

ISSN 0235-3490

1 1991

АРХЕОЛОГІЯ

СТАРІ
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІї.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первіснообщинної доби до середньовіччя, публікації нових знахідок і результатів досліджень на території України та за рубежем, дискусійні, біографічні матеріали, рецензії, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых находок и результатов исследований на территории Украины и за рубежом, дискуссионные, биографические материалы, рецензии, хронику.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), В. І. КАДЕЄВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора), О. П. МОЦЯ, С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, В. М. ЦИГИЛІК, Є. В. ЧЕРНЕНКО, І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Адреса редакції:

252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228 44 05

Здано до набору 02.11.90. Підписано до друку 18.04.91. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Високий друк. Ум. друк. арк. 14.0. Ум. фарбо-відб. 14.4. Обл.-вид. арк. 16.53. Тираж 1550 пр. Зам. 41603. Ціна 3 крб. 20 коп.
Київська друкарня № 1,
вул. Krakівська, 5

Друкується за постановою редакційної колегії журналу
Науковий редактор канд. істор. наук
Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ
Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА
Художній редактор В. П. ЛИТВІНЕНКО
Технічний редактор А. Д. ГОЛІНА
Коректор В. С. ГЛАДКА

АРХЕОЛОГІЯ

1 1991

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.
видається
щоквартально
Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Статті

- 3 КОЛОСОВ Ю. Г. Про перспективність дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Криму
11 ПАНЬКОВ С. В. Металургія заліза у Східній Європі I тис. до н. е.
20 АНДРУХ С. І. До питання про перебування скіфів у Північно-Західному Причорномор'ї
33 СКРЖИНСЬКА М. В. Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в «Історії» Геродота
46 КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., ЩЕГЛОВ О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я

Публікації археологічних матеріалів

- 57 ЦЕЦХЛАДЗЕ Г. Р., ВНУКОВ С. Ю., СОЗНИК В. В. Про походження однієї групи коричневоглянчих амфор із Херсонеса
62 ПАЧКОВА С. П. Методика хронологізації кераміки зарубинецької культури
75 КРОПОТКІН А. В., ОБЛОМСЬКИЙ А. М. Про стінокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III–V ст. н. е.
90 ВІТРИК І. С. Городища нижньої течії р. Сули

Пам'ять археологій

- 98 ЩАВЕЛЬОВ С. П. Д. Я. Самоквасов: заповіт археолога
109 СУХОБОКОВ О. В. Владислав Петрович Бузескул (1858–1931)

Дискусії

- 112** ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними)

Археологія в СРСР і за рубежем

- 118** ЗУБАР В. М. Новий латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Тавріки
- 127** МАЛЬОВАНИЙ О. М. Теракотова гвардія імператора

Нові відкриття і знахідки

- 130** ПЕНЯК С. І. Бронзовий скарб з Чернечої гори на Закарпатті
- 133** ТРЕЙСТЕР М. Ю. Бронзова матриця з Херсонеса
- 137** ПЕЛЕЩИШИН М. А., ЧАЙКА Р. М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині

Рецензії

- 142** КАБО В. Р., ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Охотники на северного оленя Українського Полесья епохи фінального палеоліту.—Киев: Наукова думка, 1989.—175 с.

Хроніка

- 145** ФРАНКО О. О. Огляд фонду музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира (Науковий архів Інституту археології АН УРСР)

Першоджерела з давньої історії та археології України

- 148** БІЛЕЦЬКИЙ А. О. Геродот про скіфів і Скіфію
- 151** ГЕРОДОТ «Історія»

Журнал «Археологія» пропонує:

Усім організаціям та установам публікацію реклами їх продукції за договірними цінами.

СТАТТІ

Про перспективність дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Криму

Ю. Г. Колосов

У статті йдеється про відкриття Кримською палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР на початку 80-х років пізньопалеолітичних стоянок, розташованих уздовж річок Криму на першій надзаплавній терасі. Якщо майбутніми розвідками в тогожніх умовах буде знайдено нові пізньопалеолітичні стоянки, це явище можна буде вважати закономірним. Воно дасть змогу докорінно поповнити вивчення пізньопалеолітичної проблеми в Криму.

Відомо, що в Криму пізньопалеолітичних пам'яток набагато менше, ніж стоянок попереднього (мустьєрського) або наступного (мезолітичного) часу. Одні дослідники пояснюють цю обставину переселенням пізньопалеолітичних мисливців у зв'язку з похолоданням з північних районів передгір'я на Південний берег¹, інші мігруванням їх на північ у напрямку Руської рівнини, де були кращі умови для проживання².

Обидві гіпотези сьогодні виглядають мало обґрутованими. Припущення Г. А. Бонч-Осмоловського про те, що на південному березі палеолітичні місцевонаходження переселенців знищено денудаційними процесами, частими зсурами, не підтвердилося: зараз там відомо кілька навіть мустьєрських місцевонаходжень (Улу-Узень, Фрунзенське, Ізобільне³, Гаспринське). Зрозуміло, що зберегтися пізньопалеолітичним пам'яткам шансів було більше, ніж мустьєрським, тому на їх відкриття у майбутньому залишається все менше надії.

Щодо міграції на Російську рівнину населення Криму внаслідок суттєвого зменшення можливостей для полювання і збиральництва⁴, то і з цією думкою важко погодитись: списки фауни Сюрені I представлених не меншою кількістю видів тварин, ніж на мустьєрських пам'ятках Криму. Більш того, з наведеної О. О. Векіловою таблиці № 9 видно, що найвищий показник кількості видів ссавців — 20 (без гризуунів) припадає на пізньопалеолітичний шар стоянки Аджі-Коба⁵. Навіть у такому короткочасному місцевонаходженні, як верхній шар Заскальної IX, нараховується 8 видів тварин разом з первісним зубром⁶. В пізньопалеолітичному промислі в Криму бізон замінє мамонта. Природно, ще

¹ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // ТМАИЧПЕ.— 1934.— Вып. 5.— С. 122; Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА.— № 173.— С. 146.

² Бибиков С. Н., Любин В. П. Распространение памятников раннего палеолита Крыма и Кавказа и история их исследования. Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. Путеводитель.— М., 1978; Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА.— 1958.— № 71.

³ Щепинский А. О. Новые мустьерские місцевонаходження Південного берега Криму // Археология.— 1972.— № 7.— С. 76—84.

⁴ Бибиков С. Н., Любин В. П. Указ. соч.— С. 7.

⁵ Векилова Е. А. Указ. соч.— С. 135.

⁶ Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска.— К., 1983.— С. 28.— Табл. 2.

ще не означає, що в пізньому палеоліті промислових форм тварин було більше, ніж у мустьєрську добу. Не можна не зважати на факти, які вказують, відзначає В. І. Бібікова, що «...за доби пізнього палеоліту промислова фауна Криму мала дещо збіднений видовий склад порівняно із середнім палеолітом. Знікли мамонт і носоріг, не виявлено косули»⁷. Однак «дещо збіднений видовий склад» зовсім не свідчить про кризові умови, які примусили б пізньопалеолітичних мисливців покинути півострів⁸.

Вважаємо, що незначна кількість пізньопалеолітичних місцевознаходжень не може пояснюватися зміною кліматичних умов у Криму. Порівняно з Руською рівниною останні для проживання залишилися більш сприятливими. Незважаючи на те, що в пізньому палеоліті Криму та в степах Північного Причорномор'я мамонта замінюю бізон, загінне мисливство, як і раніше, було найбільш продуктивним. За даними В. І. Бібікової, на території гірського Криму в мустьєрський час мисливство на тварин відкритих просторів становило 97% і тільки 3% залишилося на добування тварин напівзакритих чи закритих біотопів. У пізньому палеоліті Криму показники полювання змінилися мало, відповідно становлячи 87 і 13—14%, у ранньому мезоліті — 17 і 83% і в пізньому мезоліті — відповідно — 4 і 96%⁹. Отже, фактичні дані заперечують тезу про екологічну кризу в пізньому палеоліті Криму. Вона сталася на початку голоцену, коли, за свідченням В. І. Бібікової, докорінно змінилися біоценотичні умови, за яких панували представники напівзакритих та закритих біотопів — благородний олень, кабан, косуля тощо. Вони й були основною здобиччю мезолітичних мисливців, які забивали їх у кількості 83—96%¹⁰. У пізньопалеолітичний час Крим залишився тією екологічною нішою, котра забезпечувала необхідні умови для життя первісних мисливців.

Ми вирішили не нарощувати далі гіпотез до порушеної питання, а піти іншим шляхом — провести у Криму цілеспрямовані розвідки пізньопалеолітичних пам'яток. Вони почалися з району, широко відомого за скупченням палеолітичних місцевознаходжень — скелі Ак-Кая.

У середині 80-х років на першій надзаплавній терасі правого берега р. Біюк-Карасу Кримською палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР досліджено рештки частково зруйнованої рікою майстерні пізньопалеолітичного часу Біюк-Карасу III, а також пізньопалеолітичної стоянки — Вишенне II (розкопки О. О. Яневіча) (рис. 1). Отже, між селами Біла Скеля та Вишенне Білгородського району, по обох берегах р. Біюк-Карасу на першій надзаплавній терасі зараз відомо щонайменше чотири пізньопалеолітичних пам'ятки: Вишенне II, Біюк-Карасу III, VI, XVI. Значення цих пам'яток важко переоцінити, оскільки всі вони збереглися *in situ* і мають чітку стратиграфію, яка фіксує перекриття пізнього палеоліту шарами мезо-неолітичного та бронзового часу, крем'яні вироби, вогнища та фауністичні рештки¹¹.

1987 р. експедицією відкрито ще кілька пунктів цього часу, розташованих по р. Бодрак теж на першій надзаплавній терасі, за 1 км вище по течії річки від с. Скалисті Бахчисарайського району. Пункти локалізуються чотирма плямами, найбільша відстань між якими близько 20—30 м. Місцевознаходженню присвоєно назву Скалисті I. На ньому зібрано кілька сотень крем'яних виробів, серед них — нуклеуси і знаряддя. Із чотирьох скupчень найбільш цікаве перше, де виявлено близько 150 оброблених кременів. Матеріал містився у суглинках палевого кольору до глибини залягання дрібної річкової гальки разом з дикарним кременем. Виходячи з того, що в скупченні плями, майже поруч,

⁷ Бібікова В. І. Охотничий промисел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА АН ССР.— 1985.— Вип. 181.— С. 17.

⁸ Бібіков С. М. Епоха палеоліту // Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. I.— С. 32.

⁹ Бібікова В. І. Указ. соч.— С. 18, 19.

¹⁰ Там же.— С. 18, 19.

¹¹ Колосов Ю. Г. К методике поиска позднепалеолитических стоянок в Крыму (В связи с природной обстановкой в позднем плейстоцене).— Ташкент, 1988.

Рис. 1. Загальний вигляд на розкоп майстерні Біюк-Карасу III, яка знаходитьться на першій надзаплавній терасі р. Біюк-Карасу.

знайдено три послідовно зколотих ножеподібних пластини, які пристосовані одна до одної, крем'яний матеріал, якщо і перевідкладався, то незначною мірою.

Друге місцезнаходження — Скалистє II — розташоване на протилежному березі р. Бодрак, на першій надзаплавній терасі, на досить значній площині, спланований під фруктовий сад. На трьох ділянках зібрано оброблений кремінь — нуклеуси, відщепи, пластини, знаряддя. Матеріал має змішаний характер, в ньому є вироби мустъєрського, пізньопалеолітичного та мезолітичного часу.

Враховуючи відкриття останнього десятиріччя, зараз у Криму відомо близько 20 пізньопалеолітичних місцезнаходжень. З них майже половина знаходиться під відкритим небом, на першій надзаплавній терасі, переважно по берегах середньої течії кримських річок. Передбачається провести ціленаправлені пошуки пам'яток пізнього палеоліту також по берегах таких річок, як Індол, Кучук-Карасу, Бурульча, Зуя, Малий та Великий Салгір тощо.

Крім пам'яток під відкритим небом на першій надзаплавній терасі відома одна стоянка на другій надзаплавній терасі (Малинівка-1?)¹², а також стоянки в гротах та навісах на різних висотних позначках: Сюрень I — 15—17 м (рис. 2), Заскельна IX (верхній шар) — 62 м, Аджі-Коба (верхній шар) — понад 1000 м.

¹² Клюкін А. А., Щепінський А. А. Нові палеолітическі находки в відкладеннях террас р. Альма (Крим) // БКІЧП.— М., 1983.— № 52.— С. 156—164.

Рис. 2. Загальний вигляд на стоянку Сюрень I.

На нових пам'ятках ще належить здійснити розкопки, датувати археологічний матеріал, провести кореляцію з відкладами річкових терас, встановити господарчий профіль поселень. Намічається також можливість простежити більш детальну хронологію заселення берегів р. Біюк-Карасу за пізньопалеолітичними матеріалами, які містяться у верхній, середній та нижній ділянках відкладень першої надзаплавної тераси ріки. Став зрозумілим необхідність комплексного дослідження відкритих пізньопалеолітичних стоянок Біюк-Карасу III, VI, XVI, Вишнене II, оскільки в процесі їх розкопок є можливість фіксувати сліди гідрологічного режиму давньої ріки та хід акумуляції алювіальних відкладень.

Отже, відкриття в Криму пізньопалеолітичних місцезнаходжень якнайближче до річок, разом з перспективністю виявлення в цих самих умовах нових пам'яток заперечують уявлення про міграцію в пізньому палеоліті людини з півострова. Уявляється, що жити по берегах річок пізньопалеолітичних мисливців змусили, найпевніше, дві обставини: зруйнування від часу, доволі частих землетрусів та пониження базису ерозії гротів і навісів, які мустєрцями використовувалися під житла, а також замулення багатьох джерел. Факт існування в Криму поки що тільки багатих та довгочасових стоянок Сюрені I та Качинського навісу* свідчить про те, що в пізньопалеолітичний час люди охоче заселяли гроти та навіси, якщо останні містилися у безпосередній близькості до річок. Чи варто наводити докази про те, що первісна людина завжди віддавала перевагу зручним природнім житлам?

Вже наводилися дані на свідчення того, що в пізньому палеоліті переважало мисливство на відкритих просторах, тобто загінне полювання на стадних тварин. Отже, незважаючи на зміну місця проживання, за кроманьонцями залишилися ті самі мисливські угіддя, котрими користувалися й неандертальці. Про це можуть свідчити короткочасні мисливські бівуаки в печерах Аджі-Коба та Заскельній IX, в яких, як відомо, нижні шари вміщують матеріали мустєрського часу, а верхні — пізнього палеоліту.

Звідси висновується, що люди в пізньопалеолітичний час оселялися на низьких берегах кримських річок не заради мисливства та рибної ловлі, як вважають декотрі дослідники¹³. Особливо мало обґрунтованою виглядає точка зору про переселення людини на відкриту площа у

* На жаль, кам'яні вироби і рештки кісток давньої людини з колекції К. С. Мережковського не збереглися.

¹³ Клюкін А. А., Щепинський А. А. Указ. соч.— С. 162.

зв'язку з близькістю місць рибної ловлі¹⁴. Рибальство в пізньому палеоліті Криму відігравало роль допоміжного джерела існування. Про його велими скромну питому вагу у господарстві свідчить факт знахідки в нижньому шарі Сюрені I семи кісток від п'яти риб та п'яти кісток від чотирьох риб у верхньому культурному шарі¹⁵. У Криму тільки в мезо-неолітичний час рибальство стає помітним явищем у привласнюючуому господарстві, про що свідчать досить численні знахідки кісток риб у гроті Мурзак-Коба та понад 200 кісток лосося в Кара-Кобі¹⁶. На підставі багатих знахідок кісток риб у Мурзак-Кобі С. М. Бібіков дійшов висновку «... про виключно важливу роль збиральництва та полювання на рибу за допомогою гарпуна»¹⁷. Уявляється, роль рибальства дещо перебільшена, тому що в Криму порівняно з північними регіонами країни здобич риби дуже програє. Отже, буде правильніше говорити про сезонне полювання, головним чином на чорноморського прохідного лосося під час його заходу у південно-західні кримські ріки на нерестовища.

Зупинимося на одній з важких проблем — процесі складання пізньо-палеолітичної культури, вирішення якої ще належить здійснити в майбутньому.

Підбиваючи підсумок вивчення кримського палеоліту, Г. А. Бонч-Оsmоловський відобразив його у схемі, в якій простежується послідовний розвиток від найдавнішої ранньопалеолітичної стадії (нижній шар Кік-Коби) крізь Вовчий Грот, Чокурчу I до Шайтан-Коби I, а потім — Сюрені I. «... Вся історія палеолітичного людства,— писав Г. А. Бонч-Оsmоловський,— являє собою єдиний строго закономірний процес розвитку первісно-комуністичних суспільних організацій, заснованих на бродячо-мисливському господарстві»¹⁸. Щодо відсутності у Криму солютрейської та мадленської стадій, то дослідник вважає це явище короткосним. Він вірив, що вказаний *«hiatus»* буде заповнений і заперечував думку більшості радянських палеолітознавців (П. П. Єфіменко, С. М. Замятнін, С. М. Бібіков, О. П. Окладніков, П. І. Борисковський та ін.) про те, що південні райони нашої країни за схожістю з пам'ятками Середземномор'я і Африки входять до капсійської культурної області. Проте 1959 та 1960 років С. М. Бібіков і П. П. Єфіменко вносять корективи у первісну точку зору, вважаючи, що Крим і конкретно стоянка Сюрень I посідають проміжну позицію між капсійською і атлантичною областями¹⁹. Наприкінці 50-х років О. О. Формозов стоянку Старосілля називав «... класичною пам'яткою перехідного періоду від мусте до пізнього палеоліту»²⁰. Дослідник Старосілля вважав, що йому на основі аналізу всіх матеріалів удалось довести найпізнішу дату Старосілля, що безпосередньо передує Сюрені I в хронологічному, але не в генетичному відношенні²¹.

Питання про датування Старосілля — в майбутньому, коли пошарово будуть оброблені матеріали за допомогою статистичних методів. Потребує пошарового дослідження і фауністична колекція Старосілля. У Криму пізній палеоліт до цього часу представлений тільки пам'ятками оріньякської групи. Їх походження із мусте однобічного (класично-го) у дослідників поки що не викликає сумніву. О. О. Формозов, наприклад, для оріньякської групи накреслює лінію розвитку матеріальної культури часу мусте — пізній палеоліт на пам'ятках: Кабазі I —

¹⁴ Там же.— С. 162.

¹⁵ Векилова Е. А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА.— 1957.— № 59.— С. 312.

¹⁶ Колосов Ю. Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.

¹⁷ Бібіков С. Н. Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму // СА.— 1940.— № 5.— С. 176.

¹⁸ Бонч-Оsmоловский Г. А. Указ. соч.— С. 168.

¹⁹ Бібіков С. Н. Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита // СА.— 1959.— № 4.— С. 22—28.

²⁰ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 114.

²¹ Там же.— С. 114.

Рис. 3. Вигляд на розкоп ранньопалеолітичної стоянки Кабазі II, у задній стінці якого простежується обвал покрівлі гроту.

Холодна балка — Шайтан-Коба I — Сюрень I — Качинський навіс²². Кам'яний інвентар оріньякскої та солютрейської груп пам'яток продовжує свій розвиток уже на Російській рівнині, куди, як вважає дослідник, люди переселилися з Причорномор'я вслід за відступаючим льодовиком. Непряме підтвердження цьому він вбачає у незначній кількості пізньопалеолітичних пам'яток у Криму. В монографії про Старосілля автор дотримується погляду про те, що мустєрські групи переселилися з Криму на Російську рівнину з інвентарем протосолютрейського типу, тоді як з переважаючої групи — носіїв традиції однобічної обробки каменю — склалася оріньякска культура на місці (Сюрень I). Пізніше О. О. Формозов висновує, що в Криму було однакове поширення мустєрських стоянок з одно- та двобічною обробкою кам'яного інвентаря²³, а ще пізніше наводить наші дані про співвідношення пам'яток мустєрського двобічного до однобічного як 11:4²⁴, що свідчить про значну перевагу перших над другими.

За останні роки завдяки роботам Кримської палеолітичної експедиції Інституту археології АН УРСР у південно-західній частині Криму вдалося значно доповнити кількість пам'яток з кам'яним інвентарем однобічної обробки²⁵.

Таким чином, у Криму кількість більш-менш виразних пам'яток з дво- та однобічно обробленими знаряддями (якщо брати кожний культурний шар за самостійне поселення) на відміну від розрахунків 1985 р.²⁶ досягне співвідношення 41:16. Як бачимо, воно залишалося колишнім, а кількість пам'яток збільшилася у чотири рази. Ця обставина дозволяє сподіватися на успішне вирішення проблеми складання пізньопалеолітичної культури в Криму та суміжних регіонах. У зв'язку з цим особливо перспективними є нові багатошарові мустєрські стоянки Кабазі II, III і V. Серед них перше місце (як найкраще до-

²² Там же.— С. 121.

²³ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.

²⁴ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР.— М., 1977.— С. 35.

²⁵ Колосов Ю. Г., Степанчук В. М., Чабай В. П. Нові мустєрські стоянки Південно-Західного Криму // Археологія.— 1988.— Вип. 64.— С. 34, 45.

²⁶ Колосов Ю. Г. Багатошарова стоянка Заскельне V // Археологія.— 1971.— № 3.— С. 57.

сліджена) посідає стоянка Кабазі ІІ — унікальна ранньопалеолітична пам'ятка, в понад 13-метровій товщі відкладень якої зберігається понад 15 ранньопалеолітичних житлових горизонтів, поховні ґрунти і рештки обвалів покрівлі колись існуючого гроту або ланцюга гротів чи навісів (рис. 3). Такий, на сьогодні найбільший, палеолітичний розріз крім складної стратиграфії містить у собі багато можливостей розкриття ряду інших, не менш важливих проблем, пов'язаних із абсолютною та відносною хронологією пам'ятки, еволюцією кам'яної індустрії та технікою її виготовлення, культурно-історичним місцем, походженням мустєрських культур тощо. Матеріали та розрізи кабазійських пам'яток крім наведеного дають можливість продовження розробки актуальної проблеми взаємовідношення давньої людини з оточуючим її середовищем.

Вже перші підрахунки кам'яного інвентаря житлових горизонтів^{*} дозволили розділити матеріал Кабазі ІІ на два пакети, які характеризуються двома статистичними ознаками: фасетованістю та пластинчастістю. Для першого пакету, котрий об'єднує крем'яний інвентар з 1^a по 5 житлові горизонти, характерний середньовеликий рівень фасетування та високий рівень пластин — 35,3%. Для другої — більш високе фасетування та більш низький індекс пластин — 29,9²⁷. Ці (поки що попередні) дані свідчать про поступовий розвиток мустєрської техніки зокрема до пізньопалеолітичної. Така сама лінія розвитку простежується на нуклеусах та знаряддях.

Отже, маємо єдиний комплекс, в якому індустрії демонструють генетичну єдність з усіх житлових горизонтів другого культурного шару.

Таким чином, можна констатувати, що в Криму відкрито серію нових ранньопалеолітичних пам'яток, дослідження яких разом з матеріалами Шайтан-Коби І дасть можливість підійти впритул до вирішення проблеми складення пізньопалеолітичної культури. Це одна сторона справи. Друга полягає в дослідженні у Криму пізньопалеолітичних поселень найбільш раннього етапу їх розвитку. Тут велика надія покладається на нові пізньопалеолітичні стоянки по берегах річок Біюк-Карасу та Бодрак, у тому числі давно відому і, можливо, синхронну з нижнім шаром Сюрені I — пам'ятку Шайтан-Кобу ІІ. Поновлення її розкопок²⁸ є невідкладним завданням.

Не менш важливою проблемою є встановлення генетичного зв'язку місцевої культури пізнього палеоліту з мезолітом. Гіпотезу автохтонного походження і розвитку мезоліту Криму підтримують Г. А. Бонч-Осмоловський, Д. О. Крайнов, О. О. Векілова та ін. На цій позиції стоїть і автор. Проте, С. М. Бібіков, наприклад, вважав, що в пізньому палеоліті давні мисливці до Криму прийшли з Кавказу і взяли участь у складанні тут мезолітичної культури²⁹. Значно пізніше В. Н. Станко писав, що «...на нижньому Подністров'ї процес автохтонного розвитку увірвався у фінальному палеоліті внаслідок проникнення населення з Криму — носіїв зовсім інших технологічних традицій (пам'ятки типу Великої Аккаржи)³⁰.

Більш обґрутовано довести генетичну спорідненість між мешканцями верхнього шару Сюрені I та нижнього шару Шан-Коби взялася О. О. Векілова. Вона навела ряд доказів загального та конкретного характеру і дійшла висновку, що «... між верхнім шаром Сюрені I і азільськими комплексами кримських печер ще немає безпосереднього типологічного та хронологічного контакту, але генетична спадкоємність безперечно простежується»³¹.

* Зроблені В. П. Чабаем.

²⁷ Колосов Ю. Г., Степанчук В. М., Чабай В. П. Вказ. праця.— С. 34, 45.

²⁸ Колосов Ю. Г. Разведочные раскопки и сборы на склоне перед Большим Гротом в 1963, 1966 гг. // АИУ 1965.— К., 1967.— Вып. 1.— С. 69—76.

²⁹ Бібіков С. Н. Некоторые вопросы ... — С. 22—28.

³⁰ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 92.

³¹ Векілова Е. А. Стоянка Сюрені I ... — С. 142, 143.

Ставлячи під сумнів автотонний розвиток мезоліту Криму, С. М. Бібіков заперечував генетичну спорідненість верхнього шару Сюрені I з нижнім шаром Шан-Коби або з іншими аналогічними шарами ранньомезолітичних стоянок. Заперечує С. М. Бібіков і зв'язок шести сегментів з Сюрені I з верхнім шаром цієї пам'ятки. Знахідку цих геометричних мікролітів він пов'язує, посилаючись на виключну уважність Г. А. Бонч-Осмоловського, з ізольованим від верхнього шару окремим мезолітичним вогнищем на периферійній ділянці Сюрені I.

Як бачимо, обидві точки зору ще потребують глибокого обґрунтування. У зв'язку з цим слід погодитися з О. О. Векіловою у тому, що значною проблемою переходу від пізнього палеоліту до мезоліту в Криму з археологів ніхто спеціально не опікувався³².

З відкриттям Кримською палеолітичною експедицією 1988 р. гроту Скеястого поблизу Шайтан-Коби така можливість обґрунтування автотонного розвитку мезоліту стає реальністю, оскільки в його п'ятиметровій товщі відкладень розвідковими розкопками вдалося зафіксувати стратиграфію послідовного залягання культурних шарів *«in situ»*. Поверх них знаходилися три ранньомезолітичні комплекси, а нижче—три комплекси, імовірно, пізньопалеолітичного часу.

Такі завдання стоять перед Кримською палеолітичною експедицією на найближчі роки.

Ю. Г. Колосов

О ПЕРСПЕКТИВНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ КРЫМА

Одной из актуальнейших проблем в палеолитоведении Украины является исследование позднего палеолита Крыма. Объясняется этот повышенный интерес тем, что по сравнению с другими эпохами камня позднепалеолитических памятников в Крыму найдено мало. Работами Крымской палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР удалось открыть ряд новых позднепалеолитических памятников, расположавшихся на первой надпойменной террасе крымских рек. Открытие их в ранее не-предвиденных топографических условиях размещения дает возможность дальнейших открытий, их раскопок и накопления материалов для решения проблемы позднего палеолита, и, в первую очередь, наиболее важных: перехода от мустье к позднему палеолиту, его сложения и развития, генетическую связь с мезолитом и пр.

Yu. G. Kolosov

ON PROSPECTS OF STUDYING LATE PALEOLITHIC RELICS OF THE CRIMEA

Investigation of the Late Paleolith in the Crimea is one of the most urgent problems in the study of Ukrainian Paleolith. This top interest to the problem is explained by the fact that only few Late Paleolithic relics are found in the Crimea as compared to other stone epochs. Works of the Crimean Paleolithic expedition of the Institute of Archaeology of the Ukr. SSR Academy of Sciences help to reveal a number of new late Paleolithic relics on the first overflow-plain terrace of the Crimean rivers. Being found under the unforeseen topographical conditions, they promote further discoveries, excavations and accumulation of materials to solve the Late Paleolithic problems and, in the first place, the most important ones: transition from the Mustier to Late Paleolithic, its formation, development, genetic relation with Mesolith and soon.

Одержано 12. 07. 88

³² Там же.— С. 141.

Металургія заліза у Східній Європі I тис. до н. е.

С. В. Паньков

У статті згадано етапи розвитку чорної металургії як галузі ремісничого виробництва в I тис. до н. е. розглядаються питання розвитку соціальної організації металургів-ремісників, організація виробництва і збуту їх виробів, співвідношення чорної металургії з іншими галузями господарської та ремісничої діяльності.

Вивчення розвитку давньої металургії заліза як галузі ремісничого виробництва вимагає постановки та вирішення цілого ряду загальнотеоретичних та конкретно-історичних питань. Чільне місце серед них посідають такі проблеми, як усвідомлення суті ремесла; співвідношення залізодобувного виробництва з іншими галузями господарчої діяльності (зокрема, землеробством) та ремісничого виробництва (кольоровою металургією, ливарною та ковальською справами); відокремлення чорної металургії в самостійну галузь ремесла; диференціація та спеціалізація самого металургійного виробництва.

Взаємозв'язок цих окремих проблем у вивченні історії металургії заліза цілком очевидний. Необхідність усвідомлення суті ремесла викликана, з одного боку, спрямованістю дослідження, а з другого — існуючою невизначеністю питань про співвідношення «домашньої промисловості» та ремесла, що обумовлює тенденцію серед сучасних археологів класифікувати металургію та металообробку заліза як сферу «домашніх промислів». Останнє суттєво перекручує історичну реальність.

Для висвітлення історії розвитку металургії заліза важливо з'ясувати питання співвідношения залізодобувного виробництва та землеробства. Саме потребам землеробської праці у забезпеченні знаряддями обробки ґрунту та збирання врожаю зобов'язана своїм рівнем металургія заліза східноєвропейських племен I тис. до н. е. Землеробський характер економіки східноєвропейських племен вимагав від металургів * постійного удосконалення залізодобувного і ковальського ремесла. Це безпосередньо пов'язано з питаннями співвідношення металургії заліза та інших галузей ремісничого виробництва з процесами відокремлення чорної металургії в самостійну галузь ремесла, диференціації та спеціалізації самого металургійного виробництва.

Свого часу виникали спроби простежити напрямки розвитку металургії заліза на території СРСР. Зокрема, С. Г. Струмілін, досліджуючи питання історії чорної металургії доби пізнього феодалізму та раннього капіталізму, торкнувся й теми становлення залізодобувного виробництва. На його думку, металургія заліза зароджувалася як «домашнє виробництво», а перші ремісники були водночас і металургами, і ковалями, і ливарниками. Першим кроком до поділу праці між металургом та ковалем було виникнення «вовчих ям» (тип залізоробного горна) за межами «домашнього вогнища». Потім значним стрибком уперед в металургії заліза було перше застосування... дуття за допомогою ручних міхів. Поширення залізодобування як домашнього промислу С. Г. Струмілін пояснював можливістю добування заліза з наявної руди у будь-якій хатній грубі¹.

Інший дослідник, А. П. Колонтаєв, вважає, що металургія заліза як домашній промисел на території Європи існувала майже до пізнього середньовіччя, коли горни для видобування металу сиродутним спо-

* Виробництво заліза на території Східної Європи у зазначеній період здійснювалося переважно землеробськими племенами.

¹ Струмілін С. Г. История черной металлургии СССР.— М., 1954.— Т. 1.— С. 12.

Табл. 1. Знайдки залішків колючової і чорної металургії

Пам'ятка	Знайдки	Культурна належність
м. Воронеж	Ллячки, ливарні форми, мідні та залізні шлаки	Зрубна культура
Кам'янське городище	Залізні та мідні шлаки	Скіфська культура, друга половина I тис. до н. е.
Пилипенкова Гора	Залізний шлак, ллячки	Зарубинецька культура
Ріпнев	—»— —»—	Черняхівська культура

собом вдосконалилися². Таким чином, підставою для визначення рівнів організації металургійного виробництва для С. Г. Струміліна та А. П. Колонтаєва був прогрес у техніці залізодобування. Чи правомірний такий підхід до проблеми? На нашу думку, прогрес у техніці виробництва заліза не можна ототожнювати з прогресом в її організації. Історія чорної металургії знає приклади, коли примітивні за конструкцією металургійні печі використовувалися на комплексах з достатньо розвинутою виробничою організацією і навпаки. Порівнямо, наприклад, організацію виробництва заліза на Уманському та Лютецькому металургійних центрах у межах зарубинецької культури пізнього етапу³.

Думку про те, що давня східноєвропейська чорна металургія не лише заснована, але й існувала як «домашня промисловість», поділяє також ряд дослідників-археологів. О. Н. Мельниківська, вивчаючи економіку і культуру милоградських племен на території Південної Білорусії, відносить чорну металургію до домашніх промислів⁴. А. Г. Митрофанов, досліджуючи залізний вік Середньої Білорусії, заперечує висновок Б. О. Рибакова про виділення металургів-ремісників і також вважає металургію заліза домашнім промислом⁵. На нашу думку висновок про те, що не лише розвиток чорної металургії, але й зародження її відбувалося у рамках домашнього промислу, помилковий. Він є наслідком не досить чіткого розуміння ремесла як явища, а без цього неможливо розглядати процеси розвитку чорної металургії як галузі ремісничого виробництва. Щоб з'ясувати що таке ремесло, необхідно, з одного боку, врахувати багатокомпонентність цієї категорії людської діяльності, що складається з технологічного, соціально-історичного та економічного факторів, а з другого — ступінь взаємодії цих факторів. Такий підхід дозволить зрозуміти, що є основою ремесла, його суттю, а що — явищем цієї суті. Цілком очевидно, що суть ремесла становлять його соціально-історичні та економічні аспекти, а технологічний аспект, з яким насамперед стикається археолог при досліджені пам'яток виробництва, виступає явищем суті ремесла. Таким чином, досліджуючи розвиток чорної металургії як галузі ремісничого виробництва, необхідно враховувати насамперед економічний та соціально-історичний моменти цього розвитку, співставляючи їх із змінами технологічного плану. При цьому економічний аспект залізодобувного виробництва буде представлений питаннями співвідношення металургії заліза з іншими галузями господарської діяльності і ремісничого виробництва про порядок збуту виробів металургів та ковалів, а соціально-історичний — питаннями про відношення металурга-ковала до значень своєї праці і продукції, на яку він міг обміняти свої вироби.

² Колонтаєв А. П. Низшие формы производства в странах Южной и Юго-Восточной Азии.— М., 1975.— С. 55.

³ Бидзіля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э.—III в. н. э.).— К., 1983.— С. 54—74.

⁴ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— С. 142.

⁵ Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии (VIII—VI вв. до н. э.—VIII в. н. э.).— Минск, 1978.— С. 48.

Висновок про те, що східноєвропейська чорна металургія зародилася у надрах кольорової⁶, є важливим з точки зору заперечення етапу існування металургії заліза як «домашнього промислу». Тому, до того часу, поки чорна металургія не відокремилася від кольорової, вона мала ті самі організаційні форми, що й кольорова металургія. І якщо вважати раннє залізодобувне виробництво як таке, що було оформлене у «домашню промисловість», то неминуче перенесення цієї самої організаційної структури і на кольорову металургію доби бронзи, що суперечить археологічним даним. З впевненістю можна стверджувати, що залізодобувне виробництво ніде і ніколи не існувало в рамках «домашнього промислу». Помилка дослідників, які користуючись ленінським визначенням «домашньої промисловості» відносять до неї і металургію заліза, полягає в тому, що враховуючи зв'язок металургів із землеробством, вони забивають про першу частину цього визначення. В історії металургії — і кольорової, і чорної — немає прикладів, які б свідчили, що майстри забезпечували лише потреби своєї родини в металевих виробах. Збут первіх виробів із заліза був таким, як і збут виробів з бронзи, тобто залізодобувне і ковальське виробництво з самого початку використовувалися як засоби товарообміну на рівні з бронзоварним виробництвом. Доказом цього є знахідки виробів із заліза на поселеннях доби пізньої бронзи, де відсутні залишки залізодобувного і ковальського виробництва. Кілька таких знахідок зафіксовано на території степової смуги УРСР⁷, де початок місцевого залізодобування пов'язується з грецькою колонізацією Північного Причорномор'я⁸ та діяльністю скіфських племен IV ст. до н. е. (Кам'янське городище)⁹.

Археологічні матеріали свідчать, що на ранньому етапі чорна металургія поєднувалася з кольоровою, а ковальська обробка заліза здійснювалася майстрами-ливарниками. Виявом цього є існування виробничих комплексів із залишками кольорової і чорної металургії та металообробки доби пізньої бронзи. Такі ж самі знахідки траплялися і на пізніших пам'ятках (див. табл. 1).

На якому саме етапі розвитку виробництва та продуктивних сил металургія і металообробка заліза стає самостійною галуззю? Вирішення цього питання, вочевидь, потребує конкретно-історичного підходу і в умовах децентралізованого виробництва, якими були в ті часи металургія та металообробка, має визначатися аналізом кожної пам'ятки із залишками чорної металургії. Однак для конкретно-історичного підходу необхідно визначити загальну лінію розвитку металургійного виробництва та історичні умови, які могли стати основою для процесів відокремлення, спеціалізації та диференціації.

Як відомо, металургійне виробництво взагалі складається з трьох основних напрямків виробничої діяльності: гірнича справа або рудодобування, металодобування, обробка металу. Кожен з цих підрозділів, які в початковий період освоєння людиною металів були об'єднані, сам по собі визначав напрямок диференціації металургійного виробництва і містив зародки професійної спеціалізації. Це визначалося зростанням економічного потенціалу людства і вимагало відповідного підвищення професійних знань.

Перше знайомство людини з металом на території Східної Європи пов'язується з добою раннього Трипілля (кінець IV — початок III тис. до н. е.), коли у місцевих племен з'являються прикраси та знаряддя праці з міді і виникають спеціалізовані металообробні май-

⁶ Паньков С. В. Питання походження чорної металургії у Східній Європі // Археологія. — 1985. — № 49. — С. 8.

⁷ Бідзіля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. Указ соч. — С. 15, 16.

⁸ Блаватский В. Д. О боспорском ремесле IV—I вв. до н. э. // СА. — 1959. — № 29, 30. — С. 50.

⁹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — Вып. 36. — С. 118, 119.

стерні (Лука-Врублевецька), що працювали на довезеній з Балкано-Карпатського регіону сировині. Техніка формування металу, як зазнає Н. В. Риндіна, у цей час зводиться лише до ковальської. У першій половині III тис. до н. е. трипільські майстри опановують техніку літва у відкритих формах, зберігаючи та ускладнюючи ковальську обробку металу, а на етапі B/II — на основі довізної сировини починають власне металодобування¹⁰. Таким чином, початковий період ознайомлення людини з металом у Східній Європі характеризується тим, що на відміну від металодобувних областей Давнього Світу, основою розвитку індустрії металів було не металодобування, а ковальська справа. По освоєнні навичок обробки металу (розвиток літва), до нього приєднувалося металодобування. Постійне забезпечення металодобувного та обробного виробництв довізною сировиною гальмувало розвиток місцевої гірничої або рудодобувної справи, початок якої пов'язується з діяльністю племен зрубної культури (хоч і в дуже обмежених районах)¹¹. Отже, у Східній Європі до початку доби заліза спостерігається не диференціація і спеціалізація, а навпаки — інтеграція в індустрії металів. Цей процес продовжувався і з переходом до видобування й обробки заліза, зосереджуючи в руках майстрів доби пізньої бронзи — раннього заліза кольорову, чорну металургію, металообробку таrudодобування.

Перехід від доби бронзи до доби заліза сприяв зміні виробничої значущості металів, відокремленню чорної металургії від кольорової і перетворенню їх у самостійні галузі виробництва. Проте, здається, це відокремлення не могло бути раптовим і тривалий час виробництво металів, чи хоча б виробів із них, зосереджувалося в одних руках. Археологічні знахідки підтверджують це спільним виявленням залишків кольорової і чорної металургії, а також наявністю в матеріалах доби пізньої бронзи — раннього заліза біметалічних виробів та залізних, виготовлених «під бронзу». Можливо часом їх зникнення у хронологічному аспекті й доцільно датувати процес відокремлення чорної металургії від кольорової і перетворення їх у самостійні галузі виробництва. На території Східної Європи цей процес відбувався наприкінці кімерійського — початку скіфського часу. Але і в цей, і в більш пізній час, майже до кінця існування металодобувного та обробного виробництва в рамках ремісничого виробництва існували майстерні, де вироблялися як залізні знаряддя та зброя, так і бронзові речі. Тому ще раз необхідно звернути увагу на те, що питання відокремлення чорної металургії від кольорової за доби становлення класового суспільства (коли виробництво було децентралізоване, торговообмінні зв'язки не стабільні та не широкі, а економіка мала переважно натулярний характер) потребують саме конкретно-історичного підходу.

Наступною проблемою, пов'язаною з процесами розвитку чорної металургії як галузі ремісничого виробництва, є питання про можливість відокремлення залізодобування від ковальської справи. На нашу думку, великою мірою його вирішення визначається фізико-географічним фактором. Свого часу Б. О. Шрамко, розглядаючи особливості господарського розвитку населення степової та лісостепової зон Східної Європи, дійшов висновку, що у скіфський час головним виробником заліза та залізних речей були лісостепові племена¹². Нам здається цей висновок може бути дієвим і щодо скіфського часу.

Як відомо, за доби пізньої бронзи степи Північного Причорномор'я були населені переважно племенами зрубної культури, що досягли значних успіхів у ливарній справі і обробці кольорових металів. У цей самий час з'являються перші залізні вироби у Північному Причорно-

¹⁰ Риндіна Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1971.— С. 136—141.

¹¹ Татаринов С. И. Металлургия бронзы у племен срубной культуры Восточной Украины // СА.— 1983.— № 4.— С. 32—44.

¹² Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // МИА.— 1977.— Вып. 177.— С. 92—102.

Табл. 2. Розподіл однотипових за функціональним призначенням речей

знахідки	Степ				Лісостеп			
	залізо	бронза	біметали	кістка	залізо	бронза	біметали	кістка
Списи	2	4	—	—	10	—	—	—
Кинджали	6	2	2	—	—	4	3	—
Вістря								
до стріл	5	124	—	49	2	42	—	27
Ножі	6	9	—	—	8	—	—	—
Мечі	1	1	—	—	1	1	2	—
Сокирн	—	8	1	—	2	6	—	—
Шила	—	2	—	не підрядовано	3	—	—	не підрядовано
Тесла	—	—	—	—	1	—	—	—

мор'ї, хоч говорити про їх місцеве виробництво важко. По-перше природні умови не сприяли тому, щоб північнопричорноморські племена могли набути навичок добування металу з руди. Ливарні майстерні тут базувалися на сировині, що довозилася з Північного Кавказу та з Приуралля¹³. Тому сиродутний спосіб виробництва заліза північнопричорноморські племена самостійно освоїти були не спроможні. По-друге, руди зосереджені в межах так званого Великого Криворізького басейну — залізорудні формaciї Українського кристалічного плато — переважно важкоплавкі і залягають на значних глибинах. Для їх добування потрібен був досить високий рівень розвитку техніки і технології залізодобування та гірничої справи. Таким чином, правомірне припущення, що й перші залізні вироби у Північному Причорномор'ї — довізні, найвидіші з лісостепових областей, де зафіковані залишки залізодобування ще в ранньозрубний час (Воронеж)¹⁴.

У кімерійський час залізо стає головним виробничим матеріалом в степу, проте залишки найдавнішого залізодобування та переважну кількість найдавніших залізних виробів знайдено в лісовій та лісостеповій зонах. У степовій смузі Східної Європи і, зокрема в Північному Причорномор'ї, майже до початку грецької колонізації, сліди місцевого виробництва заліза не встановлені. Отже, степові племена, незважаючи на їх культурні зв'язки із Кавказом, Закавказзям та Східним Середземномор'ям, не відіграли значної ролі в розвитку техніки залізодобування на території Східної Європи. Це стосується і кімерійських племен. Розподіл однотипових за функціональним призначенням речей, вироблених з різних матеріалів, у степовій та лісостеповій смугах можна проілюструвати такими даними (див. табл. 2)¹⁵.

Таким чином, на території степу як бачимо зафіковано 23 залізні речі кімерійського часу, тоді як у лісостепу — 38. Крім того, асортимент виробів, що походять з лісостепу ширший, ніж з території степу. Привертає увагу також і те, що у лісостепу в цей період певна категорія речей вироблялася вже тільки з заліза, а в степу біметалізм у виробництві був виразнішим. Як видно, кімерійці не мали власної металургійної бази і користувалися залізом, що виробляли або лісостепові, або північнокавказькі племена (можливо й інші). Це, очевидно, можна пояснити, з одного боку, природними географічними умовами проживання степовиків-кімерійців, а з іншого — кочовим характером господарства останніх.

Досвід вивчення пам'яток давнього залізодобування переконує у тому, що металургія розвивалася передусім у середовищі племен з по-рівняно осілим характером господарства. Проте це не виключає існування у кімерійців власної металообробки і, зокрема, залізообробки,

¹³ Лесков А. М. О северопричорноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР.— К., 1967.— С. 143—178.

¹⁴ Валукинський Н. В. Розведки в Воронеже (1935) // СА.— 1937.— № 4.— С. 308—312.

¹⁵ Тереножкин А. И. Кімерийцы.— К., 1976.— 193 с.

основи якої були закладені ще пізньозрубними племенами. Цим і можна пояснити й значне поширення металевого озброєння та частин кінської збрі у кімерійського типу на території Європи. З одного боку, воно визначалося безпосереднім експортом виробів ковалів-кімерійців, а з іншого — місцевими імітаціями. Навички, що їх набули мешканці Північного Причорномор'я в обробці кольорових металів, становили надійну базу для розвитку ковальської справи і порівняно швидкого оволодіння технікою і технологією обробки заліза. Стимулювали розвиток залізообробки на території Північного Причорномор'я, з одного боку, збережені традиційні зв'язки з металодобувними комплексами лісостепу і Північного Кавказу, де на початок виходу кімерійців на історичну арену вже був освоєний сиродутний спосіб добування заліза, а з іншого — кочовий спосіб виробництва степовиків-кімерійців, що визначив «збройний» напрямок використання нового матеріалу. Небезпеки кочового життя, грабіжницькі набіги вимагали від кімерійців зразків зброї, яка б перевершувала за своїми якостями бронзову зброю. Знахідки сталевої зброї¹⁶ переконують, що це завдання було кімерійцями вирішене. Заслуга степовиків у становленні залізного віку на території Східної Європи полягає в тому, що опанувавши способи обробки заліза і сталі, вони створили конкурентоспроможний матеріал, який перевершував за своїми якостями каміння, кремінь, кістку, ріг та бронзу. Знайомство населення Східної Європи із зразками виробів кімерійських ковалів стимулювало східноєвропейську металургію заліза, сировинна база якої була значно ширшею, ніж база мідно-бронзової індустрії. Це багато в чому визначило заміну бронзи залізом і процес переходу до доби заліза, який завершився лише у скіфський час з формуванням єдиної скіфської культури. Передумовами до цього були, з одного боку, успіхи лісостепових племен у розвитку техніки залізодобування, що дозволило їм постачати залізо у степові райони в достатній кількості, а з іншого — освоєння мешканцями лісостепу досягнень степовиків щодо обробки чорного металу.

Таким чином, розглядаючи можливість відокремлення залізодобування від залізообробки у I тис. до н. е., можна говорити про наявність такого відокремлення. Проте, обумовили його не економічні, а фізико-географічні фактори. Розподіл цей був традиційним для металодобування та металообробки східноєвропейського степу і лісостепу і почався ще за доби ранньої бронзи. Саме причини фізико-географічного плану — відсутність достатніх запасів лісу для виготовлення деревного вугілля та легкоплавких болотяних руд значно обмежували можливості населення степової смуги у розвитку власного залізовиробництва і міцно пов'язували його із залізодобувними центрами лісостепової смуги, де розподілу між залізодобувним і залізообробним виробництвами, ймовірно, не було.

Отже, у розвитку чорної металургії як галузі ремісничого виробництва на території Східної Європи I тис. до н. е., на нашу думку, можна виділити такі етапи.

1. Період поєднання міднодобувного, бронзоливарного, залізодобувного і залізообробного виробництв. Хронологічно цей період обмежений серединою II — рубежем II—I тис. до н. е. Заліза у цей час виробляли дуже незначну кількість, виготовляючи з нього невеликі і технологічно прості речі, що імітували бронзові чотиригранні шила, дротики, лавроподібні ножі. Металургійні горни для добування заліза сиродутним способом являли собою викопані в ґрунті ями з глиненою обмазкою або без неї, що мали невеликий робочий обсяг. Продуктивність однієї плавки з таких горнів становила кілька сотень грамів заліза, придатного до обробки¹⁷. За якістю речі виготовлені з такого м'якого, низьковуглецевого заліза, поступалися бронзовим. Мікротвер-

¹⁶ Шрамко Б. А., Фомін Л. Д., Солнцев Л. А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период) // СА.— 1977.— № 1.— С. 57—74.

¹⁷ Паньков С. В. Вказ. праця.— С. 9—11.

дість їх (близько 200 кг/мм²) не перевершувала мікротвердість знарядь із бронзи¹⁸. Все це не сприяло розширенню залізодобування і витісненню бронзових знарядь праці, а за умов занепаду кольорової металургії наприкінці доби бронзи навіть призводило до відносного ренесансу крем'яно-кам'яної та кісткової індустрії¹⁹.

У плані вивчення розвитку соціальної організації металургів-ремісників слід відзначити, що відокремлення категорії населення, що займалося ремісничою працею, як свідчать археологічні дані — похованальні пам'ятки — фіксується вже за доби ранньої — середньої бронзи. С. С. Березанська підкреслює, наприклад, що «померлому клали вироби, які він виготовляв та інструменти, якими він користувався»²⁰. Нині на території Східної Європи відомо кілька десятків поховань ремісників-металургів доби бронзи²¹. Характерним для них насамперед є склад похованального інвентаря. Так, у похованні ливарника з Калинівського могильника (курган 55, поховання 13) у Нижньому Поволжі було знайдено ливарну форму, точильний камінь, два глиняних сопла. Це поховання відноситься до полтавкінської культури. У похованні фатьянівської культури з Чувашського Поволжя разом з похованим знайдено кілька горщиків, в одному з яких — дві керамічні ливарні форми, для відливання сокир, клиноподібних знарядь, ллячки²². Такі знахідки супроводили й інші поховання ливарників. Цікаво відзначити, що обряд супроводження померлого ремісника знаряддями його праці характерний не лише для доби бронзи, а зберігався й у наступні часи. Отже, родичі померлих ремісників бачили у них людей, що головним чином виробляли металеві знаряддя, тому споряджали їх інструментами, які мали відношення до металургії і металообробки. Обряд супроводження померлого ремісника інструментами його праці, дає підставу стверджувати існування приватної чи особистої власності на знаряддя праці ще й за доби бронзи, що підтверджують також етнографічні дані. Наявність такої власності на знаряддя ремісничої праці дозволяє припустити, що й одержані внаслідок обміну за вироби ремісника продукти не йшли на утримання всієї общини, а переходили у власність ремісника. Як свідчать етнографічні дані, уже в первісно-общинному суспільстві, при існуванні спільній власності на основні засоби виробництва і знаряддя праці була можливість нагромаджувати приватну власність. Наприклад, «у Сербії, доки не прийшов час спільної праці, кожен мав можливість шукати приватних заробітків... Знахідки також становлять приватну власність. Якщо хтось займався ремеслом чи торгівлею, то отриманий ним прибуток надходив на його користь»²³. Цілком ймовірно, що й за доби бронзи металурги-ремісники, які належали до общини, користувалися подібними привілеями.

2. Період зміни функціонального призначення металів. Металургійне та металообробне виробництво ще поєднані, але роль заліза у господарській діяльності зростає, збільшується кількість залізних виробів та розширяється їх асортимент у культурах кімерійського часу.

Про поєднання залізообробної та ливарної справи насамперед свідчить існування біметалічних кинджалів, які виявляються ще у зрубній культурі. Одночасно спостерігається і виготовлення таких металомістких виробів, що потребують лише заліза — вістрів до списів, сокир, мечів тощо. З одного боку, це могло свідчити про певне розши-

¹⁸ Бидзіля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. Указ. соч.— С. 15, 16.

¹⁹ Паньков С. В. Металургія заліза у лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи в I тис. до н. е. // Археологія.— 1987.— № 58.— С. 44—56.

²⁰ Березанская С. С. Первые мастера-металлурги на территории Украины // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 243—256.

²¹ Бочкарев В. С. Погребения литейников эпохи бронзы // Проблемы археологии. Сборник статей в честь памяти профессора М. И. Артамонова.— Л., 1978.— Вып. 2.— С. 48—54.

²² Шилов В. П. О древней металлургии и металлообработке в Нижнем Поволжье // МИА.— 1961.— Вып. 60.— Т. 1.— С. 11—38.

²³ Ковалевский М. Родовой быт в настоящем, недавнем и отдаленном прошлом.— СПб., 1905.— Вып. 1.—С. 23.

рення масштабів добування заліза, а з іншого — про якісні зміни в техніці обробки чорного металу. Виникнення майстерень, де добували і обробляли лише залізо (наприклад, майстерня бондарихінської культури X—VIII ст. до н. е.²⁴) і сталеві речі, створило умови для витіснення з виробництва бронзи і широкого переходу до індустрії заліза. Однак за кімерійського часу такий перехід ще не відбувся внаслідок певного відставання техніки й технології добування заліза, які ще базувалися на невеликих ямних горнах багаторазового використання без шлаковипуску, що не давало можливості виробляти залізо у досстатній кількості. Цим пояснюється біметалізм у виробництві.

Важко сказати щось певне відносно розвитку соціальної організації металургів-ремісників у цей час, зважаючи на обмеженість поховань пам'яток. І все ж, наявність залізодобувних комплексів, територіально відокремлених від поселень може свідчити про певні зрушения й тут. Ймовірно, наявність таких майстерень відбиває існування серед металургів-ремісників індивідуально-родинних форм виробництва, що відповідним чином визначало форми володіння засобами виробництва та розподілу продукції, отриманої внаслідок обміну на вироби ремісничої праці.

3. Період відокремлення чорної металургії та металообробки від кольорової металургії та перетворення їх у самостійні галузі виробництва почався з витіснення бронзи, переходу до заліза як основного виробничого матеріалу. Пов'язується цей період з кінцем кімерійського — початком скіфського часу.

Саме в цей час з'являється якісно нова технологія добування заліза і виникають стаціонарні наземні сиродутні печі з шлаковипуском. Прикладом цього є залишки металургії заліза на Шарпівському городищі VI—V ст. до н. е., де було знайдено широку, овальну в плані піч, у якій збереглися стінки висотою 0,20—0,25 м. Вона була заповнена шматками залізної руди і шлаків²⁵.

Забезпечення сиродутного горна шлаковипуском було справді революційною подією у розвитку давнього залізодобування. Теоретично з'явилася можливість переробити будь-яку кількість шихти і одержати залізну губку будь-яких розмірів, а практично — при збереженні відносно невеликого робочого обсягу сиродутної печі — значно збільшити вихід заліза. Поєднання досягнень технології залізодобування з досягненнями у галузі обробки заліза саме й стало основою для остаточного витіснення бронзи з виробництва. Починаючи із скіфського часу залізо впроваджується у всіх сферах життя людини і стає звичайним для східноєвропейських племен.

Розвиток чорної металургії як галузі ремісничого виробництва у цей період насамперед визначався високим рівнем соціально-економічного розвитку скіфського суспільства. Зразки знайдених у скіфських поховань пам'ятках прикрас, зброй, побутових речей, кінської упряжі виготовлених з великою майстерністю свідчать про розвинуту спеціалізацію ремісничого виробництва та існування таких самостійних ремесел, як ковалське. В останньому, ймовірно, вже відокремилися майстри-зброярі, ливарна, ювелірна та інші справи. Про існування відокремленого ковалського ремесла у скіфському виробництві свідчать близько десятка відомих зараз поховань скіфських ковалів. Вони визначаються за знахідками у складі похованального інвентаря ковалських інструментів — молотів та молотків, вугільних щипців, ковалських зубил²⁶. Привертає увагу і наявність у скіфському суспільстві спеціалізованих на металодобуванні і металообробці ремісничих центрів, таких як Кам'янське городище²⁷, з досить значним обсягом

²⁴ Татаринов С. И. Железоделательный горн бондарихинской культуры // СА.— 1980.— № 3.— С. 280—283.

²⁵ Фабрициус І. Тяжмінська експедиція // АП УРСР.— К., 1949.— Т. 2.— С. 90, 91.

²⁶ Шрамко Б. А. Орудия скіфской эпохи для обработки железа // СА.— 1969.— № 3.— С. 53—76.

²⁷ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 118, 119.

виробництва. Існування таких центрів, що свідчать про територіальну спеціалізацію у виробництві, можливе лише за досить розвинутої системи товарообмінних відносин, сталах зв'язків між різними групами населення. Для таких центрів потрібна була спеціальна категорія посередників-гендлярів між скіфськими металургами-ковалями і ринками збути виробів їх ремісничої діяльності.

Таким чином, визначення основних етапів розвитку чорної металургії як галузі ремісничого виробництва у I тис. до н. е. дає підстави для безпосереднього висвітлення питань соціально-економічного розвитку східноєвропейських племен зазначеного часу, дослідження проблем співвідношення розвитку землеробства та металургійного виробництва, їх взаємовпливу.

C. V. Паньков

МЕТАЛЛУРГИЯ ЖЕЛЕЗА В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ I ТЫС. ДО Н. Э.

Анализ археологических данных позволяет утверждать, что до начала I тыс. н. э. черная металлургия как отрасль ремесленного производства в своем развитии прошла три основных этапа: 1) период соединения медедобывающего, бронзолитейного, железодобывающего и железообрабатывающего производства. В хронологическом плане этот период ограничен серединой II — рубежом II—I тыс. до н. э.; 2) период смены функционального предназначения металлов. Металлургическое и металлообрабатывающее производства остаются в одних руках, но роль железа в хозяйственной деятельности возрастает — увеличивается количество железных изделий, расширяется их ассортимент в культурах киммерийского времени; 3) период отделения черной металлургии и металлообработки от цветной металлургии и превращения их в самостоятельные отрасли производства. Начало этого периода обозначается вытеснением из производства бронзы и связывается с концом киммерийского — началом скіфского времени.

В соответствии с этими периодами в статье рассмотрены вопросы развития социальной организации металлургов-ремесленников, организации производства и сбыта их изделий, соотношения черной металлургии с другими отраслями хозяйственной и ремесленной деятельности.

S. V. Pankov

IRON METALLURGY IN EASTERN EUROPE IN THE 1st MILLENNIUM B. C.

Analysis of the archaeological data permits stating that before the 1st millennium B.C. ferrous metallurgy as a branch of the craft industry had passed three basic stages in its development: 1) a period of connection of copper mining, bronze casting, iron mining and processing. Chronologically this period is restricted to the middle of the 2nd—the border of the 2nd and 1st millennium B.C.; 2) a period of change in the functional purpose of metals. Metallurgical and metal processing industries remained in the same hands but a role of iron in the economical activity increased: the quantity of the iron articles grew, their variety in the cultures of Cimmerian time got wider; 3) a period of separation of the ferrous metallurgy and metal working from the non-ferrous metallurgy and their transformation into independent branches of production. Beginning of this period was marked by supersedence of bronze and associated with the end of Cimmerian and the beginning of the Scythian Time.

In compliance with this periods the paper covers problems of development of social organization of metallurgists-craftsmen, organization of production and sale of their articles, relationship of ferrous metallurgy with other branches of economical and craft activity.

Одержано 15.01.88

До питання про перебування скіфів у Північно-Західному Причорномор'ї

С. І. Андрух

У статті розглядається процес заселення скіфами межиріччя Дністра та Дунаю, проникнення їх на Дунай та входження частини Добруджі до держави Атея.

Питання про західні межі розселення скіфських племен постійно привертають увагу дослідників. На підставі свідчень поодиноких писемних і археологічних джерел сформувалася концепція про умовний поділ процесу освоєння західних околиць Скіфії на два періоди — VI—V і IV—III ст. до н. е.

Західним кордоном Скіфії в ранній період практично всі скіфологи визнають Нижній Дунай. Однак недостатність джерел та пам'яток на захід від Дністра спричинила різне тлумачення самого процесу заселення цього регіону.

На думку С. В. Поліна у VII — на початку V ст. до н. е. степове Північне Причорномор'я було незаселеним, поява постійного скіфського населення тут відзначається лише із середини V ст. до н. е.¹ Іншої точки зору дотримується С. С. Бессонова, яка пояснює поодинокість ранніх пам'яток, по-перше, нечисленністю населення, по-друге, тим, що за курганным обрядом ховали в цей період лише воїнів-чоловіків, а для решти членів суспільства застосовувалися інші поховальні традиції².

Зазначене питання докладно розглянула й А. І. Мелюкова. Зіставляючи писемні й археологічні джерела, вона дійшла висновку, що західну межу розселення скіфських племен у VI—V ст. до н. е. слід проводити по Пруті й Дунаю, маючи на увазі не власне процес заселення вказаної території, а формування рубежу «скіфського політичного утворення»³.

Більшу концентрацію скіфських поховальних пам'яток у Нижньому Придніпров'ї і Степовому Криму, ніж у районі Нижнього Дунаю В. Ю. Мурзін пояснює тим, що наприкінці VI—V ст. до н. е. у зазначеному районі почав формуватися центр Скіфії. Західні й кордони він також проводив по Дунаю⁴.

З урахуванням усіх відомих на той час археологічних пам'яток А. І. Мелюкова висловила думку, що на період IV—III ст. до н. е. межею між скіфами і гетами був Дністер⁵. Основою для такого висновку стало відкриття в межиріччі Дністра і Дунаю досить численних гетських поселень IV—III ст. до н. е. поряд з поодинокими скіфськими похованнями. Цю тезу прийняли без жодних доповнень практично всі скіфологи і вона продовжує домінувати до цього часу, незважаючи на те, що в пізнішій праці дослідниця, спираючись на додаткові відомості (відкриті скіфські пам'ятки IV—III ст. до н. е. в Дністро-Дунайсько-

¹ Полін С. В. О походе Дарія в Причорноморскую Скифию // Киммерийцы и скифы (Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. Ч. II.) — Кировоград, 1987. — С. 52.

² Бессонова С. С. Эволюция религиозных представлений скіфов по данным погребального обряда // Религиозные представления в первобытном обществе (Тезисы докладов) — М., 1987. — С. 174, 175. Одразу застерігаємо, що друга теза дещо сумнівна, бо як свідчать писемні джерела (*Геродот*, IV, 46; IV, 1—4; IV, 81; *Диодор Сицилійський*, II, 43), ранніх скіфів можна характеризувати як суспільство воїнів-завойовників. Див. також: Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени у села Николаевка. — М., 1975. — С. 145; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 358.

³ Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скіфами и гетами // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. — М., 1969. — С. 79; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 235, 236.

⁴ Мурзін В. Ю. Скифская арханка Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 46, 47, 101.

⁵ Мелюкова А. И. К вопросу о границе ... — С. 76, 79.

му межиріччі), говорить про політичне панування тут скіфів за часів Атея⁶.

Вважається, що після скіфсько-македонського конфлікту розселення гетів у Дністро-Дунайському межиріччі спричинило поступове витіснення скіфів за Дністер і локалізацію їх у районі Тираспольщини. Остаточно ж межа між скіфами і гетами була знищена в результаті походів Буребісті в середині I ст. до н. е.⁷

Підсумовуючи основні напрямки розробки історіографії з питань скіфської експансії на південь від Дунаю⁸, зазначимо, що перше проникнення скіфів на територію Добруджі трактується як короткосочасне втручання внаслідок поразки Дарія, котре практично не вплинуло на долю фракійців⁹, хоч Т. В. Блаватська, наприклад, вважає, що, повернувшись з походу, скіфи утримували за собою певну частину Добруджі¹⁰ і неодноразово проникали у Фракію аж до сходження на одріський престол Сіталка¹¹. В. Сирбу, посилаючись на появу незначної кількості скіфських пам'яток V ст. до н. е. у басейні Нижнього Дунаю, на захід від Прута, також висунув обережне припущення про те, що культура Басараб зникала під впливом скіфського натиску¹², хоч пам'ятки цього часу йому невідомі.

Через недостатність археологічних знахідок IV—III ст. до н. е. неоднозначно розв'язувалося також питання про перебування скіфів у Добруджі до і після скіфо-македонського конфлікту. Найважливішими аспектами вказаної проблеми є: встановлення часу проникнення скіфів у Добруджу і кордонів підвладної їм території; з'ясування характеру взаємовідносин з фракійськими племенами і грецькими містами; уточнення можливості спадкоємності Скіфії Атея і Малої Скіфії III—I ст. до н. е. в Добруджі¹³.

Всі перелічені проблеми і розходження у розв'язанні тих чи інших питань, як уже зазначалося, зумовлені надзвичайною мізерністю археологічних джерел. На досліджуваній території засвідчена незначна кількість поховальних комплексів порівняно з більш східними районами. А. І. Мелюкова наводить близько 20 поховань з 11 пунктів¹⁴, а в колективному зведенні, опублікованому співробітниками ІА АН УРСР — фіксується 50 поховань із 19 пунктів¹⁵.

Масштаби археологічних робіт у степовій частині Дунай-Дністров-

⁶ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир ... — С. 236, 237.

⁷ Там же.— С. 238.

⁸ Мелюкова А. И. К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы // СА.— 1955.— XXII.— С. 239—253; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 238—244.

⁹ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 239; Istoria Romaniei.— Bucureşti, 1960.— Vol. I.— P. 159, 166; Pippidi D., Berciu D. Din istoria Dobrogei.— Bucureşti, 1965.— Vol. I.— P. 100—105; Berciu D. Sînt getii traci nord-dunăreni? Un aspect arheologic al problemei // SCIV.— 1960.— XI.— 2.— P. 272; Iliescu V. Contribuţii la problema raporturilor scito-trace în sec. IV în e. n. // Pontica.— 1969.— 2.— P. 189.

¹⁰ Блаватская Т. В. Греки и скіфи в Западном Причерноморье // ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 207.

¹¹ Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VII—I веках до нашей эры.— М., 1952.— С. 55, 80.

¹² Sîrbu V. Cîmpia Brăilei în secolele V—III I. e. p. Descoperiri archeologice și interpretări istorice // SCIVA.— 1983.— 34.— 1.— Р. 11—40.

¹³ Блаватская Т. В. Греки и скіфи...— С. 206—213; Блаватская Т. В. Западнопонтийские города...— С. 80—88 и сл.; Шелов Д. Б. Царь Атея // НС.— 1965.— № 2.— С. 16—40; Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфлікт в истории античного мира // ПСА.— М., 1971.— С. 54—63; Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III—II вв. до н. э. // ВДИ.— 1971.— № 2.— С. 36—56; Карышковский П. И. Скіфи на Дунаї // УІЖ.— 1971.— № 9.— С. 54—60; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 238—244; Iliescu V. Die Beziehungen zwischen dem Scythenkönig Ateas und den griechischen Städten der westlichen Schwarzmeerküste // Actes du premier Congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européennes.— Sofia, 1969.— II.— Р. 171—176; Iliescu V. The Scythians in Dobruja and their relations with the native population // Relations between the autochthonous population and the migratory population on the territory of Romania.— Bucureşti, 1975.— Р. 13—24.

¹⁴ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 145.

¹⁵ Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрук Ю. В. и др. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья.— К., 1986.— С. 9—14.— Рис. 1.

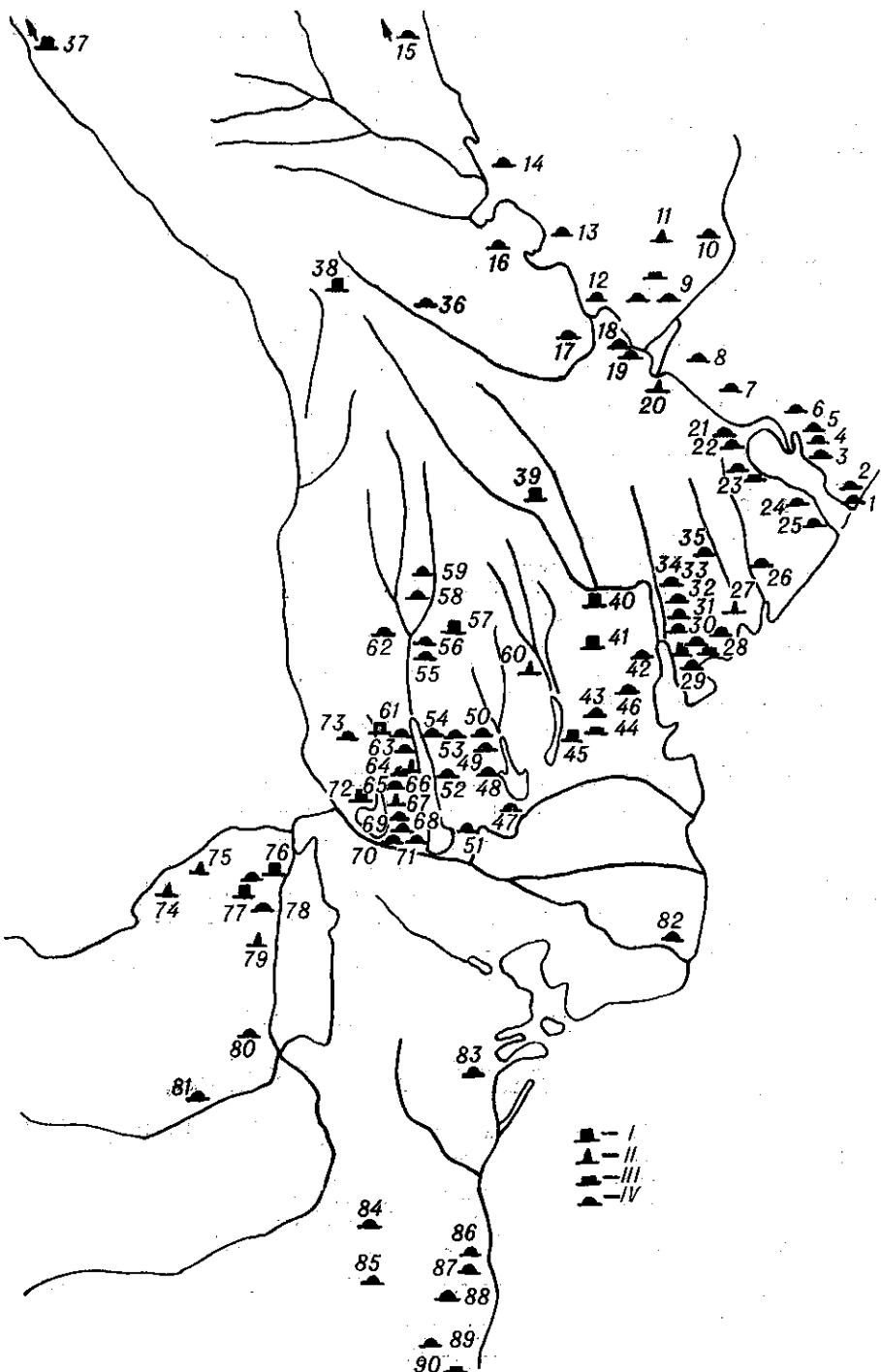

Рис. 1. Карта скіфських пам'яток на Південному Заході УРСР та в Румунії: 1 — Кароліно-Бугаз, 2 — Роксолани, 3 — Миколаївка, 4 — Єфімівка, 5 — Надлиманське, 6 — Маяки, 7 — Троїцьке, 8 — Красне, 9 — Тираспольська група, 10 — Нікольське, 11 — Ведиколоскє, 12 — Тернове, 13 — Бутори, 14 — Дубосари, 15 — Косуци, 16 — Коржеве, 17 — Хаджимус, 18 — Талмази, 19 — Чобручі, 20 — Ної, 21 — Раскайць, 22 — Олонецьти, 23 — Каплані, 24 — Семенівка, 25 — Білогород-Дністровський, 26 — Шаболат, 27 — Широке, 28 — Дівізія, 29 — Вишневе, 30 — Трапівка, 31 — Білолісся, 32 — Михайлівка, 33 — Зоря, 34 — Сарата, 35 — Ярославка; 36 — Страшени, 37 — Ст., Куконешти, 38 — Суручени, 39 — Березино, 40 — Ариць, 41 — Виноградівка, 42 — Борисівка, 43 — Помазани, 44 — Шевченків, 45 — Червоний Яр, 46 — Струмок, 47 — Багате, 48 — Утконосівка, 49 — Кам'янка, 50 — Новокам'янка, 51 — Ізмаїл, 52 — Каланчак, 53 — Василівка, 54 — Жовтневе, 55 — Кубей, 56 — Таракля, 57 — Огородне, 58 — Казаківка, 59 — Томай, 60 — Острівне, 61 — Курий, 62 — Балабани, 63 — Мреснота Могила, 64 — Плавні, 65 — Плавні-1, 66 — Чауш, 67 — Нагорне, 68 — Градешка, 69 — Градешка-1, 70 — Дервент, 71 — Кугурлуй, 72 — Фрікаць, 73 — Вулканешти, 74 — Градиштя, 75 — Гевент, 76 — Іскані, 77 — Скорцару-Веке, 78 — Лішкотянка, 79 — Унія, 80 — Бергешти — Меджідія, 81 — Мурджанка, 82 — Сфінтул Георге, 83 — Міхай Вітязу, 84 — Ніколаї Велческу, 85 — Меджідія, 86 — Констанца, 87 — Констанца-Суд, 88 — Кумпена, 89 — Топрактар, 90 — Мангалья. У мозеї з написами: I — пам'ятки VI—V ст. до н. е.; II — I половина IV ст. до н. е.; III — IV—III ст. до н. е.; IV — діяльні умовно: IV — III, III — II ст. до н. е.

ського межиріччя дещо розширилися і на сьогодні тут досліджено 54 пам'ятки з понад 250 похованнями¹⁶. Крім того, румунські вчені наводять матеріали досліджені з округів Бреїла (7 пунктів понад 40 поховань), Яломіца (один пункт, кількість поховань невідома) та Добруджі (9 пунктів понад 10 поховань)¹⁷.

Отже, джерелознавча база зараз значно розширилася. Не претендуючи на розв'язання всіх окреслених проблем, обмежимося короткою характеристикою поховальних пам'яток з, можливо, чіткішою їх хронологічною деталізацією, і, враховуючи писемні джерела, спробуємо хоча б частково реконструювати ситуацію в регіоні.

Порівняно з відомими раніше в літературі 4 похованнями VI—V ст. до н. е.¹⁸ кількість їх на сьогодні у степовій частині Дністро-Дунайського регіону збільшилась до 9. Ряд поховань цього часу відкрито також у Молдавії і Румунії (рис. 1). Збільшилась і кількість випадкових знахідок.

Поховальний обряд характерний для скіфських пам'яток вказаного періоду: поховання основні чи впускні до курганів доби бронзи. Насипи основних поховань земляні, лише в одному випадку зазначено використання каменю (Червоний Яр). Основний тип поховальних споруд — прямокутна яма; яму із заплічками виявлено в кургані поблизу с. Червоний Яр, катакомбу — поблизу с. Куконешти. Кістяки випростані на спині, орієнтовані головою на захід, рідко з відхиленнями.

Практично всі поховання містять захисну і наступальну зброю — фрагменти панцирів, шоломів, поясні пластини, списи, стріли; привізну кераміку, казани, оздоби. Майже половина поховань супроводжуvalася похованнями коней з вуздечками.

Поряд із збереженням традиції ховати в курганах доби бронзи, споруджувати насипи над основними похованнями у IV—III ст. до н. е. здійснюються впускні поховання в кургани скіфської доби, одночасові поховання під насипом, з'являються кургани й земляні могильники, використовуються природні підвищення.

Кургани могильники — це сукупність спланованих часом насипів. Топографія їх залежала від рельєфу місцевості, хоч кожен з могильників мав свої риси. Поховання могильників поблизу с. Дивізія і Плавні тяжіють до курганів доби бронзи; поховання могильників Чауш, Мреснота Могила сконцентровані поблизу кургану тієї самої доби, але більших розмірів. Розташування курганів колом відносно центрально-го кургану зазначено на могильнику Дервент¹⁹.

До ґрутових могильників належить комплекс з понад 30 похованнями поблизу с. Кіскані. На поверхні ознаки могил не фіксувалися, підкреслюється незвичне планування поховань: у центрі вони розташовані близько одне до одного, на периферії — групами по чотири—п'ять; між ямами дистанція досить значна. Могильник засновано поблизу кургану бронзової доби²⁰. До ґрутових могильників належить і дослідже-

¹⁶ Сунічук Е. Ф., Фокеев М. М. Скифский могильник Плавни-1 в низовьях Дуная // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.—К., 1984.—С. 103—120; Сунічук Е. Ф. Скифский могильник Чауш в низовьях Дуная // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья.—К., 1985.—С. 38—45; Андрух С. И., Добролюбский А. О., Тощев Г. Н. Курганы у с. Плавни в низовьях Дуная.—М., 1985 (Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР, № 21110); Гудкова А. В. Исследование в бассейне оз. Ялпуг // АО 1984.—М., 1986.—С. 230; Гудкова А. В. Скифские могильники в низовьях Дуная // АО 1984.—М., 1986.—С. 230, 231; Андрух С. И., Сунічук Е. Ф. Захоронения зажиточных скифов в низовьях Дуная // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья.—К., 1987.—С. 38—46; Субботин А. В. Раскопки курганов на юге Одесской области // АО 1985.—М., 1987.—С. 416, 417.

¹⁷ Sîrbiu V. Cîmpia Brăilei...—Р. 11—41; Conovici N. Rec. la lucrarea: Мелюкова А. И. Скифы и фракийский мир.—М., 1979 // Thraco-Dacica.—Bucureşti, 1981.—II.—Р. 230; Irimia M. Date noi privind necropole din Dobrogea // Pontica.—1983.—XVI.—Р. 69—148.

¹⁸ Мурзин В. Ю. Указ соч.—С. 20, 45, 46.—Рис. 1.

¹⁹ Редіна Е. Ф. Скифи Дністро-Дунайських степей // Киммерийцы и скифы (Тезисы докладов Всесоюзного семінара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. Ч. II.—Київograd, 1987.—С. 61.

²⁰ Sîrbiu V. Op. cit.—Р. 25.

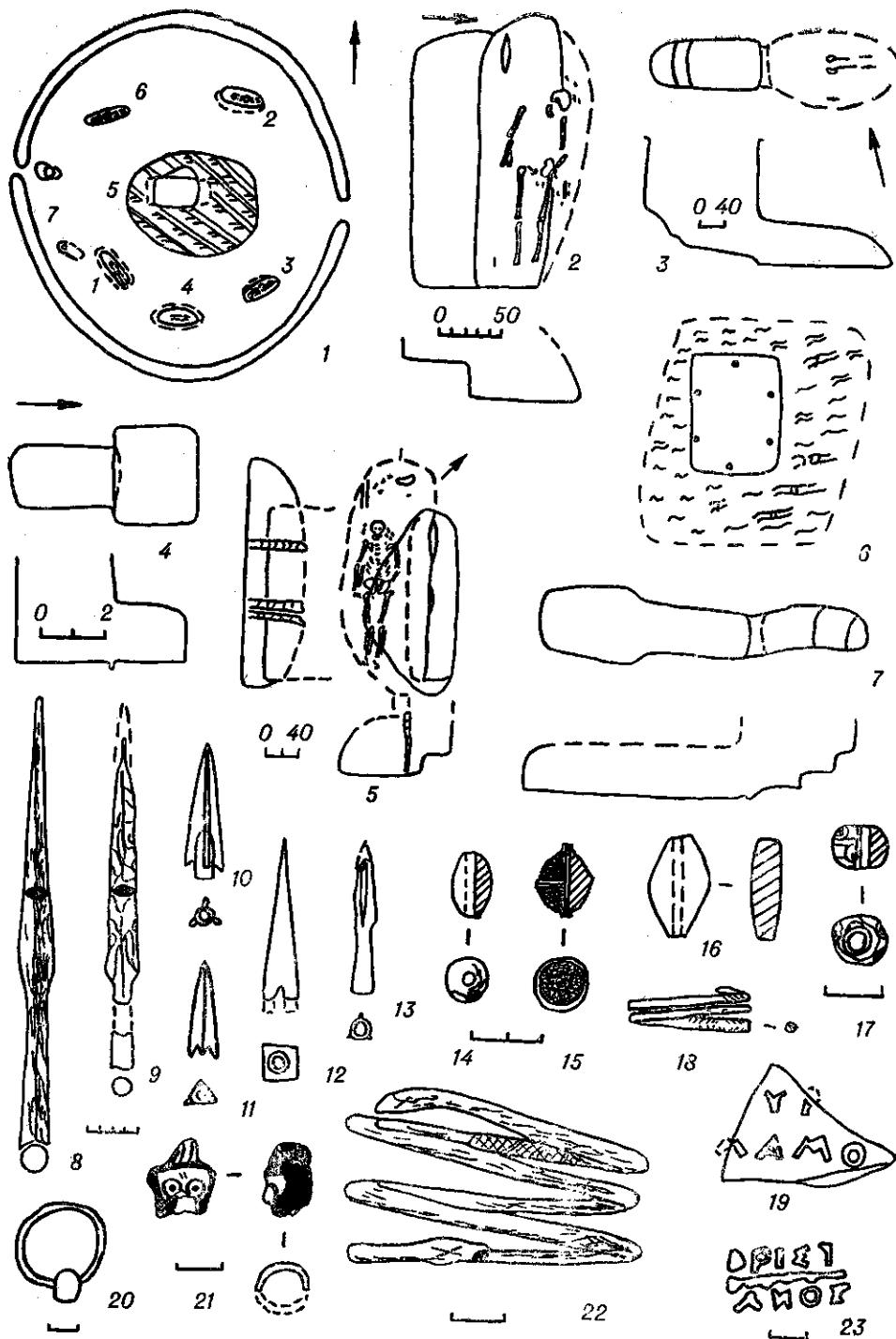

Рис. 2. Планы та розрізи поховань (1–7), матеріали з пам'яток (8–23): 1 – Дивізя, к. 20; 2 – Градешка, 4–1/4; 3 – Часи, 15/2; 4 – Огороднє, 3/1; 5 – Градешка, 5–1/6; 6 – Плавні, 28/2; 7 – Семенівка, 16/1; 8 – Плавні, 27/1; 9 – Градешка, 5–1/6; 10–11, 13 – Кочкувате, 48/2; 16, 18, 22 – Ізмайл, 20–21 – Дивізя, 20/4; 19 – Плавні, к. 28, рів; 23 – Дивізя, к. 20, рів (8–9, 13 – зализо; 10–11, 20, 22 – бронза; 12 – кістка; 14, 16–17, 21 – скло-паста; 15 – глина з позолотою).

ний В. К. Чигиріним могильник Ізмайл. Поєднання підкурганного і ґрунтового обрядів можна завбачити і на могильнику Курчі.

Насипи курганів, звичайно, земляні, до нашого часу дуже зруйновані оранкою і майже не виділяються на рельєфі, висота їх не перевищує 0,5 м. Лише незначна кількість має більші розміри — 1—1,5 м (Бо-

рисівка, курган 10; Плавні, кургани 27, 28; Зоря, курган 1 та ін.). Задокументовано поодинокі випадки спорудження кам'яних конструкцій типу кромлеха та кріпиди (Семенівка, кургани 15, 16, 23; Кочкувате, курган 48).

Насип, звичайно, оточували круглим ровом, що мав у розрізі овальну чи прямокутну форму. Два рови оточують курган 22 поблизу с. Семенівка. Рови, як правило, заповнені залишками тризни у вигляді уламків амфор, кісток тварин. Найбільш показові тризни відзначено поблизу курганів Дивізійського могильника — 3—15 амфор, череп коня з вуздечкою; навколо курганів 27 і 28 поблизу с. Плавні — 10—24 биті амфори, кістки коня тощо. У кургані 1 поблизу с. Зоря залишки тризни знайдено на спеціально спорудженному із викиду глини майданчику та у рові.

Зрідка фіксуються випадки здійснення тризни обабіч поховального комплексу, поблизу кургану чи могильника. Вони виділяються на полі світлими плямами, залишками амфорного бою, уламками ліпного та гончарного посуду, кісток тварин (дві — між селами Нагірне та Плавні, чотири на могильнику Курчі, одна — на могильнику Чауш). З тризною пов'язаний і обряд посвящення богу Аресу — вstromлений у землю меч та спис (Нагірне; с. Семенівка, к. 20).

Звичайним для даного періоду є здійснення під насипом двох і більше одночасових поховань. Виділяється курган 20 Дивізійського могильника, де насип об'єднує 6 поховань, 5 із яких (1—4, 6) розташовані по колу відносно центрального — 5 (рис. 2, 1). У ряді випадків, як свідчить датуючий інвентар, встановлено, що поховання близькі за часом їх здійснення (с. Нагірне, курган 11; с. Зоря, курган 1).

Поховальні ями за конструкцією прості, катакомби I і II типу²¹, ями з виступами (рис. 2, 2—7). Співвідношення різних типів ям для поодиноких курганів і для могильників неоднакове: для перших більш характерна практика спорудження простих прямокутних ям — понад 50% від загальної кількості поховань. Катаомби I типу становлять приблизно 25%. Інші конструкції поховань розподілені по курганах приблизно порівну.

У могильниках переважають прості ями, наприклад, могильники Плавні-1, Кіскані, Ізмайл, Дивізія мали тільки цей тип ям (приблизно 40% поховань усіх могильників). Без урахування кількості поховань співвідношення різних типів поховальних ям різко змінюється — катакомби II типу становлять близько 60%, катакомби I типу і прості ями — приблизно 20%, незначний відсоток припадає на ями інших конструкцій. Співвідношення конструкцій всередині одного могильника також різноманітне: в Курчі — це катакомби I типу і прості ями; в могильниках Градешка, Кугурлуй і Дервент — лише катакомби, причому у перших двох — катакомби I типу поодинокі, на інших могильниках спостерігаються всі типи ям.

Прості ями прямокутної чи овальної форми, орієнтовані в широтному напрямку. Розміри їх варіюються від $1,2 \times 0,2$ до $3,2 \times 3,0 \times 3,0$ м. Переважають ями середніх розмірів, зрідка трапляються дерев'яні перекриття чи кам'яні заклади. Варте уваги поховання 2 кургану 28 в с. Плавні з дерев'яним перекриттям площею 29 м². На дні ями помітні 6 заглиблень, мабуть, для вертикальних стовпів (рис. 2, 6).

Для катакомб I типу характерні прямокутні в плані колодязі, орієнтовані із заходу на схід. Камери розташовані в основному з північного боку і перевищують вхідні ями у довжину. Зрідка камери приєднуються з іншого боку колодязя (Кочкувате, 26/1; Борисівка, 10/2 та ін.). В усіх випадках у колодязях була одна чи дві сходинки для входу в камеру. Спостерігаються випадки перекриття входу вертикальними дерев'яними колодами чи кам'яними закладами, зрідка — комбінованим заслоном (Борисівка, 10/1).

²¹ Ольховский В. С. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА.— 1977.— № 4.— С. 108—128.

Катаkomби І типу представлені витягнутими вхідними ямами і камерами, які прилягають одна до одної короткими сторонами. Іноді вони з'єднуються дромосом. Для входу в камеру споруджувалися східці. Орієнтування катакомб широтне, переважає розташування камери на схід від колодязя.

В поодиноких випадках зустрічаються катакомби III (Огородне, 3/1) і VIII (Семенівка, 16/2) типів (рис. 2, 7).

Переважає обряд трупопокладення з випростаними на спині кістяками головою на захід. Близько 2% кістяків із східною орієнтацією (Кочкувате, 48/3; Борисівка, 10/2 тощо). Поховання у скорченому стані на правому боці головою на схід поодинокі (Семенівка, 10/2; 23/2; Білолісся, 1/11). Обряд трупоспалення зафіковано лише у могильнику Чауш.

Поховання супроводжувалися традиційним набором речей—зброєю, керамікою, оздобами, рідше—кінською вуздечкою. Через пограбування більшості поховань не завжди вдавалося уточнити якісний і кількісний склад інвентаря.

Найчисленнішою категорією інвентаря є вістря до стріл. Кількість їх у поодиноких похованнях і похованнях могильників практично однаакова. У незруйнованих могилах вона коливається від 1 до 100. Переважають бронзові трилопатеві вістря витягнутих пропорцій з подовженою втулкою; зірдка трапляється тригранні базисні чи втулкові (рис. 2, 10—11). За класифікацією А. І. Мелюкової, всі вони належать до III і IV хронологічних груп, що датуються в межах V—III ст. до н. е.²²

Кістяні чотиригранні наконечники із схованою втулкою і опущеними лопатями трапляються в поодиноких комплексах IV—III ст. до н. е. (рис. 2, 12). Трилопатеві втулчасті залізні вістря знайдено в 3 комплексах III ст. до н. е.—Семенівка, 20, тризна; Кочкувате, 48/3; Мангаль (рис. 2, 13).

Вістря до списів і їх фрагменти знайдено більш ніж у 40 похованнях, здебільшого по одному, рідше—по два вироби разом. Виділяються дві групи: з «гостролистим» пером і ребром (Плавні-1, Плавні, Дивізія)—V—IV ст. до н. е.—і з «гостролистим» пером без ребра (Градешка, Дивізія)—IV—III ст. до н. е.²³ (рис. 2, 8, 9).

Мечі та їх фрагменти виявлено у понад 20 похованнях. Меч-акінак знайдено тільки в могильнику Плавні-1, всі інші вироби належать до однолезових з прямим клинком IV—III ст. до н. е. Екземпляри з могильників Дивізія і Чауш мають брускоподібні перехрестя і навершя, два мечі із могильника Плавні-1 перехрестя не мали. На руків'ях залишилися сліди дерев'яної і кістяної обкладки. Залізна бойова сокира містилася тільки у могильнику Плавні-1.

Зірдка трапляється предмети захисної зброї. Походять вони із зруйнованих поховань і представлені фрагментами панцирів, поясними пластинами, щитом (Семенівка, Мреснота Могила, Курчі, Градешка).

Оздоби представлені намистом, браслетами, обручками, сережками, дзеркалами тощо (рис. 2, 14—18, 20—22). Намисто зустрічається в 20% поховань, частіше розсипаним, зірдка по 20—30 намистин. Виготовлене із склопасті різних кольорів, має округлу, біконічну, циліндричну та інші форми. Зірдка трапляється намистини-маски і піраміdalni підвіски синього кольору. Вироби із золота представлені рубчастими намистинами і бісером, вони характерні для комплексів кінця V—III ст. до н. е.²⁴ Цікаві глиняні з позолотою намистини з поховання поблизу с. Кочкувате. У Північному Причорномор'ї подібні вироби знайдено в комплексах IV—II ст. до н. е., більшість з них належить до доби еллінізму²⁵.

²² Мелюкова А. И. Вооружение скіфов // САИ.—1964.—Вып. Д1—4.—С. 23.

²³ Там же.—С. 40—42.

²⁴ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.—1982.—Вып. Г1—12.—С. 34.—Табл. 47.

²⁵ Там же.—С. 26.—Рис. 21.—Табл. 46.

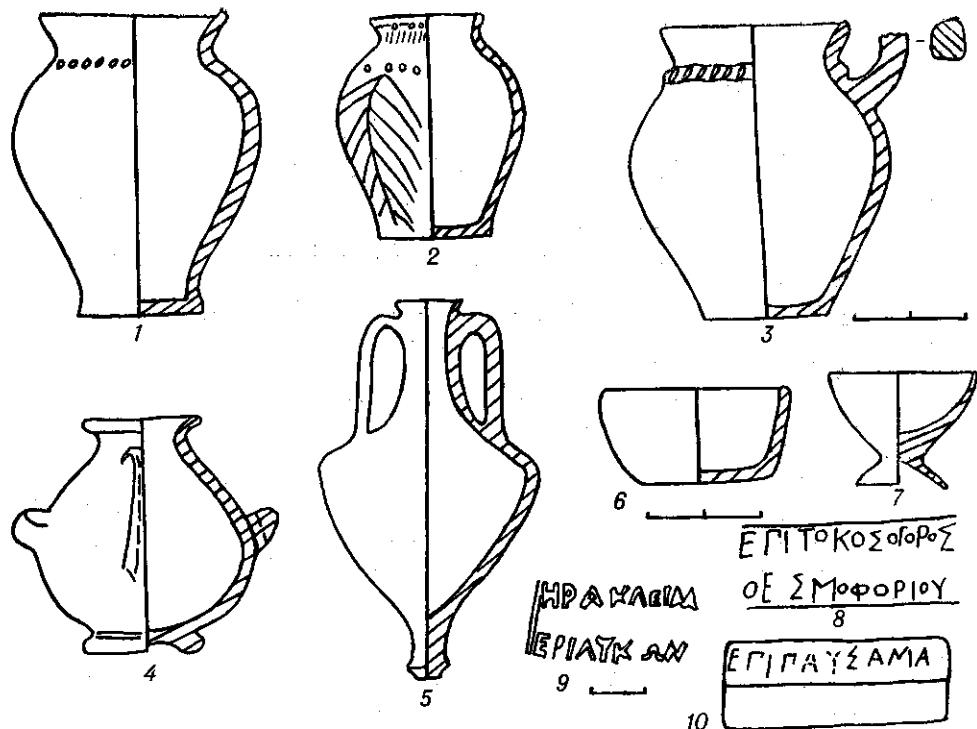

Рис. 3. Керамічні матеріали: 1 — Білолісся, II/II; 2—3 — Курчи, 24/1; 4 — Кочкувате, 48/2; 5 — Плавні, 28/2; 6 — Нагірне, II/3; 7 — Плавні, 23/2; 8, 10 — Курчи, тризна III; 9 — Двоїзя, к. 15, рів.

Браслети з бронзи, срібла й заліза поділяються на чотири типи: округлі з незамкненими кінцями у вигляді зміїних голівок; замкнене коло з рельєфними шишечками; кручений браслет із незамкненими кінцями; кручений спіральний браслет з кінцями у вигляді зміїних голівок. Датуються вони кінцем V—III ст. до н. е.²⁶ (відомо понад 20 екз.).

Обручки (бронзові й срібні) представлені трьома типами: із округлого дроту із незамкненими кінцями; спіральні на 2,5 витків; литі персні з овальним щитком — кінець V — початок III ст. до н. е. (блізько 20 екз.).

Скроневі прикраси — бронзова сережка-«качечка», сережки із срібного дроту, один із кінців якого закрученій навколо своєї осі, сережки із округлого дроту з нанизаними намистинами (понад 20 екз.).

Фрагменти дзеркал належать до типу виробів з литим руків'ям, що закінчується овальним навершям. Датуються IV—III ст. до н. е.²⁷ (блізько 20 екз.).

У могильниках пониззя Дунаю зустрічаються фібули фракійського типу V—IV ст. до н. е., бронзові дзвіночки, ліроподібні підвіски, перстень з шишечками, що пояснюються, мабуть, близькістю до фракійського регіону.

Керамічний посуд широко представлений у похованнях могильників, поодинокими знахідками — в окремих курганах. Ліпна кераміка (понад 30 посудин) представлена: горщиками, що іноді орнаментовані насічками і тисненням; зрізано-конічними чашами; чашечками на високих ніжках; одноручними глечиками. Подібний посуд є дуже характерним для пам'яток IV—III ст. до н. е. (рис. 3, 1—3, 6—7).

²⁶ Петренко В. Г. Украшения Скифии IV—III ст. до н. э // САИ.— 1978.— Вып. Д4—5.— С. 12—16.— Табл. 39.

²⁷ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Д1—4.— С. 34, 35.— Табл. 24; Кузнецова Т. М. Зеркала с боковыми ручками из скифских памятников // КСИА АН СССР.— 1982.— Вып. 170.— С. 13, 14.

Майже половина всього чорнолакового посуду — канфар, скіфос, кілік, лекана, ойнахой і тощо (кінець V — середина IV ст. до н. е.) — походить із поховань поблизу с. Нагірне. В інших комплексах подібний посуд зустрічається поодинокими примірниками (загалом трохи більше 20).

Гончарний посуд представлений сіро- і червоногляніяними одноручними кухлями, дворучними глечиками, тарілками (понад 10 екз.). Незвичайна посудина з двома горизонтальними та однією вертикальною ручкою (рис. 3, 4), за формою близька до гідрії з Аполлонії, знайденої у комплексі III ст. до н. е.²⁸

Основна доля імпорту амфорної тари з Гераклеї. Вироби з Менди, Фазоса, Родоса та інших центрів зустрічаються дуже рідко. Завдяки добре розробленій класифікації клейм, типології амфор, ця категорія інвентаря набуває провідного значення для датування окремих комплексів. Поєднання гераклейських клейм I і III груп дозволяє датувати могильники поблизу с. Дивізія 2-ю четверть IV ст. до н. е. Analogічні клейма знайдені у могильнику Чауш. За амфорами Менди (рис. 3, 5) і Гераклеї курган поблизу с. Плавні датується кінцем V — початком IV ст. до н. е.; тризна могильників поблизу сіл Семенівка і Курчі за фрагментами амфор Косса і Родоса — датується кінцем III — початком II ст. до н. е.

Таким чином, із загальної кількості всіх поховальних комплексів степової частини Дністро-Дунайського межиріччя та придунайської Румунії (понад 300) виділяється невелика група з 9 поховань VI—V ст. до н. е. Близько половини всіх поховань за інвентарем належить до початку — середини IV ст. до н. е. Комплекси без вузькодатованих реєр визначаються в межах — IV—III ст. до н. е. Крім того, вирізняється група пам'яток кінця III — початку II ст. до н. е. — це тризна в могильнику Курчі та кургані 20 поблизу с. Семенівка і 3 поховання з Мангалиї у Румунії.

Аналіз усього комплексу скіфських пам'яток у поєднанні з писемними джерелами дозволяє зробити деякі висновки.

Збільшення кількості пам'яток кінця VI—V ст. до н. е., особливо у порівнянні з їх кількістю у більш східних регіонах, мабуть, відображає реальну картину заселення периферійної частини території Скіфії. Виходячи із твердження про формування центру Скіфії в Нижньому Південніпров'ї і Криму²⁹, можна пояснити концентрацію населення у визначеніх районах і менш активне заселення її околиць. У той же час, наявність пам'яток у Дністро-Дунайському межиріччі яскраво підтверджує свідчення Геродота про кордони Скіфії по Дунаю (IV, 46; IV, 99).

Питання про перебування скіфів за Дунаєм складніше. Спираючись на свідчення про тісні династичні зв'язки скіфських і фракійських правителів, грецької аристократії (Геродот, IV, 78; IV, 80), а також враховуючи знахідки кінської вуздечки, зброй, прикрас тощо, більшість румунських дослідників висловлює думку про існування тісних культурних зв'язків, які стимулювали місцева аристократія без присутності тут скіфського етнічного компонента³⁰. В той же час наявність скіфської ліпної кераміки в Істрії³¹ і на поселенні Тариверде³², на думку А. І. Мелюкової, свідчать про існування в зазначеному регіоні певної частини скіфського етносу³³, хоч румунська історіографія неодноразово висловлювала припущення, що ті чи інші вироби потрапляли в Добруджу через опосередковані контакти між скіфами і фракійцями. Не виключалося навіть короткосвітне проникнення скіфів у Добруджу і його

²⁸ Иванов Т. Антична керамика от некропола на Аполлония // Аполлония.— София, 1963.— С. 172.— Табл. 96.— № 372а.

²⁹ Мурзин В. Ю. Указ соч.— С. 46, 47, 101.

³⁰ Pippidi D., Berciu D. Op. cit.— P. 102; Istoria României...— P. 159, 166.

³¹ Coja M. Ceramica autohtonă de la Histria secolele V—I î. e. p. // Pontica.— 1970— N 3.— Fig. 2; 3; 4.

³² Condurachi Em. și colaboratori. Șantierul arheologic Histria // MCA.— 1957.— Vol. IV.— P. 81.— Fig. 1; 2.

³³ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 239.

швидка асиміляція місцевим населенням³⁴. Нові археологічні дані, на наш погляд, підтверджують думку про наявність скіфського етносу за Дунаєм, хоч ніякою мірою не свідчать про вже згадувані раніше можливості утримування політичного пріоритету скіфами після походу до Херсонесу Фракійського³⁵.

З кінця V — початку IV ст. до н. е. спостерігається різке зростання кількості скіфських поховань пам'яток у Дністро-Дунайському межиріччі. Багато скіфологів пояснюють цей факт, по-перше, тиском із сходу сарматів, по-друге, спрямуванням політичної активності скіфської держави на Балкани. Таке трактування подій уявляється дещо спрощеним. Саме з IV ст. до н. е. на всій території Скіфії спостерігається збільшення чисельності пам'яток, масова поява могильників знаті, великих городищ, тобто є всі ознаки економічного й політичного розквіту скіфського суспільства. Можливо, на цей час припадає і централізація Скіфської держави, якою правив Атей (Страбон, VII, 3, 18)³⁶. Незалежно від того, як ми відповімо на це питання, посилення соціальної диференціації скіфського суспільства, процесів класоутворення і становлення державності мали супроводжуватися всеобщим освоєнням нових територій і активізацією зовнішньої політики³⁷. У зв'язку з цим чисельність пам'яток у зазначеному регіоні реально відбуває розквіт скіфського суспільства на початку IV ст. до н. е., який і став основним чинником для західної експансії. Пріоритет саме південно-західного напрямку у зовнішній політиці пояснюється, мабуть, спробою встановлення контактів із західно-причорноморськими містами. Забігаючи перед, відзначимо, що не останню роль тут зіграло, на наш погляд, намагання скіфів установити тісні економічні зв'язки з розвинутим землеробським фракійським населенням.

Спірним є питання про час проникнення скіфів у Добруджу. Більшість сучасних дослідників схильні вважати, що утвердження Атея за Дунаєм відбулося задовго до скіфсько-македонського конфлікту³⁸. Непрямим підтвердженням раннього вторгнення скіфів у Добруджу є, ймовірно, концентрація скіфських пам'яток у пониззі Дунаю з початку IV ст. до н. е., а також деякі пам'ятки в Добруджі. Ми схильні підтримати думку Т. В. Блаватської щодо можливості вторгнення сюди скіфів з 357 р. до н. е., що пов'язано із занепадом одриського царства³⁹.

З перебуванням скіфів у Добруджі тісно контактиують дві проблеми — питання про межі володіння Атея і взаємини скіфів із західнопонтійським населенням. Обидві вони досить грунтовно розроблені в радианській та зарубіжній історіографії⁴⁰.

Про претензію скіфів на певну частину Добруджі недвозначно свідчить відповідь Атея Філіппу про те, що він із військом у своїх володіння вступити не дозволить (Юстін, IX, 2, 12). На підставі відомих археологічних даних важко робити висновки про реальні кордони скіфської території у Добруджі. Однак концентрація скіфських поховань⁴¹ разом із знахідками скіфської ліпної кераміки на поселеннях і могильниках фракійської культури⁴² у прибережній зоні Добруджі від Істрії

³⁴ Irinia M. Descoperirile noi privind populația autohtonă a Dobrogei și legăturile ei cu colonie grecești (sec. V—I î. e. n.) // Pontica.—1973.—VI.—P. 66; Irinia M. Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epoca a fierului // Pontica.—1980.—XIII.—P. 72.

³⁵ Блаватская Т. В. Греки и скифы...—С. 207.

³⁶ Шелов Д. Б. Царь Атей...—С. 18—24. Інша точка зору: Каллистов Д. П. Свидетельство Страбона о скіфському царі Атее // ВДИ.—1969.—№ 1.—С. 124—130.

³⁷ Хазанов А. М. Социальная история скифов.—М., 1975.—С. 243, 244; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...—С. 240.

³⁸ Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфлікт...—С. 56, 58; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...—С. 241; Iliescu V. The Scythians...—Р. 13—24.

³⁹ Блаватская Т. В. Западнопонтійські города...—С. 80.

⁴⁰ Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфлікт...—56, 58; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...—С. 241; Iliescu V. The Scythians...—Р. 13—24.

⁴¹ Irinia M. Un mormânt tumular descoperit la Topraisar // Pontica.—1976.—IX.—Р. 35—56; Irinia M. Date noi privind necropolele...—Р. 69—148.

⁴² Irinia M. Date noi privind aşezările...—Р. 73.

до Каллатії дозволяє припуститися думки про належність даного регіону до держави Атея. Ця сама територія, судячи з писемних джерел (Пліній, IV, 18; IV, 44; Псевдо-Скімн, 756), за нумізматичними⁴³ та епіграфічними⁴⁴ знахідками, частково входила до складу Малої Скіфії. Чи належали більш південні райони, аж до хребта Гем⁴⁵, державі Атея, ми твердити не беремося через відсутність у нас результатів досліджень із Болгарії. Враховуючи свідчення писемних джерел про загрозу Атея Візантії (Климент Александрійський, V, 5, 31) і про битву скіфів з трибалами (Фронтін, II, 4, 20; Поліен, VII, 41, 1), яка локалізується античними авторами (Фукідід, II, 96, 1)⁴⁶ на Середньому Дунаї, деякі дослідники припускають походи скіфського війська далеко вглиб Фракії⁴⁷.

Зупинимося детальніше на другому фрагменті. За свідченням Фронтіна, Атей перед битвою з трибалами зібрав усе нестрайове населення із стадами, наказавши їому з'явитися зі списами перед очима ворога. Цим він нагнав страху на трибалів, які повірили, що на допомогу Атееві іде підмога від більш віддалених скіфів, і змусив їх відступити (Фронтін, II, 4, 20). Участь у воєнних діях нестрайового населення навряд чи була б можлива далеко від території, яку посідали скіфи. Театр воєнних дій, ймовірно, слід шукати десь у пониззі Дунаю⁴⁸. У зв'язку з цим виникає необхідність уточнення, кого ж треба розуміти під «нестрайовим натовпом» Фронтіна. З цього приводу висувалися різні припущення. Так, В. В. Латишев вважав їх скіфами, що населяли верхів'я Дніпра⁴⁹, А. І. Мелюкова — підкореними мешканцями Дністро-Дунайського межиріччя⁵⁰. Нові археологічні дані дозволяють інакше трактувати це питання. Масове заселення скіфами земель між Дунаєм та Дністром, виявлення їх пам'яток у Добруджі, безумовно, свідчать на користь того, що під «нестрайовим натовпом» слід розуміти конкретно скіфське населення цього району. Непрямим свідченням чисельності тут скіфів є згадка Помпея Трога про взяття в полон Філіппом II 20 тисяч дітей і жінок (IX, 2, 15).

Питання про стосунки скіфів із західнопонтійським населенням слід розглядати у двох аспектах — відносини їх з грецьким і фракійським землеробським населенням. Перший аспект досить добре висвітлений у ряді спеціальних праць⁵¹. Що стосується другого аспекту, то тут слід застерегти, що з проникненням на південь від Дунаю скіфи потрапляли в зону, густо заселену місцевими племенами. Проникнення їх у місцеве середовище не супроводжувалося якимись суттєвими змінами у житті фракійського населення; відомі на той час поселення продовжували своє існування. Більше того, на ряді поселень з'являється ліпна скіфська кераміка, незначна кількість якої відома і у фракійських некрополях⁵². Цей факт, мабуть, можна пояснити зайнтересованістю скіфського кочового суспільства в утворенні тісних контактів з розви-

⁴³ *Canarache V. Regii sciți și regatele lor dintre Istru și Pontul Euxin // BSNR.* — 1933—1934. — Vol. 27/28. — 81/82. — P. 60—83; *Canarache V. Monetele scitilor din Dobrogea // SCIV.* — 1950. — Vol. 1—1. — P. 233—253.

⁴⁴ Граков Б. Н: Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. — 1939. — № 3. — С. 251; Лазаров М. Новооткрытая надпись Антигона за скіфського царя Сариака // ВДИ. — 1985. — № 3. — С. 47—50.

⁴⁵ Шелов Д. Б. Царь Атей... — С. 32; Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфликт... — С. 58; *Ilescu V. The Scythians...* — Р. 20, 21.

⁴⁶ *Istoria României...* — Р. 227. — Р1. X; *Никиулицэ И. Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э.* — Кишинев, 1987. — С. 27, 28.

⁴⁷ Блаватская Т. В. Западнопонтийские города... — С. 80.

⁴⁸ Шелов Д. Б. Царь Атей... — С. 32.

⁴⁹ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1948. — № 2. — С. 217.

⁵⁰ Мелюкова А. И. К вопросу о границе... — С. 79, 80.

⁵¹ Блаватская Т. В. Греки и скіфи... — С. 206—213; Блаватская Т. В. Западнопонтийские города... — С. 80—91; *Ilescu V. Die Beziehungen...* — S. 171—176; *Ilescu V. Cu privire la coloniile grecesti din Dobrogea și la data constituirii teritorului lor rural // Pontica.* — 1970. — N 3. — P. 87—98; *Ilescu V. The Scythians...* — Р. 21, 22.

⁵² *Irimia M. Date noi privind aşezările...* — Р. 72, 73, 115.

нутим землеробським населенням і, можливо, переходом частини скіфів до осілого способу життя.

Проблематичне питання про стосунки скіфів з фракійцями в Дністро-Дунайському регіоні. До цього часу достовірно не встановлений момент найактивнішого заселення фракійцями даної території і заснування ними тут поселень. Існує думка, що розселення фракійців на північ від Дунаю почалося задовго до появи скіфів⁵³, а до вторгнення сюди скіфських загонів фракійці майже до Дністра становили основний етнічний елемент, над яким скіфи отримали тимчасову перемогу⁵⁴. Картографування у степовій частині Дністро-Дунайського межиріччя пам'яток не підтверджує думку про панування тут фракійського компонента⁵⁵.

Пік активності гетів, на думку А. І. Мелюкової, припадає на час після скіфсько-македонського конфлікту⁵⁶, а «мирне» співіснування скіфських і гетьських племен пояснюється рівновагою сил, яка утворилася внаслідок поразки скіфів, з одного боку, і тільки майбутнім об'єднанням гетів — з другого⁵⁷. Однак, враховуючи, що воєнні дії між Філіппом II і Атеєм відбувалися південніше Дунаю, важко передбачити, що вони рішуче вплинули на зміну політичної ситуації в Дністро-Дунайському межиріччі. Крім того, наступні свідчення про похід Зопіріона і розгром його скіфами (Юстін, XII, 1, 4; XII, 2, 16)⁵⁸, а також участь скіфів разом з гетами у боротьбі Каллатії проти Лісімаха (Діодор, XIX, 73) свідчать про те, що скіфське суспільство було досить активним і дійовим, могло протидіяти великим військовим угрупованням⁵⁹.

Певно, розселення фракійських племен північніше Дунаю починається ще в атеєвський період і пояснюється цілеспрямованою економічною політикою скіфів щодо інтенсивного освоєння нових земель. Крім того, саме з IV ст. до н. е. починається активний процес седентаризації скіфів і переход їх до землеробства на всій степовій смузі Причорномор'я⁶⁰. Він захопив, певно, і населення Північно-Західного Причорномор'я⁶¹, про що свідчить також Поліен, говорячи про залучення до битви з трибалами землеробів (Поліен, VII, 44, 1). Отже, в даному випадку кочове і землеробське населення слід розглядати не як дві протидіючі сторони, а як спільноти, які шукають взаємовигідних варіантів співіснування. Це, можливо, і пояснює наявність на поселеннях у тому чи іншому співвідношенні гетьської і скіфської кераміки. У цьому аспекті слід розглядати також згадки Страбона (VII, 3, 8) і Аполлонія Родоського (IV, 320) про змішування різноетнічних груп, що мешкали по обидва боки Істра. Зазначимо, що про раннє розселення гетів північніше Дунаю пише Страбон (VII, 3, 8), говорячи про розгром Олександром Великим гетьського міста, розташованого на північному березі Нижнього Дунаю. Важко припустити, щоб за такий короткий час, що

⁵³ Бруяко И. В. Фракийцы в Днестро-Дунайском междуречье в VIII—III вв. до н. э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. (Тезисы докладов). — К., 1987. — С. 25, 26.

⁵⁴ Crișan I. Burebista și eroasa sa.— Висуришті, 1977.— Р. 110—117, 132.

⁵⁵ Никулицэ И. Т. Северные фракийцы...— С. 9.— Карта 1.— С. 87.— Карта 3.

⁵⁶ Мелюкова А. И. Население Нижнего Поднестровья в IV—III вв. до н. э // ПСА.— М., 1971.— С. 53.

⁵⁷ Мелюкова А. И. К вопросу о границе...— С. 80; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 236, 237.

⁵⁸ Згадка Квінтом Курцієм Руфом цього ж походу, але тільки проти гетів, вважалася багатьма дослідниками помилкою автора. У даному випадку заслуговує уваги версія Ал. Сучевяну про два походи Зопіріона — далекому, проти Ольвії і скіфів та близькому — проти гетів, які становили реальну загрозу македонському пануванню у Добруджі. Див.: Suceveanu Al. O ipoteze despre Zopirion // SCIV.— 1966.— Vol. XVII.— N 4.— Р. 639, 642.

⁵⁹ Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников // АСГЭ.— 1971.— № 13.— С. 51, 52.

⁶⁰ Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія.— 1984.— № 45.— С. 25, 31.

⁶¹ Мелюкова А. И. Население Нижнего Поднестровья...— С. 39—54.

відділяє битву Атея з Філіппом від походу Олександра 335 р. до н. е., гети змогли заснувати місто, а не лише поселення на території, яку посідали скіфи.

Змішування скіфів з гетами, що мали досить добре розвинуте землеробство, мало призвести до переважання у матеріальній культурі гетських елементів. Це особливо сильно проявилось у районах на захід від Дністра, де на поселеннях переважає гетська кераміка.

Наприкінці IV — у першій половині III ст. до н. е. скіфи сходять з причорноморської арени як основна політична сила. Причиною цього, ймовірно, є послаблення скіфської держави внаслідок конфліктів з Македонією і перехід від кочового до осілого способу життя. Припущення про те, що могутність Скіфії була підірвана під натиском сарматів⁶², переглядається у праці С. В. Поліна⁶³.

З середини III ст. до н. е. відбувається масове зникнення скіфських племен на всій степовій частині Північного Причорномор'я, що можна пояснити різкою зміною клімату⁶⁴. Для регіону, що розглядається, чималу роль у цьому процесі відіграло, мабуть, виникнення великих гетських об'єднань і пізніше вторгнення бастарнів. З цього часу в Добруджі стає відомою держава Мала Скіфія. Згадка Плінія Старшого (IV, 44) про скіфські міста поблизу Діонісополя, поява скіфських монетних емісій дозволяє припустити можливість тривалого перебування тут скіфів, яке не переривалося, можливо, з часів Атея. Тут же зафікована концентрація курганів, звідки походять скіфські речі еллінського періоду⁶⁵. Населення Малої Скіфії не було ізольоване від Північного Причорномор'я. Про це свідчать розглянуті вище комплекси відповідного часу, знахідки монет у Тірі⁶⁶ та Ольвії⁶⁷. Можливе припущення навіть деяких зв'язків з пізнім скіфським населенням Нижнього Подніпров'я і Криму⁶⁸.

C. I. Андрух

К ВОПРОСУ О ПРЕБЫВАНИИ СКИФОВ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

До 70-х годов в Дунай-Днестровском междуречье были известны единичные скіфские погребения, в связи с чем предполагалось спорадическое проникновение скіфов на эту территорию. Сейчас здесь известно около 300 погребений из 54 пунктов. Это количество дополняется памятниками из Молдавии и Румынии (рис. 1). Выделяются немногочисленные группы комплексов VI—V и III—II вв. до н. э.; остальная масса памятников относится к IV или III вв. до н. э.

Погребальные сооружения представлены впускными захоронениями, курганами, курганными и грунтовыми могильниками. Преобладающим типом погребальных конструкций в одиночных курганах являются прямоугольные ямы — более 50% и катакомбы I типа — около 25%. В ряде могильников выявлены только прямоугольные ямы — около 40% от общего числа всех захоронений. Без их учета преобладающими являются катакомбы II типа — около 60%, катакомбы I типа и простые ямы — по 25%.

Наличие небольшого количества памятников VI—V вв. до н. э. и резкое увеличение их в IV в. отражает реальный процесс заселения периферийных земель в период становления и расцвета скіфского государства и свидетельствует о длительном и непрерывном пребывании скіфов в Дунай-Днестровском междуречье. Концентрация

⁶² Мачинский Д. А. Указ. соч.— С. 52.

⁶³ Полін С. В. Про сарматське завоювання...— С. 31.

⁶⁴ Там же.— С. 28—31.

⁶⁵ Canarache V. Monetele scitilor...— Р. 240; Irimia M. Date noi privind necropolele...— Р. 76, 118—123.

⁶⁶ Андрух С. И. Монета скіфского царя Хараспа из раскопок Тиры // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 143—145.

⁶⁷ Карышковский П. О. Монеты западнопотийских династов, найденные в Северном Причерноморье // СА.— 1962.— № 4.— С. 55, 56.

⁶⁸ Зубарь В. М., Кубышев А. И. Погребальные комплексы рубежа нашей эры из Нижнего Поднепровья // СА.— 1987.— № 4.— С. 248—253.

скифских захоронений первой половины IV в. до н. э. в низовьях Дуная связана с активизацией внешней политики скифского государства и проникновением на Балканы, ускоренным, по мнению Т. В. Блаватской, распадом одринского царства. Наличие археологических памятников на территории Добруджи может свидетельствовать о вхождении части ее в состав государства Атея, а в совокупности с другими источниками — о возможности проживания здесь скифов непрерывно вплоть до угасания государства Малая Скифия.

S. I. Andrukh

CONCERNING SCYTHIANS IN THE NORTH-WESTERN BLACK SEA AREA

Prior to the 70s only rare Scythian burials were known in the Danube-Dniester interfluve, which impels archaeologists to suppose sporadic penetration of Scythians to that territory. Nowadays about 300 burials from 54 settlements are known here. This amount is supplemented by sites from Moldavia and Romania (Fig. 1). Scanty groups of complexes belong to the 6-5th and 3d—2nd cent. B. C. and most of the sites belongs to the 4th or 4—3rd cent. B. C.

Funeral constructions are presented by the inlet burials, tumuli, burial and ground sepulchres. Rectangular pits (above 50 %) and catacombs of the 1st type (about 25 %) prevail among funeral structures in the single tumuli. Only rectangular pits (about 40 % of the total number of all burials) have been found in a number of burials. If neglecting them, catacombs of the 2nd type (about 60 %), catacombs of the 1st type and simple pits (25 % each) prevail.

Availability of the great number of sites of the 5-6th cent. B. C. and their sharp increase in the 4th cent. reflect a real process of population of peripheral lands in the period of formation and prosperity of the Scythian state and evidence for the long-term and continuous settlement of the Scythians in the Danube-Dniester interfluve. Concentration of Scythian burials in first half of the 4th century B. C. in the lower reaches of the Danube is a result of activation of foreign policy of the Scythian state and penetration to the Balkans as well as of accelerated; in the opinion of T. V. Blavatskaya, disintegration of the Odriss kingdom. Availability of archaeological monuments in the territory of Dobrogea can evidence that it was a part of the Athaeus kingdom and, in a whole complex with other sources — that the Scythians constantly lived here till the dying away of the state Minor Scythia.

Одержано 10.09.88.

Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в «Історії» Геродота *

М. В. Скржинська

У статті розглядаються структура й завдання Скіфського оповідання в «Історії» Геродота, роль греків Північного Причорномор'я в інформації про Скіфію, метод праці історика, а також наводяться докази подорожі Геродота до Нижнього Побужжя та Подніпров'я.

Писемна історія європейської частини нашої країни розпочинається з давньогрецької літератури. Якщо не брати до уваги незначних фрагментів, що вціліли від творів VI — початку V ст. до н. е., на чолі довгого шерегу авторів, що згадували про Східну Європу, стоїть Геродот, основоположник історичної науки. Створене ним у середині V ст. описання Скіфії у IV книзі «Історії» стало класичним ще в давнину й досі

* До публікації українською мовою Скіфського оповідання.

лишається одним з найбільш достовірних, докладних і талановитих творів про наше минуле.

У вітчизняній літературі Скіфське оповідання Геродота можна сміливо назвати найбільш вивченим з усіх античних текстів, що збереглися. Його джерелознавчий аналіз подано у великій статті С. О. Жебельєва¹; група ленінградських учених опублікувала грецький текст, переклад і широкий коментар², а монографія О. О. Нейхардт³ є чудовим посібником для всіх, хто бажає ознайомитися з величезною науковою літературою з будь-якого аспекту проблем, що пов'язані в творі Геродота зі Скіфією. Зарубіжні вчені також зробили добрий внесок до вивчення IV книги «Історії»⁴. Серед їхніх праць досі основоположною залишається класичне дослідження Ф. Якобі⁵.

Однак, не дивлячись на те, що кожний розділ «Історії» вже уважно аналізувався філологами, істориками й археологами, до праці Геродота знову й знову звертається нове покоління дослідників і відкриває у ній новий зміст. Адже «Історія» відноситься рівною мірою до великих творів наукової й художньої прози, що зберігають величезні скарби потенціальних сенсів. Іх відразу повністю не розкриеш. Це плід діяльності не лише одного письменника, а й наслідок досвіду народу, втілений у видатному творі; все багатство й різноманітність його сенсу може далеко не повністю усвідомлюватися автором⁶. Геродот, наприклад, не думав про важливість записів скіфського фольклору як вияву однієї з найважливіших граней культури народу. Історик керувався лише власним універсальним інтересом до генеалогії окремих людей та цілих народів. Тому він вибрав з різноманітних фольклорних творів перекази на певну тему. Сучасні ж учені відновлюють за ними систему мислення давнього народу⁷.

Мовлене показує, чому кожний дослідник може одержати у творі Геродота відповіді на нові питання, але успіх його залежить від того, чи зуміє він вірно поставити ці питання своєму джерелу. У пропонованій увазі читача статті спробуємо висвітлити найменш вивчені в нашій історіографії аспекти праці Геродота: метод роботи історика, структуру й завдання Скіфського оповідання, роль греків Північного Причорномор'я в інформації про Скіфію й значення загадок про еллінські pontійські колонії в «Історії».

Твір Геродота, котрого називають першим істориком, народився не на порожньому місці. Історик мав чимало попередників у особі логографів, та й сам він починав свою творчість як логограф. У науковій літературі термін логографи означає групу ранніх грецьких, як би ми тепер їх назвали, краєзнавців, що писали перед Геродотом і Фукідідом (старші логографи), або їхні сучасники (молодші логографи). Основним змістом їхніх праць була найдавніша міфологічна історія окремих країн і міст із включенням географічних та етнографічних даних. Вони прагнули викласти події точно й достовірно, що визначало характер їх ставлення до збирання матеріалу; в своїх творах логографи механічно об'єднували розрізнені оповіді навколо теми своєї праці⁸.

Відштовхнувшись від досвіду попередників, Геродот зробив у своїй творчості гігантський стрибок уперед, здійснивши два надзвичайно важливих відкриття. По-перше, він написав перший великий літератур-

¹ Жебелев С. А. Скифский рассказ Геродота // Желебев С. А. Северное Причерноморье.— М.— Л., 1953.— С. 308—347.

² Доватур А. И., Калистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— 455 с.

³ Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— 240 с.

⁴ Доватур А. И., Калистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 41—79.

⁵ Jacoby F. Herodotus // RE.— Supplbd. 2.— 1913.— Col. 205—520.

⁶ Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества.— М., 1979.— С. 334.

⁷ Раевский Д. С. Очерки идеологии скіфо-сакских племен.— М., 1977; Раевский Д. С. Модель мира скіфской культуры.— М., 1985.

⁸ У книзі Л. Пірсона ретельно зібрані й проаналізовані всі фрагменти текстів логографів, що збереглися: Pearson L. Early Ionian Historians.— Oxford, 1939.— 240 р.

ний твір прозою, де багато в чому змінив і збагатив стиль викладу логографів; по-друге, він уперше поставив і розв'язав масштабне істинно історичне завдання: описати греко-персидські війни й розкрити їх причини, що сягали глибини століть.

Таким чином, Геродот відрізняється від логографів не просто більшою талановитістю, як гадають деякі вчені⁹, а принципово новим підходом до своєї праці¹⁰. Сказане не виключає того, що зародки історичного дослідження містились у творах його попередників. Але відкриття історії як науки належить саме Геродотові. Ціцерон, відчувші цю величезну різницю між Геродотом і логографами, назвав його «батьком історії» (*De leg.* 1, 5), і це визначення дожило до наших днів.

Геродот жив у ту добу, коли прозаїчні твори у грецькій літературі лише починали утверджуватись. На будь-яку тему їх існувало небагато і повторювати їх відомості не було жодного сенсу. Праці компіляторів і книжних учених з'явились набагато пізніше, за епохи еллінізму. А в середині V ст., щоб завоювати увагу слухачів і читачів, потрібно було повідомити про те, чого не було у попередників, тобто про те, що побачив сам чи про що дізnavся від очевидців, розшукав у написах, у скupих міських і храмових документах. Цей принцип збирання матеріалу для своєї праці викладено самим Геродотом (II, 99) в його докладній розповіді про Єгипет, який до нього вже відвідав і описав Гекатей.

Як відзначали давні письменники, знайомі з утраченим тепер «Землеописом», Геродот використав у Єгипетському логосі відомості Гекатея; наш історик сперечаеться з ним і в Скіфському логосі, як можна зрозуміти при співставленні тексту «Історії» і фрагментів старшого логографа, що збереглися¹¹. Хоча Геродот був серед найбільш освічених і начитаних людей свого часу¹², літературні джерела відігравали невелику роль у його творі. За підрахунками сучасних дослідників, він використовував усні джерела у п'ять разів частіше від писемних¹³, і найбільше цінував те, що сам побачив і про що сам довідався.

Особисте знайомство Геродота з різноманітними областями відомої грекам ойкумені не було винятковим явищем. Починаючи з VI ст. до н. е. відомо, що видатні грецькі дослідники здійснювали багато даліших подорожей для всебічного опанування галуззю знань, яку вивчали. Так мандрував Гекатей Мілетський, щоб скласти свій знаменитий «Землеопис», тому Агатеметр (I, 1) назав його «багатомандрівним мужем». Ціцерон у трактаті «Про межі добра і зла» (V, 19, 50) підкresлював, що Піфагор, Платон і Демокріт «постились у мандрування по найвіддаленіших країнах із пристрасті до пізнання». Молодший сучасник Геродота, геніальний філософ Демокріт з гордістю писав: «Я обіхав більше землі, ніж будь-хто з сучасних мені людей, найдокладнішим чином досліджаючи її: я бачив більше, ніж усі інші, мужів і земель і розмовляв з найбільшим числом учених людей... Я провів на чужині близько восьми років»¹⁴.

Напевне, відкриття істинно історичних завдань оповіді прийшло до Геродота не відразу, і він почав писати в руслі традиції, що вже склалася¹⁵. Перша частина його «Історії» (I—V, 27) складається неначе з окремих нарисів, що присвячені Лідії, Єгиптові, Скіфії, Фракії, Лівії та інших більш дрібних областей. У науковій літературі їх звичайно називають або оповіданнями, або грецьким словом «логоси». Спочатку, певно, вони були написані як окремі праці, за завданнями схожі з творами логографів. Новими у них були не лише більш свіжий погляд на

⁹ Борухович В. Г. Научное и литературное значение труда Геродота // Геродот. История в девяти книгах.— Л., 1972.— С. 459.

¹⁰ Polenz M. Herodot. Der erste Geschichtsschreiber des Abendlandes.— Leipzig-Berlin, 1937.— S. 221.

¹¹ Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 312.

¹² Ehrenberg V. Sophocles und Pericles.— Oxford, 1954.— P. 30, 137.

¹³ Waters K. Herodotus the Historian.— London, 1985.— P. 76.

¹⁴ Лурье С. Я. Демокрит.— Л., 1970.— С. 192.

¹⁵ Jacoby F. Op. cit.— Col. 397.

предмет розповіді, більша кількість різноманітних фактів (це було під силу й логографам), але, головне,— стиль і особливості письма. Замість сухого переліку народів, географічних об'єктів, різноманітних подій і раціоналістичних викладів міфів, про що довідуємось із фрагментів Гекатея, найзнаменитішого серед логографів, Геродот увів до розповіді масу справді чудово написаних художніх оповідань, у першу чергу історичних новел. Імовірно, він сам був чудовим виконавцем фольклорних переказів, легко їх запам'ятовував і розповідав у кращих традиціях усної творчості того часу. Таких оповідачів серед греків було чимало: адже Геродот пише, що він переймав свої новели й міфи у купців, моряків, жерців, перекладачів, політичних діячів і вигнанців. Унікальне обдарування Геродота полягало в тому, що він першим зумів викласти не просто сюжетну схему, а й записати барвисто викладене оповідання, зберігаючи діалоги героїв, докладні описи місцевості, віщих снів, грізних передвість. У Скіфському оповіданні чудовими зразками цього служать міф про Геракла та зміеногу богиню й історична новела про царя Скіла.

У другій половині свого життя Геродот звернувся до думки написати твір про греко-персидські війни, що закінчились за його буття. Історик почав встановлювати їх причини і вони завели його в глибину століть вітчизняної і персидської історії, що охоплювала майже весь відомий тоді еллінам світ. Йому стали в нагоді його попередні твори про різні частини ойкумені, оскільки їхне населення тією чи іншою мірою брало участь в історичних подіях, що передували війnam. Тоді, ймовірно, й народився у Геродота грандіозний історичний задум, що його він виклав у першому речені свого твору: «Геродот з Галлікарнаса зібрав і записав ці відомості, щоб минулі події з перебігом часу не прийшли в забуття і великий варти подиву діяння як еллінів, так і варварів не залишились у безвісті, особливо ж те, чому вони вели війни один з одним».

Тут нас полонить мудра позиція першого історика, рівною мірою зацікавленого в описі діянь своїх співвітчизників і варварів, тобто не греків. Упродовж усього оповідання він незмінно віддає належне всьому значному, що вони здійснили. Не перестаючи бути патріотом Еллади, Геродот здатний бачити добре не лише у нейтральних народів, а й у персів, супротивників греків, що прагнули позбавити їх свободи і частково добились успіху в цьому стосовно ряду полісів на узбережжі Малої Азії на островах. Девіз кожного історика, як мовив Тацит, писати «без гніву і упередженості». Геродот втілив його в життя на світанку виникнення історії. Однак цьому єдину вірному принципові не вдавалось слідувати багатьом давнім і, як ми знаємо, на жаль, і сучасним дослідникам.

Опис скіфів та їх сусідів, їх незвичних норовів і часом жорстоких звичаїв витриманий у Геродота в спокійному тоні зацікавленого дослідника. Це було нелегко в його часи, коли в поезії створився сталий образ «дикого, буйного скіфа» (*Anacr. fr. 63; Theogn., V, 829*), коли серед еллінів були розхожими усні оповіді, що зовсім не доброзичливо зображували північних варварів (про них повідомив сам Геродот: I, 106, VII, 84), і, водночас, намітилась ідеалізація скіфів як далекого, справедливого, незіпсованого цивілізацією народу (серія новел про мудрого скіфа А呐ахарсіса).

Вторгнення персів до материкової Греції сталося при цареві Дарії. Викладаючи історію його царювання, Геродот докладно зупинився на поході персів до Скіфії, здійсненому між 515 і 512 рр. У зв'язку з цим історик навів детальне описання географії та етнографії Скіфії, що було написане ним раніше як окремий невеликий твір. Включаючи його до «Історії», Геродот наново переглянув його і звірив з картами ойкумені. Редакторська праця історика помітна, наприклад, у 99 розділі, де він хоче наочно представити читачам частину Скіфії, населену таврами, тобто південне узбережжя Криму. Він порівнює її спочатку з мисом Суніоном, добре відомим афінянам, а потім з Ялтією, областю Італії поблизу колонії Фурії, де Геродот оселився в останні роки життя.

Орієнтація Геродота на афінського читача дає підстави припустити, що він читав у Афінах свій твір про Скіфію. Афіняни могли живо цікавитися цією країною, тому що їхні кораблі постійно плавали до її берегів, де знаходились грецькі колонії, частина яких навіть входила один час до Афінського морського союзу. Сам же факт виступів історика перед афінською аудиторією записаний у памфлеті псевдо-Плутарха «Про підступність Геродота».

Коли Геродот вставляв Скіфське оповідання до «Історії», він додав ще одне пояснення для своїх нових співвітчизників у Фуріях. Адже до переїзду до Італії Геродот не був добре знайомий з цією частиною ойкумені і не сподівався, що її згадка щось прояснить його слухачам у Греції. Як показав Б. О. Рибаков, протяг згаданого узбережжя Тавріки і відстань від Тарента до мису Ялігій дійсно співпадають¹⁶. В атичному ж порівнянні відстань значно менша, але це відзначив сам Геродот.

Сучасний читач, що вперше відкриває «Історію», відчуває певну розгубленість від незвичності її структури. В цьому першому великому історичному творі видно, як наука робить свої перші кроки. Вона не лише приступає до формування своїх цілей і завдань, до визначення кола джерел інформації, але шукає також форми письмового втілення.

Хоча Геродот підпорядкував свою працю єдиній темі, вона часто неначе губиться у великих відступах від основної лінії оповіді, а всередині цих відступів у свою чергу зустрічається чимало вмонтованих епізодів. Відсутні назви окремих великих частин «Історії», зокрема того ж Скіфського оповідання: поділ твору на 9 книжок за числом муз, іменами яких вони називаються, а всередині книжок на розділи, зроблений не самим автором, а пізнішими філологами, і не завжди вдало. У тексті ще не вироблена система посилань, приміток і додатків, вони включаються безпосередньо в розповідь. Все це утруднює його читання, оскільки ми звикли до іншого оформлення наукового тексту та його апарату. Сам історик відчуває певну недосконалість техніки свого викладу. Він визнавав, що в творі з самого початку є багато додатків, безпосередньо не пов'язаних з основним змістом (IV, 30). Однак всі ці великі відступи, вставні епізоди й короткі примітки кінець-кінцем досягають мети: вони створюють грандіозну картину стародавнього світу, на фоні якої відбувались греко-персидські війни.

Серед 144 розділів Скіфського оповідання лише перший і 22 заключних розповідають про похід Дарія. У 83—121 розділах описано приготування до війни кожною з сторін, а розділи 2—82 відведені великому екскурсові про етнографію, географію й історію Скіфії. Таким чином, перш ніж прочитати про скіфо-персидську війну, читач одержує обширні знання про країну, де розгорнулись воєнні дії.

Серед етнографічних розвідок Геродота скіфи посидають особливе місце. Вони описані з усією ретельністю й подробицями, на які був здатний історик. Недосвідченому читачеві може здатися, що Геродот просто записував усе, що йому пощастило побачити чи почути. Однак у такий спосіб не можна написати скільки-небудь серйозну працю. Мистецтво дослідника визначається вмінням виділити коло питань, на які слід шукати відповіді, спрямовувати свій інтерес на певні сторони життя і примушувати своїх інформаторів оповідати про те, що потрібно для мети твору.

У грецьких колоністів в усній традиції існувала певна suma знань про географію та етнографію Скіфії. Талант Геродота виявився у тому, що він зумів систематизувати неоформлений потік відомостей і добре їх записати. Свою інформацію про Скіфію Геродот збирав із розповідей грецьких колоністів і, завдяки їх посередництву, у скіфів. Історик неодноразово посилається на обидва ці джерела (IV, 5, 7, 8, 24, 31, 95, 105 — на скіфів; IV, 24, 31, 105 — на pontійських еллінів; IV, 18, 24, 78 — на ольвіополітів). Протягом усієї «Історії» Геродот рідко називає

¹⁶ Рибаков Б. А. Геродотова Скифія.— М., 1979.— С. 77.

конкретних інформаторів і, як правило, їх звістки стосуються другогорядних питань¹⁷. Не є винятком і Скіфське оповідання, де згаданий лише ольвіополіт Тімн, повірений у справах скіфського царя Аріапіфа. Він розузнав для Геродота генеалогію Анахарсіса. Таким чином, можна зробити висновок, що для Геродота було важливим знати не уявлення якоєсь однієї людини про той чи інший факт, а визнану думку великої групи людей. Тому в «Історії» постійно зустрічаються посилання на корінфян, мілетян, спартанців, єгиптян, лідійців та ін.

Сучасні дослідники відзначають високий ступінь достовірності в етнографічних описах Геродота¹⁸. Слідуючи традиції, що склалася в логографів, історик прагнув якомога повніше пізнати географію країни і способі життя її населення. Для цього потрібно було одержати відповіді на певне коло питань, яке Геродот значно розширив у порівнянні з своїми попередниками. Особливо докладно він розробив схему етнографічного опису, що достатня для характеристики етносу, осільки в цілому задовольняє й суворі наукові вимоги сьогодення¹⁹.

Ю. К. Поплинський з найбільшою повнотою виділив питання, на які Геродот шукав відповіді для опису тієї чи іншої країни²⁰:

I. **Географічна характеристика:** 1) особливості рельєфу, межі країни, ріки, озера, гори; 2) міста, гавані; 3) клімат; 4) флора, фауна; 5) корисні копалини.

II. **Етнографічні дані:** 1) чисельність населення, місце розселення, етнонім, антропологічна характеристика (особливості фізичної будови), зовнішність, мова, етногенез, міфічна історія; 2) господарство, іжа, структура поселення, одяг і прикраси, озброєння, вироби ремесла, ткацтва тощо; 3) соціальна організація (політичні підрозділи, родичі, шлюбні інститути, весільні обряди, сексуальне життя); 4) варварські звичаї (гігієнічні порядки, татуювання, медицина, екзотичні обряди і т. ін.); 5) торгівля; 6) ведення війни, військові звичаї; 7) вірування й релігія (пантеон, основні релігійні уявлення, особливі форми вірувань, влаштування й вигляд святилищ, вівтарів, храмів, свята, жертвоприношення, оракули, ворожіння); 8) способи поховання (форми поховальних споруд і поховальні обряди, муміфікація тощо); 9) особливо екзотичні відомості різного порядку; 10) історія; 11) загальна характеристика.

Певна річ, далеко не кожний згаданий Геродотом народ охарактеризовано ним за всіма переліченими пунктами. Скіфи належать до тих небагатьох етносів, що описані істориком з найбільшою повнотою. Перебуваючи в Ольвії і подорожуючи її околицями²¹, Геродот зустрічався зі скіфами, і частина його етнографічних записів ґрунтуються на власних спостереженнях. Він бачив, як скіфи готують м'ясо в казанах міцевого виробництва, тому що порівняв їх з лесбоськими кратерами, що схожі формою, але значно поступаються за розмірами (IV, 61). За власними враженнями описані скіфські вироби з людської шкіри і зроблене порівняння з іншими видами шкіри (IV, 64).

Але більша частина етнографічних записів базується на розповідях місцевих еллінів. Адже не володіючи скіфською мовою, він не міг безпосередньо звертатися до скіфів. У більшості випадків неможливо точно визначити, що записано за власним враженням історика, а що за розпитами. Ясно, що за чаймись розповідями він дізнався про поховальні звичаї скіфів із тризною через рік по смерті царя. Цього не міг спостерігати сам історик, не будучи постійним жителем Північного Причорномор'я. На думку Д. С. Раєвського, відомості походять безпосередньо від скіфів і є переказом відповідної частини епосу, тому

¹⁷ Jacoby F. Op. cit.— Col. 400, 413.

¹⁸ Howald E. Ionische Geschichtsschreibung // Hermes.— 1923.— N. 58.— S. 139; Hampl F. Ein Kritischer Forschungsbericht nach methodischen Geschichtspunkten // Grazer Beitrage Zeitschrift für die Klassische Altertumswissenschaft.— 1975.— Bd. 4.— S. 100.

¹⁹ Поплинський Ю. К. Принципы этнографических описаний в античной литературе // Африканский этнографический сборник.— 1980.— № 12.— С. 145.

²⁰ Там же.— С. 144.

²¹ Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 317, 318.

що мало ймовірно, щоб скіфи могли вичленити з тривалого похованого ритуалу його абстрактно сформульовані принципи²². Можна повністю погодитися з оцінкою Д. С. Раєвського характеру мислення скіфів. Але виводити такого роду відомості від скіфського епосу немає особливих підстав. По-перше, серед скіфської знаті існували окремі еллінізовані люди. Наприклад, така людина, як Скіл, який не лише вільно розмовляв по-грецькому, а й засвоїв багато з еллінської культури. Він, звісно, міг сформулювати принципи царського похованого ритуалу. По-друге, не можна недооцінювати тривалого спілкування грецьких колоністів із скіфами та їх власних спостережень.

Водночас, не можна заперечувати, що Геродот через ольвіополітів спілкувався зі скіфами. Це добре видно, наприклад, із його здивованого повідомлення, що скіфи нічого не пам'ятають про Анахарсіса, або із запису міфа про Таргітая з прямим посиланням на скіфів. Звертання за відомостями до місцевого населення Геродот практикував у всіх країнах, де побував. Наприклад, у Єгипті він спілкувався з жерцями і просив перекласти йому місцеві написи.

Якщо слідувати схемі географічного й етнографічного опису, запропонованій Ю. К. Поплинським, то щодо Скіфії вимальовується така картина.

Географічна характеристика країни відповідає всім п'яти пунктам. Скіфія знаходиться в Європі, на заході починається з Істра і простягається на схід до Танаїса. Її форма подібна до квадрата, кожна сторона якого має 4000 стадіїв (IV, 99, 101). Клімат країни дуже суровий, вісім місяців там панує холод (IV, 28), узимку випадає сніг (I, 31) і замерзає протока Боспор Кіммерійський, так що скіфи на візках переїздять по льодові до синдів (IV, 28). Земля Скіфії рівнинна, багата травою і дуже родюча (IV, 23). Нею тече безліч річок, серед яких Геродот виділяє вісім найбільш значних і дає характеристику кожній (IV, 47—58). Завдяки кочовому способові життя у скіфів відсутні міста (IV, 46). Серед корисних копалин Геродот згадав лише про величезні запаси солі в гирлі Борисфена (IV, 53).

Етнографічні характеристики скіфів присвячені спеціально розділи 59—75, але деякі відомості трапляються також в побіжних зауваженнях та інших розділах Скіфського оповідання.

Чисельність. Геродот дізнався про дві різних думки: одні вважали скіфів дуже численним народом, інші твердили, що власне скіфів небагато. Напевне, прихильники першої думки мали на увазі скіфів і всі залежні від них племена, інші ж виділяли власне скіфів. Історик повідомляє також про своєрідний перепис населення, що його вчинив цар Арянт, котрий наказав кожному скіфові принести по стрілі й відлив потім казан з цих стріл (IV, 81).

Місце розселення. Змальована форма Скіфії, визначені племена, що її населяли, а також межі — дві річки й море, а на півночі порубіжні землі інших племен (IV, 99—101).

Етнонім. Самі скіфи називають себе сколотами, а греки їх — скіфами (IV, 6).

Мова. Скіфи розмовляють особливою мовою, що абсолютно вірно використана Геродотом як показник принадлежності того чи іншого племені до скіфського етносу. Наприклад, історик підкреслює, що андрофаги розмовляють мовою, відмінною від скіфської (IV, 106). Цінним є визначення мови савроматів як зіпсованої скіфської. Це дає можливість мовити про споріднене походження обох народів (IV, 117).

Етногенез. Історик записав три етногенетичні легенди (IV, 5—13).

Міфічна історія викладається у першій та другій етногенетичних легендах (IV, 5—10).

Господарство та їжа скіфів характеризується залежно від їх приналежності до землеробів або кочовиків. Одні сіють хліб, цибулю, часник і сочевицю та вживають їх у їжу (IV, 17), інші розводять худобу,

²² Раевский Д. С. Модель мира... — С. 74.

харчуються молоком (IV, 2) і м'ясом, приготування якого докладно описується (IV, 61). Кобиляче молоко тримають у дерев'яних посудинах, в яких його збовтують і виділяють таким чином густу, жирнішу частину (IV, 2). У часи Геродота скіфи вживали вино (IV, 66).

Структура поселення. В цьому плані описуються лише кочові скіфи, у яких немає постійних поселень, а за домівку править візок на колесах (IV, 46).

Одяг відрізняється від грецького (цар Скіл в Ольвії переодягався в грецький одяг — IV, 78), але схожий з одягом інших племен, наприклад андрофагів (IV, 106), аргіпейів (IV, 23), массагетів (I, 215). Скіфи носять плащі з шкіри забитих ворогів і роблять з цієї шкіри рушники (IV, 64).

Озброєння. Скіфи — кінні стрільці (IV, 46), користуються луками й бойовими поясами (IV, 9).

Соціальна організація. Царські скіфи вважають інших скіфів своїми рабами (IV, 20).

Варварські звичаї. Геродот докладно описує обладнання скіфської парової лазні й різні способи обмивання чоловіків і жінок (IV, 73—75), звичай зняття скальпа з голови ворогів, вироблення чаш із черепів і чохлів для колчанів із шкіри правих рук убитих ворогів (IV, 64—65). Спеціальна увага приділена описові обрядів при укладенні клятвенних угод (IV, 70).

Торгівля. Скіфи-орачі спеціально сіють хліб на продаж (IV, 17).

Ведення війни. Докладно описана тактика ведення війни з Дарієм: скіфи не вступали у відкритий бій, а заманювали ворога вглиб країни й на своєму шляху засипали колодязі й знищували траву (IV, 120). Жінки з дітьми на візках були відслані в райони, віддалені від театру воєнних дій (IV, 121).

Релігія. Перелічені боги в порядку важливості місця, яке вони посідали в скіфському пантеоні, наведені їхні місцеві імена й визначена відповідність кожного богові грецького пантеону (IV, 59). Докладно описано спосіб жертвоприношення (IV, 60) і виділено особливості шанування бога війни (IV, 62). В цілому відзначається нетерпимість скіфів до запозичення чужих культів (IV, 76). Окремо описані скіфські ворожбти (IV, 68, 69).

Обряд поховання. Основну увагу Геродот приділив розповіді про поховання скіфського царя (IV, 71—72), і набагато менше йдеється про поховання рядових скіфів (IV, 73).

До найбільших досягнень Геродота відносяться не лише більш поглиблена й докладна розробка етнogeографічного опису, але головним чином прагнення встановити зв'язок між культурою народу та його історією²³. В Скіфському оповіданні це яскраво виявилося у розділі, де характеристика побуту скіфів поєднана з поясненням причини їхнього успіху у війні з Дарієм: «Ніхто з тих, хто вторгся до них, не може врятуватися втечею, а якщо вони не побажають, щоб їх виявили, захопити їх неможливо: адже вони не засновують ні міст, ні укріплень, але всі вони, будучи кінними стрільцями, возять свої доми за собою, одержуючи іжу не від плуга, а від розведення домашньої худоби; житла у них на візках. Як же їм не бути непереможними і неприступними для нападу?» (IV, 46).

Опис етнogeографії Східної Європи розпадається у Геродота на дві нерівні частини: на початку IV книги — великий екскурс, написаний на підставі власних спостережень і розпитів, далі, при описанні переходу Дарієм меж Скіфії, — короткий конспект відомостей про цю країну (IV, 99—101). Друга частина не у всьому узгоджується з першою й містить інформацію, зачерпнуту з творів попередників й вивчення карт. Скіфія представлена у формі квадрата з стороною в 4000 стадіїв. Тут далося взнаки прагнення грецьких географів до схематичного зоб-

²³ Polenz M. Op. cit.—S. 45.

раження різних областей ойкумені²⁴. Наприклад, Страбон писав, що площа Лівії має форму трикутника (XVII, 2, 3). Річки Північного Причорномор'я зображувались на таких картах так, неначе вони течуть просто з півночі на південь²⁵, а гирло Борисфена вміщувалось у центрі південного кордону Скіфії (IV, 101). При цьому мілетська колонія Ольвія, що лежала біля злиття Гіпаніса й Борисфена, виявлялась, як писав Геродот, «в самій середині узбережжя всієї Скіфії» (IV, 17).

Ймовірно, Геродот звернув на це особливу увагу напередодні своєї мандрівки до Скіфії, коли він обирає опорний пункт для знайомства з країною. Не знаючи жодних іноземних мов, історик збирало всі свої відомості від греків, що широко розселилися по берегах Середземного й Чорного морів. У кожній країні Геродот зупинявся в якому-небудь значному місті й дізнавався там від греків і через їх посередництво від тубільців усе, що його цікавило. Крім того, звідтіля він здійснював поїздки по країні: в Малій Азії — з Вавілона, в Єгипті — з Мемфіса, а в Скіфії — з Ольвії. Це видно з того, що картина розселення скіфських племен описана з точки зору людини, що перебувала в Ольвії. Геродот спочатку перелічує племена західніше Гіпаніса, потім — східніше Борисфена. Географічні описи в ті часи будувались на послідовному перелікові міст, країн, народів тощо, побачених начебто з центральної точки, де б мав перебувати автор²⁶. Тому, відправляючись до Скіфії, Геродот спеціально прагнув потрапити саме до Ольвії, оскільки вона була в центрі узбережжя країни, що його цікавила.

Однак ми даремно шукатимемо в «Історії» опису Ольвії чи яких-небудь інших міст на скіфському узбережжі. Вони не відіграли будь-якої ролі в скіфо-персидській війні, в них не виявилось яких-небудь видатних пам'яток, що привернули б увагу Геродота. Тому вони згадані ним, як і всі інші pontійські міста, в основному як географічні орієнтири. Цим пояснюється вибір міст та їх незначна кількість, усього три: Ольвія, один з найбільших полісів Причорномор'я, невелика Керкінітіда й зовсім маловідома гавань Кремні на Меотіді.

Кілька разів називаючи Боспор Кіммерійський (IV, 12, 28, 100), Геродот ніде докладно не характеризує його географічне положення. Ймовірно, він вважає його загальновідомим, тому що в ті часи протокою проводили межу Європи й Азії; широка аудиторія знала про це не з наукових творів, а з вистав у театрі, наприклад, із трагедії Есхіла «Прометей Прикований» (ст. 755—760) і розповідей мореплавців, що постійно відвідували розташовані там грецькі колонії. Історика цікавило походження назви протоки (IV, 12) і дивовижний для грека факт її замерзання взимку, що давало можливість скіфам переганяти стада на протилежний берег (IV, 28). Всі ці спостереження стосуються варварського (кімерійці, скіфи), але не грецького населення. Тому, природно, тут йдеться про грецькі колонії, і замовчування про них не було наслідком проафінського ворожого Боспорові настрою історика²⁷.

Як і інші античні письменники такі, як Гекатей (fr. 184), Мела (II, 4), Пліній Старший (IV, 84—85), Птолемей (III, 5, 13) і Аріан (PPE, 19), Геродот (IV, 55) згадує Керкінітіду тому, що для античних географів протягом багатьох століть вона визначала рубіж володінь скіфів і таврів на Кримському півострові.

Починаючи з VI ст. до н. е. греки знали про те, що північне узбережжя Понта не тягнеться рівною лінією, а має посередині виступ (Тавріку), що в творі Гекатея був прирівняний до виступу на скіфському луці (*Attian Marc.*, XII, 7, 10). Але в V ст. до н. е. елліни ще не знали, що це не просто частина узбережжя, що видається в море, а

²⁴ Шишова И. А. О достоверности географических сведений в скифском рассказе Геродота // Летописи и хроники.— 1980.— М., 1981.— С. 16, 17.

²⁵ Там же.— С. 17, 18.

²⁶ Подосинов А. В. Картографический принцип в структуре географических описаний древности // Методика изучения древнейших источников по истории СССР.— М., 1978.— С. 26.

²⁷ Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э.— М., 1959.— С. 62.

півострів²⁸. Однак південна межа розселення скіфів мала в іхньому уявленні пряму лінію, що проходила північним берегом Понта, потім через Керкінітіду до Боспора Кіммерійського. Землі, що залишались південніше цієї лінії (гірський Крим та його південне узбережжя), складали володіння таврів. Керкінітіда була також залучена Геродотом для визначення впадіння річки Гіпакіріс (IV, 55).

Подібно до Керкінітіди гавань Кремні відіграє роль географічного орієнтиру: біля неї проходить східний кордон земель царських скіфів на північному березі Меотіди (IV, 20). Друга згадка про цю гавань включена до тканини фольклорної розповіді про появу амазонок у Північному Причорномор'ї (IV, 110). Тут, поряд з Темискірою, ця конкретна географічна назва покликана підкреслити достовірність оповіді про висадження амазонок на берегах Меотіди і про їх зустріч із скіфами. Наскільки відомо з писемних джерел, у V ст. ця гавань була єдиною на північних берегах Меотіди, яку відвідували греки і якій вони дали грецьку назву, що в перекладі означає Кручі. Не дивно тому, що до міфу, локалізованого біля Меотіди, була введена назва цього пункту.

Ольвія також згадується Геродотом як географічний орієнтир — середина південної сторони скіфського квадрата. Оскільки з Ольвії походить основна інформація про Скіфію, відомості про це місто багаті й різноманітніші, ніж про будь-яке інше місто на Понті.

З новели про Скіла дізнаємося, що Ольвія була оточена стінами й баштами, що в ній панував культ Діоніса, що її громадяни, вихідці з Мілета, продовжували називати себе мілетянами.

Геродот постійно іменує Ольвію Борисфеном, тому що під такою назвою вона була відома мореплавцям з усієї Греції. Вони зберегли за Ольвією назву першої колонії на півострові Березань, що увійшла пізніше до складу Ольвійського поліса. Адже в стародавньому світі існувало близько десятка Ольвій (Steph. Bys. s. v. *Olbia*).

В «Історії» засвідчено спілкування ольвіополітів не лише взагалі з скіфами, а й з конкретними їх царями Аріапіфом і Скілом, а також відзначено не зовсім ясну функцію посередника Аріапіфа, яку виконував ольвіополіт Тіми.

Геродот зробив безцінні записи фольклору ольвіополітів, зберігши не лише сюжет, а й живі риси їх усіх оповідей²⁹. Розділ про змієногу богиню показує, як ольвіополіти за допомогою міфа пояснювали походження трьох найбільших племен у Північному Причорномор'ї, пов'язуючи їх етногенез із власною міфічною історією³⁰. Дія історичної новели про Анахарсіса відбувається в Гілеї, області, що лежала біля кордонів Ольвійського поліса, а інша новела про Скіла розгортає дію в самій Ольвії. Завдяки «Історії» Геродота до нашого часу збереглись зразки фольклору грецьких колоністів у Північному Причорномор'ї. За ними можемо судити, як у колоніях продовжували розвиватися такі поширені жанри давньогрецького фольклору, як міфи й історичні новели.

В описах Геродота відбилися багаторічні спостереження побуту і звичаїв скіфів та їх сусідів, зроблені ольвіополітами. Це видно з того, що найбільш докладні відомості подано про найближчі до Ольвії скіфські племена: лише про калліпідів сказано, що саме вони сіють і їдять, а розміри території борисфенітів або скіфів-георгів визначені в меридіональному й широтному напрямках, тоді як всі інші володіння місцевих племен або виміряні лише в одному напрямку, або зовсім не згадані. Одного разу історик прямо посилається на ольвіополітів (IV, 24) як джерело своїх знань про аргіппеїв, найвіддаленіший народ, який відвідували грецькі та скіфські купці. Навіть те, що Геродот описав у Північному Причорномор'ї за власними враженнями, певна річ, було

²⁸ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 336.

²⁹ Скряжинская М. В. Скифские сюжеты в исторических преданиях ольвиополитов // ВДИ.— 1982.— № 4.— С. 98—101.

³⁰ Скряжинская М. В. Мифы о Геракле в Скифии // Древнейшие государства на территории СССР.— 1987.— М., 1989.— С. 229, 230.

добре відомо жителям Ольвії. Тому Скіфське оповідання можна розглядати як свідчення про етногеографічне коло знань ольвіополітів про Східну Європу й про торговельний шлях на Урал до аргіппей.

Все викладене вище характеризує Геродота як добросовісного, старанного й об'єктивного дослідника, талановитого письменника, жваву, доброзичливу й спостережливу людину. Чи означає це, що всі його відомості відповідають істині? Певна річ, ні, але слід пам'ятати, що ці розходження з істиною трапляються не через недобросовісність або навмисне бажання тенденційно висвітлити події, а завдяки рівневі знань того часу. Прагнення до об'єктивності в Геродота було настільки великим, що він, за власним визнанням, записував навіть те, в що сам не вірив. Такого не припуститься сучасний дослідник, який або взагалі не стане брати до уваги явно хибну думку, або почне детально її спростовувати. Однак така якість Геродота визначає не лише слабкість, а й силу його твору. Адже інакше не були б, наприклад, записані ні скіфський міф про Таргітая, ні еллінський про Геракла та зміеногу богиню. Щодо першого історик спеціально підкреслив, що на його погляд, те є неймовірним, однак скіфи так мовлять. Він вважав себе зобов'язаним навести розповіді місцевого населення про походження скіфів, хоча сам довіряв лише історичному переказові про прибутия скіфів до берегів Понта зі Сходу. Поділяючи цю думку, ми, водночас, вдячні за вклад міфів, тому що вони зберегли уявлення про світогляд скіфів та еллінів Північного Причорномор'я.

Геродот стойть біля джерел вироблення певних канонів історіографії і ще багато в чому залежить від фольклорних прийомів побудови твору. У різних народних переказах дія одного не узгоджувалась із дією іншого, той самий герой міг робити вчинки, що взаємно виключали один одного. Це повністю не усунуто і в Геродота, котрий записує мало сумісні епізоди, певно, здобуті з різних джерел. Іх історик або сам не міг звести докупи, або не помітив суперечностей, що взагалі було характерним для авторів великих творів.

У Скіфському оповіданні є чимало таких моментів, на які вчені неодноразово звертали увагу. В одному місці історик пише, що скіфи взагалі не вживали міді (IV, 71), а в іншому оповідає про мідні стріли й гіантський казан Аріанта, відлитий з них (IV, 81). Передаючи скіфську легенду, Геродот повідомляє про шанування священих золотих предметів — плуга, сокира й чаши (IV, 5), а характеризуючи скіфську релігію, взагалі не згадує про священне золото (IV, 59). Несумісними є повідомлення про річку Аракс у розповідях про просування скіфів до кімерійських земель (IV, 11) і про похід Кіра на массагетів (I, 102). Напевні, йшлося про дві різні ріки однієї назви. Такі випадки відомі в античності: наприклад, Гіпанісом називали Південний Буг і Кубань. Однак Геродот не згадав, а, вірніше, сам не зрозумів, що в першому випадку Аракс — річка в Середній Азії, а в другому, ймовірніше від усього, — Волга. Існує якася серйозна плутанина в оповіді про переселення неврів до країни буддинів (IV, 105), оскільки вище йшлося про те, що перші жили біля витоків Тіраса й Гіпаніса, а інші — за Танаїсом (IV, 17, 21), тобто не були порубіжними племенами, а розділялись володіннями андрофагів і меланхленів. Тому вчені, намагаючись ототожнити археологічні культури з геродотовими племенами, досить по-різному локалізують буддинів³¹.

Чимало нарикань викликала невідповідність реальності багатьох чисельних даних в «Історії». Ця обставина примусила декого навіть піддати сумнівові добросовісність Геродота і заперечувати факт його подорожі до Скіфії³².

Дійсно, Геродот називає неймовірно великі цифри, визначаючи чи-

³¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— Карта на с. 13, де вказано 6 різних місць локалізації буддинів: М. І. Артамоновим, О. П. Смирновим, Б. М. Граковим, О. І. Тереножкіним та В. А. Ілліцькою.

³² Armayor O. Did Herodotus ever go to the Black Sea? // Harvard Studies in Classical Philology.— 1978.— N 82.— P. 45—62.

сельність військ Дарія в 700 000, його флоту — в 600 кораблів; не могли виготовити в давнину казана об'ємом в 600 амфор і товщиною в 6 пальців³³, а похід Дарія від Істра до Танаїса і назад навряд чи можна було укласти в 60 з лишком днів.

Ми присвятили спеціальну працю вивченю цифр, що зустрічаються в Скіфському оповіданні³⁴, й прийшли до висновку, що вони поділяються на дві великих групи: традиційні фольклорні числа, частина яких вживалась у повсякденній мові, й числа, одержані шляхом реальних підрахунків, наприклад, днів шляху територією, де жило те чи інше плем'я. Виділення фольклорних чисел дає можливість пояснити походження деяких несумісних із реальністю цифр, кратних 6 і 7. В усній практиці сучасників Геродота їх достовірність не піддавалась сумніву, хоча вони говорили не про точну кількість, а про якесь звичне визначення для позначки проміжку часу, відстані й об'єму.

Цифри відбили одну з граней мислення історика і його сучасників і показали характер їх уживання в усніх оповідях — головному джерелі Геродота. Ці цифри цілком задоволяли вимоги його сучасників до праць з географії та історії: їх головним завданням були не точні виміри, як, наприклад, у періплах, де надавалось практичне керівництво мореплавцеві, а створення загальної уяви за допомогою традиційних чисел.

Нагадаємо, що помилкові цифри вимірів є у Геродота в оповіданнях про Вавілон та Єгипет, щодо відвідання ним яких важко сумніватися. Наприклад, історик припустився грубих помилок при визначенні висоти пірамід і дуже перебільшив довжину стін Вавілона і кількість його воріт. На той же час, він вірно вимірював кроками підніжжя пірамід і достовірно, як показує археологія, описав особливий характер кладки вавілонських оборонних стін, тому немає підстав думати, що він їх не бачив.

Таким чином, не досить просто вказати на помилки Геродота, слід докласти зусиль, аби знайти їх причину, що сама по собі може виявитися не позбавленою інтересу. На підставі тих чи інших помилок у Скіфському оповіданні не можна робити поспішних висновків, що Геродот узагалі не був у Північному Причорномор'ї. Тим, хто хоче, подібно до О. Армайора, посисти гіперкритичну позицію і заперечити автопсію Геродота в Причорномор'ї, слід не лише виявляти окремі помилки історика, а й переконливо відповісти на такі питання:

1. Відомо, що Геродот відводив перше місце в своєму творі власному візуальному дослідженню (*ωφισ*), на друге він ставив повідомлення очевидців і на підставі цього робив висновки про побачене й прочуте (II, 99). Скіфія поряд з Єгиптом, Лівією, Вавілоном і Персією входить до числа найбільш докладно описаних країн, причому в багатьох аспектах вона охарактеризована детальніше, ніж усі інші. Автопсія у перелічених країнах звичайно не викликає сумніву, чому ж Скіфія повинна випасти з цього ряду? Чому Геродот, що писав у той час, коли цінувалось особисте, а не книжне знання предмету, вставив до свого твору такий великий екскурс про Скіфію, якої він не бачив? Адже відсутність опису побуту і звичаїв скіфів не пошкодила б композиції «Історії».

2. Якби Геродот шукав своїх інформаторів про Скіфію у Греції, то для цього найбільш підходжими місцями були Мілет, що, судячи з «Історії», він добре знав, та Афіни, де виступав з читанням свого твору. Чому ж всі відомості про Скіфію сходяться до однієї точки — Ольвії? Чому подано найбільш точні відомості про племена, порубіжні Ольвії, чому Ольвія згадана значно більше, ніж будь-яке місто на Понті, чому можна за оповіддю Геродота простежити торговельний шлях на Урал

³³ К. К. Марченко і О. М. Щеглов навели докладні розрахунки, які доводять, що казан таких розмірів просто не міг існувати: Марченко К. К., Щеглов О. М. До Геродота, IV, 81 // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 117—121.

³⁴ Скржинская М. В. О степени достоверности числовых данных в Скифском рассказе Геродота // ВДИ.— 1989.— № 4.— С. 79—91.

саме від Ольвії, чому саме в Ольвії можна дізнатися про цей шлях, яким ходили й інші елліни? Адже Мілет був метрополією майже всіх грецьких колоній Північного Причорномор'я і підтримував із ними зв'язки, Афіни ж, судячи з археологічних знахідок, також торгували не лише з Ольвією, а й з Тирою і містами Боспора, так що там можна було розпитати про Скіфію у вихідців із різних міст, а не лише в ольвіополітів.

3. Якщо прийняти гіпотезу, що у Геродота взагалі був один інформатор про Скіфію, якийсь вихідець із Ольвії, то як пояснити порушення загального принципу історика опитувати велике коло людей і його посилання на думки pontійських греків, борисфенітів і, нарешті, скіфів, у яких він дізнавався, наприклад, про Анахарсіса через посередництво ольвіополітів? Та й взагалі навряд чи могла бути така людина, яка настільки повно могла відповісти на всі запитання Геродота. Для цього він сам мав бути другим Геродотом.

4. Як пояснити живі спостереження берегів Борисфена, де Геродот мовив, що «на його думку» ця річка найповноводніша (IV, 53), порівняв її з Істром та Нілом, привів назву однієї породи дніпровської риби з посиланням на місцевих жителів?

5. Нарешті, невелика деталь, вельми показова для власних спостережень історика: опис людської шкіри, з якої скіфи виготовляють рушники, плащи й обтяжку для колчанів. Тільки побачивши це (звісно, не в Елладі), історик міг написати таке: «Шкіра людини є міцна, є блискуча, здається, вона виблизьку більше всіх шкір» (IV, 64). Особливо виразне тут слово «здається», де висловлене особисте сприймання Геродота, що порівняв білизну людської шкіри з іншими.

На наш погляд, відповіді на ці питання можуть скластися в струнку переконливу концепцію лише в тому випадку, якщо визнати, що Геродот, поставивши перед собою завдання дослідити етнографію Скіфії, здійснив для цього подорож до Ольвії та її околиць. Там він за заздалегідь наміченим планом записував відомості, що його цікавили, за власними спостереженнями, за розпитами ольвіополітів і через їх посередництво — деяких скіфів. Обробляючи цей матеріал для включення до «Історії», Геродот доповнив його деякими даними з творів попедників та з вивчення карт.

M. V. Скржинская

СКИФИЯ И ЭЛЛИНСКИЙ МИР СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В «ИСТОРИИ» ГЕРОДОТА

В статье рассматривается структура и задачи Скифского рассказа в «Истории» Геродота, роль греков Северного Причерноморья в информации о Скифии, метод работы историка. Автор приводит доказательства путешествия Геродота в Скифию на основании его точных записей местного фольклора и детального ответа на все вопросы по географии и этнографии, которые историкставил при описании разных стран. Из всех городов Северного Причерноморья Геродот не случайно избрал Ольвию местом своего пребывания в Скифии; для историка эта греческая колония оказалась наиболее подходящей с точки зрения системы ориентации того времени. Работа завершается выделением некоторых ошибок в Скифском рассказе и объяснением их происхождения.

M. V. Skrzhinskaya

SCYTHIA AND HELLENIC WORLD OF THE NORTH BLACK SEA AREA IN «HISTORY» BY HERODOTUS

The paper deals with the structure and tasks of the Scythian story in «History» by Herodotus, the role of Greeks from the North Black Sea area in information about Scythia, the method of the historian's work. The author gives proofs on Herodotus' trip to Scythia basing on his accurate records of local folklore and detailed answer to all the questions in geography and ethnography put by the historian when describing different countries.

It is no coincidence that Herodotus had chosen Olbia as place of his residence of all the towns of the North Black Sea area: this Greek colony proved to be most suitable for the historian from the viewpoint of the orientation system of that time. At the end certain mistakes in the Scythian story are shown, their origin explained.

Одержано 25.03.90.

Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я

С. Д. Крижицький, О. М. Щеглов

У статті викладені результати підрахунків можливого зернового потенціалу античних держав Північного Причорномор'я.

Навряд чи потребує спеціальної аргументації актуальність та важливість палеоекономічних розробок для давньої історії взагалі та античних держав зокрема. Класифікація та реконструкція є найважливішими, якщо не основними, завершальними етапами будь-якого археологічного або історичного дослідження. У цьому аспекті без вивчення та реконструкції продуктивності сільськогосподарського виробництва, що базується опріч всього на вивчені просторової організації території та системі розселення, а також сукупності пам'яток землеробства, неможливе глибоке та всебічне дослідження і реконструкція соціально-економічної структури та потенціалу не тільки окремих конкретних грецьких територіальних утворень у тій чи іншій географічній і демографічній зоні, але й античного світу в цілому.

При цьому, однак, виникає ряд ускладнень, які іноді не можна й подолати. Головні з них, найбільш тісно пов'язані між собою,—це склад родини, демографічний потенціал держав, розміри сільськогосподарських угідь, продуктивність праці, загальний продукт, об'єми торговлі тощо. У зв'язку з цим відзначимо, що реконструкція повного і точного економічного потенціалу для північнопричорноморських держав з ряду об'єктивних причин ні зараз, ні, ймовірно, у найближчому майбутньому у повному обсязі неможлива. Це пояснюється багатоплановістю економічних відносин античного суспільства, значною кількістю галузей економіки, відсутністю досить надійних та масових джерел. Крім того, слід постійно мати на увазі, що будь-яка реконструкція неминуче являє собою спрощену модель. І все ж таки висвітлити той чи інший бік економічного життя, з певними, нехай у ряді випадків і з досить значними допущеннями, можливо.

Зарах подібні розробки найреальніше провадити у галузі сільського господарства і ще вужче — виробництві зерна. Останнє визначається наявністю значних матеріалів по сільським округам античних міст, накопичених в останні десятиріччя.

Спроби таких реконструкцій у землеробстві вже робилися. Серед них відзначимо праці В. Д. Блаватського переважно для Боспору і, в меншій мірі, Херсонеса, а також С. Ф. Стржелецького — для найближчої сільської округи Херсонеса Таврійського¹. Для Тіри такі реконструкції взагалі не проводилися. Відносно сільської округи Ольвії та «великої» хори Херсонеса підрахунки мали занадто лаконічний характер і, крім того, — а зрештою як і для Боспору, — базувалися на досить застарілих для нинішніх часів даних. Так, кількість сільського насе-

¹ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.—М., 1953.—208 с.; Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму.—Симферополь, 1961.—247 с.

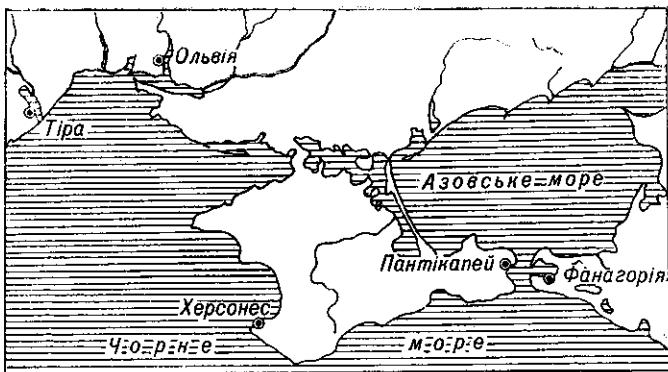

Рис. 1. Карта-схема Північного Причорномор'я.

лення Ольвії за В. Д. Блаватським становила 1—2 тис. чоловік, при цьому автор підкреслює «досить скромні розміри» хори Ольвії². Це і не дивно, оскільки на той час, коли писалася праця В. Д. Блаватського, у Нижньому Побужжі було відомо лише близько чотирьох десятків поселень доримських часів у цілому³. Нині таких поселень лише IV—III ст. до н. е. відомо близько півтори сотні⁴. Щодо Херсонесу, то ні В. Д. Блаватський, ні С. Ф. Стржелецький не мали у своєму розпорядженні будь яких відомостей про херсонеські поселення та земельні володіння полісу, розміщені у Північно-Західному Криму. Широкомасштабні дослідження пам'яток на цих територіях розпочалися лише після завершення праць згаданими авторами⁵. Щодо Боспору, то в основу обчислень було покладено дані практично лише із літературної традиції.

Нижче пропонуємо результати дослідження та співставлення вірогідних виробничих можливостей земельного фонду Північнопонтийських грецьких територіально-політичних утворень — Тіри, Ольвії, Херсонесу та Боспору (рис. 1). Стосовно Боспору ми, однак, змущені обмежитися переважно районами Керченського та Таманського півостровів, тобто основною зоною розселення грецьких переселенців, оскільки решта частини Азіатського Боспору в аспекті, що нас цікавить, вивчена не достатньо. Відзначимо також, що ми обмежуємося тільки IV—III ст. до н. е., тобто часом максимального розквіту усіх північнопричорноморських держав та їх сільських округ. В результаті спробуємо дати гіпотетичну порівняльну оцінку продуктивності земельного фонду переврахованих північнопричорноморських полісів на тій археологічній фактологічній базі, що була накопичена в останні десятиріччя. При цьому слід підкреслити дві обставини. По-перше, наведені цифри, зрозуміло, не слід сприймати з точністю не тільки до одиниць, але й десятків, або, навіть сотень, оскільки ми не маємо і в найближчій півстолітті навряд чи отримаємо античний кадастр. Крім того, неминучі і різні допущення (у визначені норми виробітку, врожайності, кількості жителів тощо), вплив яких ми намагалися якомога зменшити, що неможливо зробити повністю. По-друге, головним завданням запропонованого дослідження є співставлення різних регіонів на базі єдиної методики.

Можливість, правомірність та здійсненість накреслених завдань обґрунтуються такими обставинами.

По-перше, опорні для цього дослідження системи розселення в Ольвійській та Херсонеській державах і просторова організація землеробських територій у Нижньому Побужжі та Західному Криму за-

² Блаватский В. Д. Указ. соч.— С. 195.

³ Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА.— 1956.— № 50.— С. 256.

⁴ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 98.

⁵ Шеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978; Шеглов А. Н. 25 лет работы Тарханкутской экспедиции: итоги и перспективы // КСИА АН СССР.— 1985.— № 182.— С. 3—7.

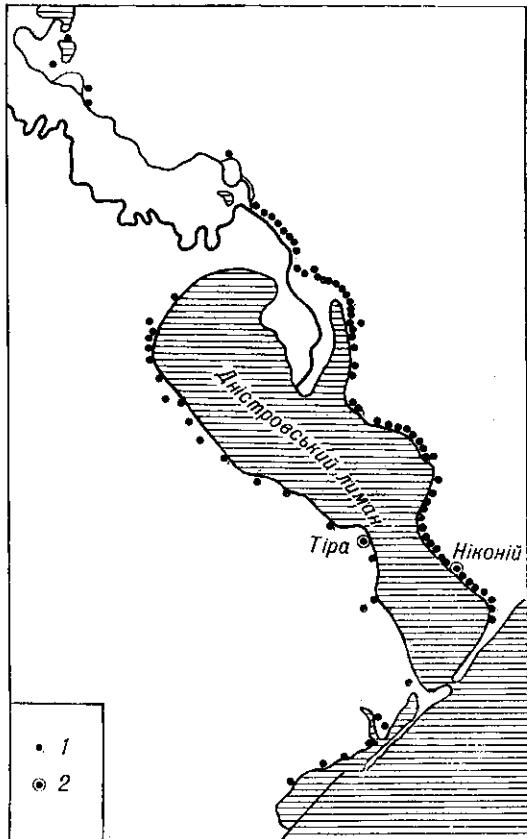

Рис. 2. Карта-схема Нижнього Подністров'я. Умовні знаки: 1 — сільські поселення, 2 — античні міста (за В. М. Отрещко).

потетичність своїх висновків за кількісними (але ніяк не якісними!) оцінками. Проте ми впевнені у тому, що наші висновки завжди можна перевірити за аналогічною системою обґрунтувань.

По-четверте, відпрацьованість методики подібних розрахунків на базі Нижньобузького та Західнокримського районів, а також отримані останнім часом дані з узбережжя Дністровського лиману, Керченського і Таманського півостровів надають можливість використати цю ж саму методику і для Тіри та Боспору.

Звертаючись до конкретних матеріалів передусім підкреслимо, що широкомасштабні дослідження, проведенні не тільки в Нижньому Побужжі, але й у Подніпров'ї, Західному Криму та на Боспорі, значно збагатили нашу джерельну базу. Так, кількість сільських поселень IV—III ст. до н. е., відкритих навколо Дністровського лиману, сягає восьми десятків (рис. 2)⁶, у Нижньому Побужжі, як вже відзначалося,— близько півтори сотень (рис. 3), у Західному Криму — близько двохсот⁷, а на Боспорі — майже чотири з половиною сотні⁸.

⁶ Отрещко В. М. Поселения Нижнего Поднестровья // Археология Украинской ССР.—К., 1986.—Т. 2.—С. 340.

⁷ Стржалецкий С. Ф. Указ. соч.—С. 23.—Прим. 7 (149 садиб на Гераклейському півострові); Савеля О. Я. О греко-варварских взаимоотношениях в Юго-Западном Крыму в VI—IV вв. до н. э. // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.—Тбилиси, 1979.—С. 172 (близько 30 поселень по краю Гераклейського півострова та у прилеглих долинах); Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.—Л., 1978.—С. 32.—Рис. 8 (понад 40 поселень).

⁸ Круделкова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.—М., 1975.—С. 256—277; Паромов Я. М. Обследование археологических памятников Таманского полуострова в 1984—1985 гг. // КСИА АН ССР.—1986.—№ 188.—С. 73—75; Паромов Я. М. Обследование археологических памятников Таманского полуострова в 1984—1985 гг. // КСИА АН ССР.—1989.—№ 196.—С. 76, 77.

раз археологічно вивчені краще, ніж у будь-якому іншому районі Причорномор'я (не тільки у північнопонтійському регіоні).

По-друге, спільній підхід і методика у визначенні можливої сумарної кількості оброблюваних земель, а також врожайності основних сільськогосподарських культур (насамперед зернових) та реконструкції можливих обсягів виробництва у зазначених двох районах, в обох авторів статті співпадають. Це робить результати наших досліджень такими, що їх можна співставляти та спільно обговорювати.

По-третє, розрахунки по кожному з двох опорних виробничих землеробських районів — Нижньобузькому та Західнокримському — робилися авторами без попереднього узгодження методик, що дало змогу позбавитися можливості виникнення так званого «наведеного ефекту» і зберегти загальну «чистоту експерименту». При цьому автори, хоча і спираються на досить репрезентативну, на їх думку, джерельну базу, усвідомлюють гі-

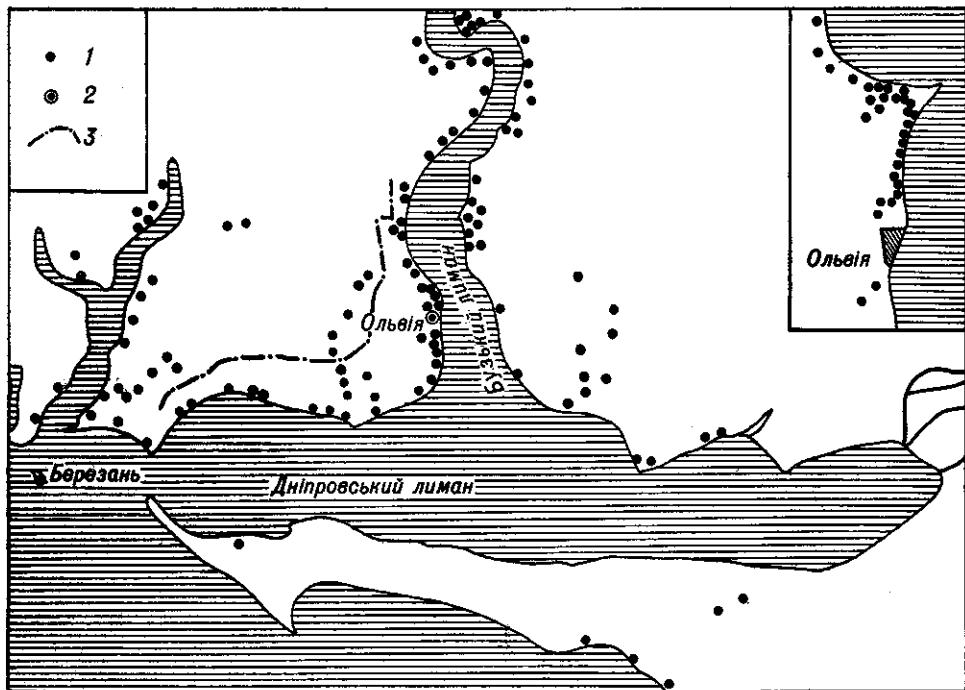

Рис. 3. Карта-схема Нижнього Побужжя. Умовні знаки: 1 — сільські поселення, 2 — Ольвія, 3 — приблизна межа розмежувань.

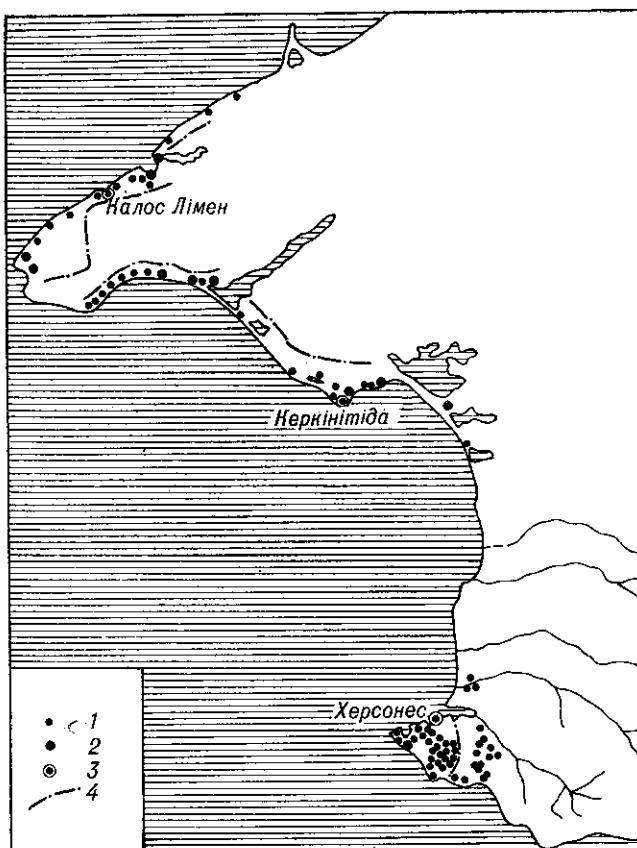

Рис. 4. Карта-схема Західного Криму. Умовні знаки: 1 — невеличкі сільські поселення та садиби, 2 — великі поселення та фортеці, 3 — античні міста, 4 — приблизна межа розмежувань.

Рис. 5. Карта-схема Керченського півострова. Умовні знаки: 1 — сільські поселення, 2 — античні міста (за І. Т. Кругліковою).

Другою важливою обставиною є те, що всі ці поселення на узбережжі Дністровського лиману, у Нижньому Побужжі і Західному Криму розташовані практично суцільними смугами. Максимальні відстані між ними не завжди сягають навіть і десятка кілометрів. Тобто таке густе розташування поселень дає підстави для висновку про те, що прибережні землі використовувалися практично суцільною смugoю, а не окремими невеликими осередками, як це вважалося раніше. Все це дає змогу сумарно намітити можливі розміри таких смуг у довжину. Для Тіри ця цифра може становити близько 100—110 км, для Ольвії — 200—210 км, для Херсонесу — близько 200 км.

Третьюю істотною обставиною стало встановлення за матеріалами Західного Криму можливої ширини цих смуг (рис. 4) Тут сліди розмежування зафіковані вглиб материка на $2\frac{1}{4}$ і місцями — $6\frac{1}{8}$ (максимум до 10) км. Крім того, останнім часом за даними аерофотозйомки нами виявлено сліди давнього розмежування на правобережжі Нижнього Бугу, однак, їх хронологічна атрибуція потребує уточнення. Тут ширина смуг розмежованих земель становить $3\frac{1}{11}$ км. Враховуючи це все, а також реальні особливості клімату та ґрунтів, здається можливим припускати ймовірну ширину освоєння територій в середньому — 5 км. Подібна цифра досить реальна, оскільки знаходить підтвердження не тільки в дійсності, але й в теоретичних розрахунках відносно осілого землеробського населення, які наводять М. Джармен, Ч. Віта-Фінці, Е. Хігgs⁹. За цими підрахунками «економічна зона» поселення мала вигляд кола з радіусом 5 км¹⁰. Густота розташування поселень у Подністров'ї, Нижньому Побужжі та Західному Криму дозволяє об'єднати такі кола «економічних зон» у суцільну смугу.

Інша картина спостерігається на Боспорі. Детальні дослідження Я. М. Паромова довели, що вся територія Таманського півострова, який у давнину являв собою скupчення островів, була розмежована й зайняті численними поселеннями¹¹. Така ж ситуація, ймовірно, була і на Керченському півострові. Судячи з карт поселень, опублікованих І. Т. Кругліковою¹², оброблювану територію Керченського півострова

⁹ Jarman M., Vita-Finzi C., Higgs E. Site catchment analysis in archaeology // Man, Settlement and urbanism.— Duckworth, 1972.— Р. 61—66.

¹⁰ Афанасьев Г. Е. Археологическая разведка на новостройках и пространственный анализ // КСИА АН СССР.— 1987.— Вып. 196.— С. 5.

¹¹ Паромов Я. М. Обследование археологических... в 1981—1983 гг.— Рис. 1; Паромов Я. М. Обследование археологических... в 1984—1985 гг.— Рис. 1, 2; Паромов Я. М. К вопросу о хозяйственном и экономическом потенциале Азиатского Боспора в эллинистический период // Скифия и Боспор: Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева.— Новочеркасск, 1989.— С. 60, 61.

¹² Круглікова І. Т. Указ. соч.— Рис. 100, 101.

Рис. 6. Карта-схема Таманського півострова. Умовні знаки: 1 — поселення, 2 — поселення з фортечними, 3 — давні шляхи, 4 — край узбережжя у давнину (за Я. М. Паромовим).

на заході можна обмежити по лінії від Узунларського озера приблизно до початку Арабатської Стрілки з приєднанням до землеробської зони району, прилеглого до Феодосії (рис. 5). Таким чином, враховуючи сліди давніх доріг, безпосередніх межувань, розташування поселень, можна вважати, що територія півостровів використовувалася, за незначними винятками майже повністю.

Все це дає змогу підрахувати можливі площини «економічних зон». У Подністров'ї (Tipi) — це близько $500 \div 550$ км 2 ; Нижньому Побужжі (Ольвії) — $1000 \div 1050$ км 2 ; Західному Криму (Херсонесі) — 1000 км 2 ; на Боспорі — близько 3125 км 2 (Керченський півострів — 2600 км 2 , Таманський півострів — 525 км 2) (рис. 6).

Отримані дані можуть бути покладені в основу приблизних, підкреслимо — порівнювальних, — підрахунків по визначеню вірогідного урожаю і кількості населення, необхідного для його вирощування. При вирахуванні кількісних характеристик ми не диференціюємо склад зернових. Відзначимо лише, що палеоботанічні дані для Північного Причорномор'я дозволяють припустити провідну роль у посівах голозерної пшениці (м'яка-карликова — *Triticum vulgare*), ячменю (*Hordeum sativum*) та проса (*Panicum miliaceum*)¹³.

У наведених нижче підрахунках прийнято такі вихідні константи, коригування яких у майбутньому при нагромадженні нових матеріалів цілком вірогідне.

Система землеробства, за античною традицією, двопільна¹⁴ з посівами як озимих, так і ярових. Останнє підтверджується і палеобота-

¹³ Блаватський В. Д. Указ. соч.— С. 79; Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 186; Шеглов А. Н. Указ. соч.— С. 105 и сл.; Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям.— Кишинев, 1976.— С. 89—91.— Табл. 17; Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья (палеоботанические исследования).— Кишинев, 1986.— С. 40—50; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 71, 136.

¹⁴ Останнім часом висловлено припущення про використання, в усякому разі на клерах Херсонеса, трипільної системи землеробства (Кадеев В. И. Некоторые вопросы истории земледелия античного Херсонеса // ВХУ.—Харьков, 1981.— № 214.—История СССР и зарубежных стран.— С. 91 и сл.). Це припущення, досить вірогідне для клерів, поки що не знаходить вагомих підтверджень щодо північно-причорноморського регіону в цілому. Проте це особливого значення для наших порівняльних підрахунків не відіграє, оскільки використовувана при трипіллі плодозмінна система дає результати близькі до середніх цифр двопільля.

нічними дослідженнями. Слід підкреслити, що в IV—III ст. до н. е., враховуючи значну густоту розміщення поселень, навряд чи могла зберегтися перелогова система, яка була реальною на етапі колонізації. Саме такою, наприклад, у VI ст. до н. е. вона могла бути в Ольвії¹⁵. Про відсутність у IV—III ст. до н. е. перелогової системи побічно свідчать виявлені на хорах міст,— практично повсюдно,— сліди межувань у натурі¹⁶, а також епіграфічні та історичні свідчення про здійснення межувань у Херсонеській державі і на Боспорі. Для Херсонесу — це напис IV—III ст. до н. е. на постаменті статуї Агасікла, сина Ктесія, де йдеться про розмежування виноградників на «рівнині» (IPE, I², 418), а також декрет першої половини III ст. до н. е. про аренду земельних ділянок (IPE, I², 403)¹⁷. Для Боспору — про розмежування боспорським царем Євмелом (309—304 рр. до н. е.) земель на ділянки і надання їх тисячі каллатійських переселенців, про що сповіщає Діодор (SC, I, с. 477—478). Не можна також не згадати і про ольвійський декрет третьої четверті V ст. до н. е., у якому йдеться про надання вихідцю із Синопи права на придбання земельної ділянки¹⁸. Останнє не мало б сенсу, коли б «економічна зона» Нижнього Побужжя була так би мовити вільною, що має місце при перелоговій системі.

За даними давніх авторів, а також враховуючи врожай, що збиралася у Криму та Миколаївській області наприкінці XIX — на початку ХХ ст., врожайність в античні часи може бути прийнята приблизно однаковою для всього північнопричорноморського регіону: в середньому близько 8, але не більше 14 центнерів з гектара¹⁹. Якщо врахувати, що за часів Київської Русі у лісостеповій смузі врожайність становила близько 7,3 ц/га, а можливо й більше²⁰, прийняті нами норми для античних часів у Північному Причорномор'ї здаються допустимими.

Продуктивність праці одного хлібороба (з упряжкою волів) за римською літературною традицією коливалася в значних межах — від 0,063 га на день при рабській праці за Варроном (*Varr. De re rust.*, 1, 18, 6) до 6,3 га на рік при праці вільних або напівзалежних хліборобів за Колумеллою (*Colum.*, 2, 12, 7). Коли звести ці цифри до найбільш прийнятного для північнопричорноморського регіону приблизно тритижневого посівного циклу (цей цикл у Східній Європі у періоди весняних та осінніх робіт становив у середньому по 20—30 діб), то отримаємо продуктивність праці від 1,32 (у випадку рабської праці) до 3,15 га за один посівний цикл, або відповідно 2,6 та 6,3 га за рік. Перша цифра для північнопричорноморських умов явно знижена, бо жодних реальних підстав вважати можливим досить широке використання тут у виробництві зерна (саме зерна) рабської праці у нас нема. Нема також підстав вважати важкими місцеві ґрунти. Вони, швидше, близькі до легких. Цікаво, що продуктивність праці 6 га за рік близька до розрахун-

¹⁵ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 71.

¹⁶ Див. зокрема: Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 98 и сл.; Sceglov A. Utilisation de la photographie aérienne dans l'étude du cadastre de Chersonesos Taurique (IV—II s. av. n. é) // Dialogues d'Histoire Ancienne.— 1980.— 6.— Р. 59—72; Паромов Я. М. Обследование археологических... в 1984—1985 гг.— Рис. 2.

¹⁷ Про новий розгляд документів, а також громадянської Присяги херсонеситів (IPE, I², 401), у якій регламентується вивіз хліба з «рівнин», див.: Виноградов Ю. Г. Щеглов А. Н. Образование херсонесского территориального государства // Эллинізм. Економика, політика, культура.— М., 1990.

¹⁸ Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ.— 1981.— № 2.— С. 86—88.

¹⁹ За спогадами старожилів, середній урожай пшениці на початку ХХ ст. в районі Ольвії становив 13÷14 ц/га. В Криму — 8÷13 ц/га (Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 113), або 16÷19 ц/га (Стржелецький С. Ф. Указ. соч.— С. 147). За В. Д. Блаватським урожай у Криму міг дорівнювати — 6÷9 ц/га (Блаватський В. Д. Указ. соч.— С. 159).

Про 8 ц/га у трактовці П. Гіро (*Guiraud P. La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine*.— Paris, 1893.— Р. 554) йдеться у Страбона з приводу кримської пшениці (*Strab.*, VII, 4, 6). З цифрою 8 ц/га добре співпадає середня врожайність — 7,85 ц/га, — зернових в Криму у 1900—1937 рр. за П. І. Богданом (Богдан П. И. Пшеницы Крыма.— М., 1941.— С. 28). Як побачимо з наведених далі підрахунків, лише врожайність 8—14 ц/га могла відповідати загадуваним античними авторами цифрам вивозу зерна з Боспору до Афін.

²⁰ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С. 187.

ків, наведених В. Й. Довженком для давньоруських хліборобів²¹. За ним продуктивність тут становила близько 8,7 га (8 десятин) на рік. Різниця у результататах підрахунків може пояснюватися тим, що на Русі користувалися не тільки ралами, але й плугами. Однак знахідки на поселеннях Панське-І та Володимирівка (Масліни) вже в шарах III ст. до н. е. залізних деталей, у тому числі наральників²² від високопродуктивних так званих «тяжких» грецьких рал, дають підстави вважати, що вже в усікому разі за елліністичної доби оранка провадилася досить ефективно. Тому різниця в продуктивності праці давньоруських та античних північнопричорноморських хліборобів навряд чи могла бути більшою за наведені нами цифри. Звідси, як видно, не буде значною помилкою прийняти продуктивність праці орача у північнопричорноморських степах рівною 5–6 га на рік.

Слідом за В. Д. Блаватським приймаємо чисельність сім'ї хлібороба у 5 чоловік²³. Звичайно загальна кількість сільського населення була більшою, бо в нього входили і промисловики, і садівники, і скотарі тощо. Але цією додатковою кількістю населення у наших підрахунках ми поки що змушені нехтувати внаслідок відсутності реальних можливостей її підрахування. У зв'язку з цим відзначимо більш високу цифру, яку ми приймаємо для сім'ї городянина — 8÷10 осіб²⁴. Зростання кількісного складу сім'ї городянина відносно сім'ї селянина було, зокрема, зумовлене тим, що античне місто розширювалося не іманентно, а дискретно, звичайно, через досить значні проміжки часу. За таких умов при неможливості нсвого будівництва в одному і тому ж будинку були змушені проживати іноді і три покоління. А це з урахуванням прислуги і дає наведену цифру.

Ідучи також за В. Д. Блаватським, обсяг річної потреби зерна на одну родину хлібороба з урахуванням вігодівлі худоби та заготівлі зерна ми приймаємо за 3,3 т на рік та на одного городянина — 0,25 т на рік²⁵.

З оброблюваних територій ми виключаємо близько 25% площин, що перебувала під поселеннями, садами, городами, неудобицями. Такий відсоток прийнятий для Тіри та Ольвії, де такі багатогалузеві господарства, як клери Херсонесу не набули значного поширення. Для Західного Криму, враховуючи значний розвиток садівництва і особливо виноградарства, відсоток території, яку слід виключити із зернового господарства, міг становити близько 40%. З тих же причин для Боспору цей відсоток ми приймаємо близько 30% (з урахуванням більш активного, ніж в Ольвії, садівництва: досить нагадати про назву одного з містечок Азіатського Боспору — Кепи, що в перекладі означає сади).

Нарешті, щоб не порушувати принципу «єдності часу і дії», впорядкування земельного фонду Тіри, Ольвії, Херсонеса та Боспора, а також його продуктивність, ми, як це вже відзначалося, розглядаємо проблему у єдиних хронологічних межах IV — початку III ст. до н. е., тобто часу найвищого розквіту сільськогосподарського виробництва у грецьких північнопричорноморських центрах та їх активних зв'язків із Східним Середземномор'ям і варварським хінтерландом.

Виходячи з усього сказаного, отримані такі цифри:

Tipa (айдеться про всю державу, а не тільки місто): щорічна площа, яку засівали зерном — 187÷206 км²²⁶. Необхідна для її обробки

²¹ Там же.— С. 185.

²² Щеглов А. Н. Указ. соч.— Рис. 57.

²³ Блаватський В. Д. Указ. соч.— С. 174.

²⁴ Крыжицкий С. Д. К вопросу об определении количества населения в греческом эллинистическом городе // Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III Всеобщего симпозиума по древней истории Причерноморья.— Тбилиси, 1985.— С. 100.

²⁵ Блаватський В. Д. Указ. соч.— С. 175, 177.

²⁶ Довжина оброблюваної смуги 100÷110 км, ширина — 5 км. Загальна площа — 500÷550 км². Площа поселень, садів, городів, неудобиць (25% від площи «економічної зони») — 125÷137 км². Загальна площа під зерновими — 375÷413 км². Щорічна площа під зерновими — 187÷206 км². Так само зроблено підрахунки і для інших регіонів.

кількість орачів — $3117 \div 4120$ чоловік і сільського населення в цілому — $15585 \div 20600$ чоловік. Об'єм зерна, яке отримували за рік — $14960 \div 28840$ т. Для потреб мешканців сільської округи, виходячи з наявності у родині тільки одного орача, необхідно — $10286 \div 13596$ т і городянам самої Тіри²⁷ — $1600 \div 2000$ т, що разом становитиме $11286 \div 15596$ т. Таким чином, товарне зерно (зерно на зовнішній ринок) у найкращому випадку, — при врожайності 14 ц/га, — могло досягти 17—18 тис. т. При середньому врожаї — 8 ц/га, — і максимальному споживанні міг утворитися навіть дефіцит у 0,6 тис. т.

Ольвія: щорічна площа зернових — $375 \div 394$ км². Необхідна кількість орачів — $6250 \div 7880$ чоловік і сільського населення в цілому — $31250 \div 39400$ чоловік. Кількість отримуваного зерна — $30000 \div 55160$ т. Для споживання жителями сільської округи необхідно $20625 \div 26004$ т і мешканцями самої Ольвії²⁸ — $3300 \div 4125$ т. Всього внутрішні потреби становитимуть $23925 \div 30129$ т. Звідси виходить, що товарне зерно в Ольвії могло досягати 32 тис. т, тобто майже вдвічі більше, ніж у Тірі. Однак і тут баланс виробництва зерна не міг бути сталим, бо при середньому врожаї (8 ц/га) міг виникати дефіцит близько 0,2 тис. т. У випадку неврожаю очікувався і голод.

Херсонес: щорічна площа зернових — 300 км². Необхідна кількість орачів — $5 \div 6$ тис. чоловік і сільського населення в цілому — $25000 \div 30000$ чоловік. Об'єм отримуваного зерна — $24 \div 42$ тис. т. Для споживання мешканцями сільської округи потрібно $16500 \div 19800$ т і населенню Херсонеса, Керкінітіди, Калос Лімена²⁹ — $4000 \div 5000$ т. Звідси внутрішні потреби держави становлять $20500 \div 24800$ т. Товарне зерно при 14 ц/га — приблизно $20 \div 22$ тис. т, а при середньому врожаї (8 ц/га) — дефіцит близько 0,8 тис. т.

Боспор: щорічна площа зернових — 1093 км². Кількість орачів — $18 \div 22$ тис. чол. і сільського населення — $90 \div 110$ тис. чоловік. Кількість отримуваного зерна — $87440 \div 153020$ т. Для споживання сільським населенням потрібно $59400 \div 72600$ т і міським³⁰ — $12000 \div 15000$ т, що

²⁷ Розміщення відкритих захисних споруд Тіри дає підстави вважати, що за античних часів територія міста навряд чи перебільшувала 20 га (зарах збереглося всього $10 \div 12$ га) (Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б. Раскопки Тиры в 1963 и 1965—1976 гг. // Античная Тира и средневековый Белгород.—К., 1979.—С. 22). При площині житлових кварталів близько 60% від території міста, середньому розмірі житлового будинку близько 150 м² мінімальна кількість мешканців Тіри становила $6,4 \div 8,0$ тисяч чоловік.

²⁸ Площа Ольвії за елліністичних часів — 55 га (Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до н. э. // Проблема греческой колонизации Северного Причерноморья.—Тбілісі, 1979.—С. 122). Житлова забудова близько 33 га (60% від площи міста). Середня площа будинку ольвіополіта — 200 м² (середня за відомими нам будинками становить 281 м², але слід враховувати, що вона підрахована у спорудах, відкритих переважно у центральних частинах міста). Мінімальна кількість мешканців становитиме $13,2 \div 16,5$ тисяч чоловік.

²⁹ Площа Херсонеса на порубіжжі IV—III ст. до н. е.—33 га (Белов Г. Д. Херсонес Тавріческий.—Л., 1948.—Рис. 7), Керкінітіди — 5,3 га (Кутайсов В. А. Античный город Керкінітіда.—К., 1990.—С. 125), Калос Лімена — 4 га (Щеглов А. Н. Хора Херсонеса // Античные государства Северного Причерноморья.—М., 1984.—С. 54, 55.—Табл. XXI—XXIII).

³⁰ Ми враховуємо тільки найбільш значні міста Боспора, приблизна площа яких відома. Це Пантікапей (30 га), Фанагорія (52 га), Горгіппія (35 га), Кепі (25 га), Німфей (9 га), Мірмекій (7—8 га), Кітей та Тірітака (по 4,5 га), Порфмій (0,7 га) (Археология Української ССР.—К., 1986.—Т. 2.—С. 367 и сл.; АГСП.—М., 1984.—С. 82, 84). Не менше 15—20 га кожна могли займати Феодосія та Гермонасса. Таким чином, загальна площа боспорських міст становила близько 200 га, під житлом перебувало 120 га (60%). Середня площа елліністичних житлових будинків внаслідок відсутності достатньої кількості фактічних даних нам не відома. Тому умовно приймаємо таку саму, як і в Ольвії — 200 м². Звідси кількість городян могла становити $48 \div 60$ тисяч чоловік.

³¹ Вважаємо за необхідне підкреслити принципово важливе співпадання методик, запропонованих авторами, з одного боку, та Я. М. Паромовим — з іншого, відносно Таманського півострова. Я. М. Паромов у своїй замітці, яка вийшла друком після завершення нашої праці, наводить такі дані. Площа розмежованих земель Таманського півострова — 555 км², загальна територія поселень — 3 000 га, чисельність сільського населення — $50 \div 70$ тисяч чоловік та мешканців міст — $20 \div 30$ тисяч, урожайність — 12 ц/га, отримувана кількість зерна — $31 \div 32$ тисячі т, товарне зерно

всього становить $71400 \div 87600$ т. Товарне зерно при 14 ц/га — 65 тис. т, а при 8 ц/га — дефіцит 160 т³¹.

Наведені підрахунки дають підстави вважати, що балансова стабільність зернового господарства Тіри, Ольвії, Херсонесу була не стійкою. Більш того, як це випливає з ольвійського декрету на честь Протогена, а також побіжно з Присяги херсонеситів, один-два неврожайні роки могли призвести до дуже скрутного становища в тій чи іншій державі. Слід також враховувати, що прийняті нами можливі цифри відносно нормальних урожаїв, — $8 \div 14$ ц/га, — особливо більша з них, не являли собою систему. При вищесередніх урожаях (блізько 11 ц/га) товарне зерно могло становити у Тірі близько $8 \div 9$ тис. т, в Ольвії — $15 \div 16$ тис. т, в Херсонесі — $10 \div 11$ тис. т, на Боспорі — 38 тис. т. Тобто навіть при таких урожаях кількість товарного зерна ні в Тірі, ні в Херсонесі не змогла б забезпечити щорічний експорт у $16 \div 17$ тис. т (400 000 медимнів) зерна, згадуваний Демосфеном для Боспору³². Його ледь-ледь могла б зібрати лише Ольвія.

Отже, без підтримки іншими галузями як сільського господарства, так і промислами, ремеслами, торгівлею економіка Тіри, Херсонесу і навіть Ольвії не мала б необхідної стабільності. Звідси досить значний розквіт античних міст на окремих етапах свідчить не тільки про багатогалузевість економіки, але й про значну питому вагу її інших (крім зернового господарства) статей.

Інша ситуація була на Боспорі, де товарне зерно навіть при вищесередньому врожаї могло становити майже 40 тис. т. Це все вказує, по-перше, на реальність обраного нами інтервалу врожайності. При врожаях нижче 8 ц/га про будь-який експорт зерна не могло бути й мови. По-друге, експорт Левконом до Афін $16 \div 17$ тис. т зерна без збирання мита, яке мало б становити 1/30 вартості поставки, зовсім не був би для Боспору чимось надзвичайним. З метою зміцнення дружніх стосунків між двома державами цар Боспору цілком міг дозволити собі такий широкий жест. Тим більше, що в наведений нами статистиці не враховано можливості одержання зерна з територій, на яких мешкали сіндо-меотські племена. Отже, у світлі наших обчислень не здається приголомшливою цифра у 2100000 медимнів ($85 \div 86$ тис. т) зерна, котре Левкон, за повідомленням Страбона, вивіз із Феодосії до Афін (*Strab.*, VII 4, 6).

Усе наведене підтверджує виняткову роль Боспору серед північно-причорноморських держав як експортера зерна. Ймовірно, не випадково у давніх авторів відсутні згадки у цьому відношенні про Тіру, Ольвію або Херсонес.

Вище ми розглянули можливості обчислень, які базуються на екологічних особливостях регіонів лише відносно виробництва зерна. На нашу думку, поставлена проблема може певною мірою вирішуватися, хоча побіжно виявилося коло питань, відповіді на які не такі прості і можуть містити у собі постійну помилку. Останнє, однак, при проведенні підрахунків з метою порівняльного аналізу не так вже й жахливо. Таким чином, вже зараз можна співставляти зернові потенціали полісів більш конкретно, ніж раніше. Під час обчислень виявилися також деякі закономірності, котрі не залежать в загальній своїй схемі від конкретного району і дають змогу говорити про створення моделі. Звідси виходить, що подальші розробки на основі запропонованої моделі — у галузі тваринництва, садівництва, виноградарства, як нам здається, будуть досить цікаві. Це дасть змогу скласти більш повне і глибоке

11 \div 12 тисяч. Тут навряд чи можна погодитися тільки із запропонованими цифрами кількості населення — вони нам уявляються значно завищеними. На жаль, автор не розкриває своєї конкретної методики підрахунку кількості сільського та міського населення.

³² *Demost. adv., Lept.*, 32. При одному медимні, що дорівнюватиме $51,84 \div 58,92$ л (перша цифра — античні міри часів Солона, друга — більш пізннього часу) (SC, с. 934), і вазі 1 гектолітра кримської пшениці у 74 кг (*Jarde A. Les céréales dans l'antiquité grecque*.— Paris, 1925.— Р. 32), вага 400 000 медимнів становитиме $15344 \div 17440$ т.

уявлення про значення і роль сільського господарства античних держав Північного Причорномор'я. А це, в свою чергу, сприятиме виробленню більш конкретних оціночних позицій для розгляду інших галузей економіки. Для дослідження цих галузей потрібні спеціальні розробки, у яких з певними застереженнями можливе використання запропонованої нами методики з урахуванням отриманих на базі її використання результатів.

С. Д. Крижитський, А. Н. Щеглов

О ЗЕРНОВОМ ПОТЕНЦІАЛЕ АНТИЧНИХ ГОСУДАРСТВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЯ

В статье предлагается методика проведения сравнительных расчетов по определению возможных зерновых потенциалов античных государств Северного Причерноморья. Расчеты базируются на данных полевых исследований о возможных размерах хор, а также разработках относительно методики определений демографических потенциалов сельских округ и самих городов с учетом необходимости обеспечения необходимого объема сельскохозяйственных полевых работ. Расчеты проведены для этапа максимального расцвета сельских округ северопричерноморских государств — IV — первой половины III вв. до н. э. Как представляется, приведенные цифры дают существенные основания считать нормальную урожайность зерна в регионе в пределах 8—14 ц/га. Выяснилось также, что только боспорское царство могло осуществлять значительный экспорт зерна, что и нашло отражение в сообщениях древних авторов. Некоторые возможности производства товарного зерна, хотя по сравнению с Боспором и весьма ограниченные, могла иметь также Ольвия. Что же касается Тира и Херсонеса — их зерновой экспорт, если и имел место, то мог быть очень скромным. Предложенные принципы сравнительной методики могут быть применимы и для оценочных расчетов в других областях экономической жизни северопричерноморских античных государств.

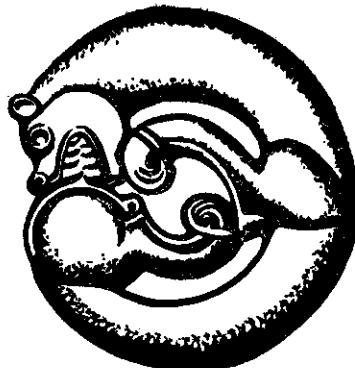
S. D. Kryzhitsky, A. N. Shcheglov

ON THE GRAIN POTENTIAL OF THE ANTIQUE STATES OF THE NORTH BLACK SEA AREA

The paper suggests the methods of comparative computations for determination of possible grain potentials of antique states in the North Black Sea area. The computations are based on data of the field studies on possible dimensions of chorae as well as on elaborations concerning the procedure for determining demographic potentials of village neighbourhoods of the North Black-Sea area states of the 4th-early 3rd cent. B. C. The presented data give grounds supposing normal crop capacity to be within the limits of 8-14 centner/ha. It is also found out that only the Bospor Kingdom could export a considerable amount of grain which is reflected in the communications of ancient authors. Olbia could also produce some marketable grain, but its potentialities were rather limited as compared to Bospor. As to Tira and Chersonessus their grain export, if it took place, could be too modest. The suggested principles of a comparative procedure can be used to estimate computations in other spheres of the economic life of the North Black Sea antique states.

Одержано 27.04.90

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Про походження однієї групи коричневоглинняних амфор із Херсонеса

Г. Р. Цецхладзе, С. Ю. Внуков, В. В. Соznик

Стаття присвячена визначенню центра виробництва одного з типів амфор, виявлених у Херсонесі. Вирішення цього питання має важливе значення для історії торговельних відносин Північного і Східного Причорномор'я.

Питання про місце виготовлення коричневоглинняних амфор привертало увагу багатьох дослідників. І. Б. Зеест пов'язувала їх з Південним Причорномор'ям¹, Ю. Г. Виноградов і Н. О. Онайко розрізняли колхідські та гераклейські амфори з коричневої глини². Б. Ю. Міхлін, виділивши три типи коричневоглинняних амфор, вказав на їх співіснування і поширення в Північно-Західному Криму. Перші два, на його думку, належали центрам Південного Причорномор'я, а третій — Колхіді³.

Можливість виробництва цих амфор у містах Східного Причорномор'я грузинські археологи припускали ще у 50-х роках⁴, але через недостатнє вивчення археологічних пам'яток Колхіди і відсутність досить репрезентативного матеріалу не змогли встановити місцеву групу. Після того, як почалися планомірні археологічні дослідження по всій Колхіді і був накопичений достатній матеріал, О. Д. Лордкіпанидзе довів колхідське виробництво коричневоглинняних амфор⁵.

За результатами петрографічного аналізу однієї із груп коричневоглинняних амфор з Херсонесу та його хори (третій тип за Б. Ю. Міхліним) спробуємо розглянути можливість їх колхідського походження і таким чином перевірити достовірність візуального і морфологічного виділення із цих виробів Гераклейського півострова керамічної тари Колхіди елліністичного періоду⁶.

Ніжки, горловини, фрагменти ручок, вінець, стінок коричневогли-

¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 108.

² Виноградов Ю. Г., Онайко Н. А. Об экономических связях ГераклеиPontийской с Северным и Северо-Восточным Причерноморьем в эллинистическое и римское время // СА.— 1975.— № 1.— С. 88.

³ Михлин Б. Ю. Амфоры «коричневой глины» из Северо-Западного Крыма // СА.— 1974.— № 2.— С. 61—64.

⁴ Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды.— Тбилиси, 1950.— Т. 2.— С. 84; Коштария Н. В. Археологическое исследование в Уреки // Материалы по археологии Грузии и Кавказа, I.— Тбилиси, 1955.— С. 61.

⁵ Лордкіпанидзе О. Д. Античный мир и древняя Колхида.— Тбилиси, 1966.— С. 138—140 (груз. мовою).

⁶ Соznик В. В., Цецхладзе Г. Р. Колхидские амфоры эллинистического периода в Херсонесе // Архів ХДІАЗ.— Справа № 2680.— 12 арк.; Цецхладзе Г. Р., Соznик В. В. Колхидский импорт в Херсонесе в эллинистическую эпоху // История и культура Херсонеса и Западного Крыма в античную и средневековую эпохи: Тезисы докладов конференции молодых ученых.— Севастополь, 1987.— С. 18.

Табл. 1. Уламки коричневоглиняних амфор з хори Херсонеса

№ знахідки	Фрагмент амфори	Місце знахідки	Примітка
77	ніжка	Ціхісдзірі (Південно-Західна Грузія)	
78	—»—	ГЕ — 84, садиба в Карантинній балці	
79	—»—	ГЕ — 83, садиба в балці Бермана, квадрат Ю ₅ , шар 1	(рис. 1, 4)
80	основа	ГЕ-83, садиба в Хомутовій балці, квадрат О ₅ , шар 2	
81	стінка	ГЕ — 83, садиба в Хомутовій балці, прим. 5, шар 4	
82	вінця	—»—	—»—
83	ручка	—»—	—»—
84	ніжка	ГЕ — 83, садиба в балці Бермана, квадрат С ₅ , шар 1	(рис. 1, 6)
85	горловина	Садиба № 10 (фонди ХДІАЗ, № 1/36919)	(рис. 1, 7)
86	стінка	Садиба № 46	

няніх амфор колхідського походження зустрічаються під час розкопок усіх міст та поселень Східного Причорномор'я⁷. Відомі й цілі посудини з поховань⁸. Вивчення цих знахідок дало можливість намітити загальну картину розвитку амфор елліністичної доби.

Як засвідчують археологічні матеріали, виготовлення власної керамічної тари у Колхіді розпочинається з другої половини IV ст. до н. е. Ранні колхідські амфори виготовлялися за зразками синопського керамічного посуду. У них циліндрична горловина з невеликими, відігнутими назовні вінцями, ручки овальні в перетині, тулууб яйцеподібний, стінки товсті, з гладкою поверхнею, ніжка повторює контур синопських амфор. Характерною особливістю є спіралеподібний завиток із внутрішнього боку ніжки. Глина коричнева, різних відтінків, із значними домішками піску, окисів заліза, білих непрозорих часток. З III ст. до н. е. ці амфори стають менш масивними. У II—I ст. до н. е. тулууб дещо видовжується, з'являється слабкий перехват посередині, горловина стає випуклою, стінки тонкими, спіралеподібний завиток на дні залишається незмінним⁹.

Загальну лінію розвитку колхідських амфор підтверджує також візуально виділена нами група коричневоглиняних амфор колхідського виготовлення з фондів Херсонеського державного історико-археологічного заповідника. Питанням класифікації та датування їх присвячено спеціальну працю авторів¹⁰. Найраніші ніжки (5 екз.) колхідських амфор з Херсонесу, його найближчої хори (Гераклейський півострів) і поселення Маслини датуються кінцем IV—III ст. до н. е. III ст. до н. е. датуються чотири ніжки і один тулууб, до кінця III—II ст. до н. е. віднесено одну горловину, чотири горловини характерні для II ст. до н. е.; I ст. до н. е.—I ст. н. е. датуються чотири горловини, чотири ніжки і вісім вінець¹¹. Оскільки сума морфологічних та візуальних ознак, на підставі яких з числа коричневоглиняних амфор Херсонеського музею виділено групу колхідського походження, викликала сумнів, важливе значення для аналізу гіпотетичних колхідських амфор з Херсонесу надавалося результатам петрографічного аналізу.

⁷ Лордкапаніձე О. Д. Указ. соч.— С. 137.

⁸ Лордкапаніձე О. Д., Путуріձე Р. В., Толорձава В. А., Чконія А. М. Археологические раскопки в Вани в 1969 г. // Вани: Археологические раскопки, 1.—Тбилиси, 1972.— С. 208 (груз. мовою); Толорձава В. А. Богатое погребение из Даблагоми // Вани, 2.—Тбилиси, 1976.— С. 72 (груз. мовою); ҂хаидзе Л. В. Материалы Гонио-Алсара эпохи элленизма // Памятники Юго-Западной Грузии, 12.— Тбилиси, 1983.— С. 90 (груз. мовою).

⁹ Путуріձე Р. В. Колхидские амфоры эллинистического и позднеантичного периодов // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР.— Тбилиси, 1971.— С. 197; Путуріձე Р. В. Колхидские амфоры из Вани // КСИА АН СССР.— 1977.— Вып. 151.— С. 69; ҂хайдзе А. Ю. Керамическая тара из Пичварского городища античного времени // Памятники Юго-Западной Грузии, 2.—Тбилиси, 1971.— С. 56—61 (груз. мовою).

¹⁰ Соznик В. В., Цецхладзе Г. Р. Указ. соч.— 12 арк.; Цецхладзе Г. Р., Соznик В. В. Указ. соч.— С. 18.

¹¹ Там же.

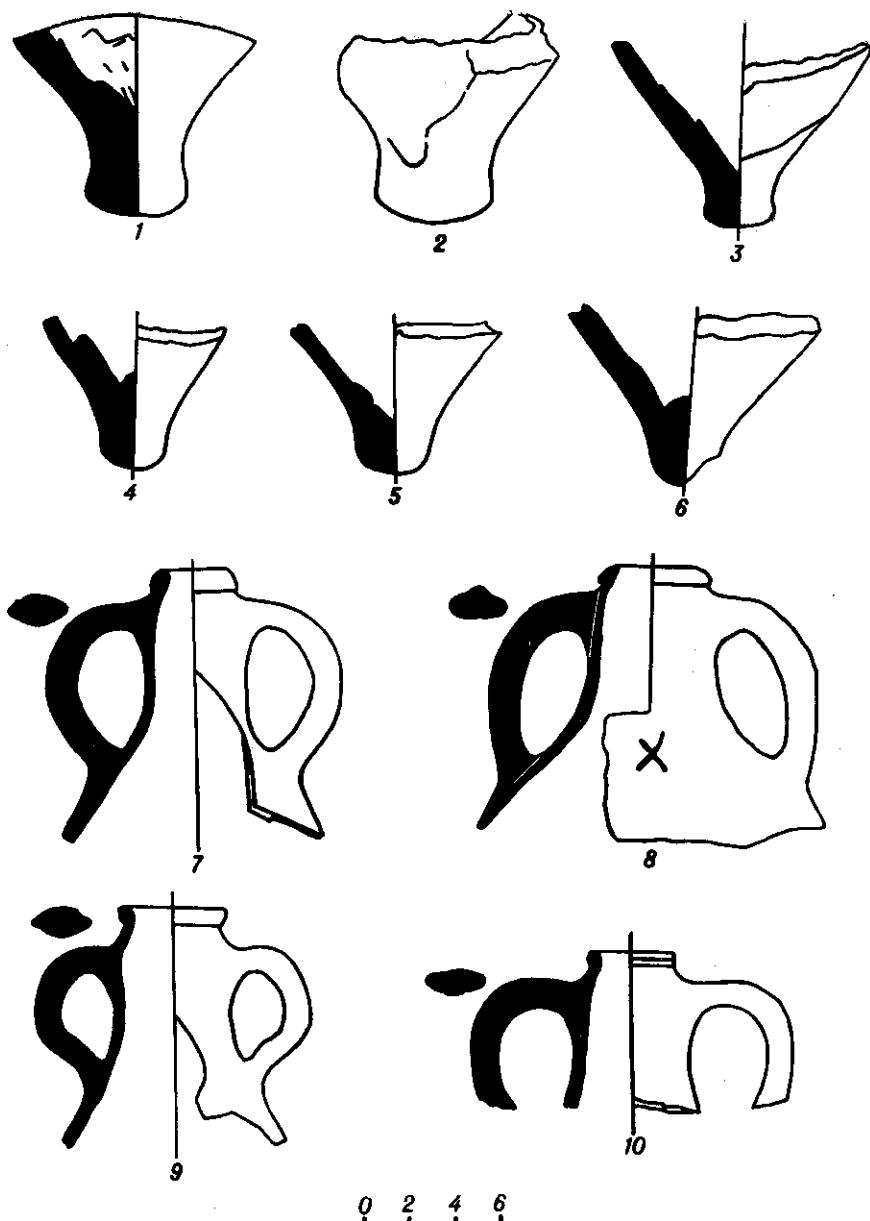

Рис. 1. Коричневоглиняні амфори з Херсонеса (1—10).

Петрографічний аналіз колхідської кераміки (столовий посуд, керамічна тара) було проведено на початку 60-х років грузинськими дослідниками для вирішення проблеми належності коричневоглиняних амфор колхідському виробництву (аналізи проведені А. Піцхелатурі за участю І. Грдзелішвілі), результати його опубліковано в монографії О. Д. Лордкіпанидзе¹². Однак цей аналіз мав поверховий характер і не давав уявлення про складний мінеральний склад тіста амфор.

У даній публікації наводяться результати порівняльного петрографічного вивчення глини 10 зразків коричневоглиняних амфор, візуально визначених як колхідські (табл. 1; рис. 1). Така вибірка недостатня для одержання статистично перевірених висновків, хоч за нею можна судити про мінеральний склад тіста. Дев'ять досліджених зразків по-

¹² Лордкіпанидзе О. Д. Античный мир и древняя Колхида ... — С. 138—140.

Табл. 2. Мінеральний склад зразків коричневоглинняних амфор з Херсонеса*

№ зразка	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
77	4	2	1,5	0	4	0,5	1,5	2,5	0	0	2	4	1,5	0	0,5	0	4	1	1	2
78	4	3	1	0	3,5	1	2	3	0	0	2,5	3,5	4	0	0,5	0	4	0	1,5	1
79	4	3	0,5	0	3,5	1	1,5	4	0	0	2	3	1	0	0,5	0	4	1	0,5	2
80	3	3	1	0	3	1	2	1,5	1	0	2	4	1,5	0	0	0,5	4	0	2	0,5
81	4	3	0,5	0	3	0	0,5	4	0	0	2	1	4	0	0,5	0	4	0,5	0	0
82	3,5	3	1	0	2	1,5	0,5	4	0	0	2	1	4	0	0	0	1	0	0	0
83	3	3	1	0	2,5	0	0,5	4	0	0	2,5	1	4	0	0	0	2	0	1	0,5
84	3	3	1	0	2	0	0	4	0	0	2	0,5	4	0	0	0	4	0	0	0
85	3,5	3	1	0	3	1,5	1	3	0,5	0	2	3,5	4	0	0,5	0	2	2,5	2	1
86	4	3	1	0	3,5	0,5	1,5	4	0	0	1,5	2,5	3	0	0	0	4	1	0,5	0

* *Мікродомішки у глині:* 1 — менше 0,1 мм, 2 — понад 0,1 мм, 3 — зерна розміром понад 0,8 мм у домішках; *насиченість глини:* 4 — політоморфним вуглексилім кальцієм, 5 — окисом заліза; *вміст мінералів:* 6 — кварцу, 7 — плагіяглазу, 8 — моноклінного піроксену, 9 — бальзатової рогової обманки, 10 — слюдистих мінералів, 11 —rudих зализомістких мінералів; 12 — уламків породи; 13 — уламків ефузів середньої, 14 — уламків кислих ефузів типу дасита, 15 — уламків піщаниця, 16 — уламків крем'яністій осадкової породи, 17 — уламків кислих ефузів типу липаритів, 18 — уламків основної плутонічної породи, 19 — калишпату, 20 — олівіну.

Значення ознак 1: 1 — до 3%, 2—4—6%, 3—7—10%, 4 — понад 10% об'єму керамічної маси; ознаки 2: 1 — до 5%, 2—6—15%, 3—16—25%, 4 — понад 25% об'єму керамічної маси; ознаки 6—12, 19, 20: 1 — до 5%; 2—6—15%, 3—16—40%, 4 — понад 40% вмісту зерен макродомішок; значення ознак 13—18 аналогічні, але питома вага визначена від кількості уламків породи. Дробові значення означають перехідні випадки.

ходять з найближчої хори Херсонесу, один з Колхіди (Ціхісдзірі). Усі зразки датовано кінцем IV—II ст. до н. е. Дослідження проводилися одним із авторів на кафедрі археології МДУ за допомогою поляризаційного мікроскопа на плоскому столі *.

Про методику порівняльного петрографічного аналізу повідомлялося у доповіді С. Ю. Внукова у грудні 1986 р. на засіданні лабораторії природничо-наукових методів ІА АН СРСР. Зразки досліджувалися за 20 ознаками глиняної основи тіста та основних домішок у них (уламки порід і окремих мінералів). Кількісні характеристики цих ознак (питома вага всіх мінералів, порід тощо) враховувалися за чотирибальною системою (табл. 2). На підставі формалізованого описання мінерального складу зразків складалася матриця, за даними якої визначався коефіцієнт схожості (K) між кожною парою досліджуваних фрагментів:

$$K = 1 - \frac{\sum (a_i - b_i)}{\sum (a_i + b_i)},$$

де a_i — значення ознаки одного зразка, b_i — другого.

Для всіх досліджуваних зразків коричневоглинняних амфор характерна глина із значним вмістом заліза без пелітоморфних карбонатів (CaCO_3), з великою і дуже великою наявністю мікродомішок (розміром менше 0,1 — більше 7% об'єму керамічної маси). Присутня також значна кількість великої уламкової домішки (16—25% від об'єму керамічної маси) без слюдистих мінералів, даситів та крем'яністій осадкової породи. Зустрічається дуже велика кількість уламків плагіоклазів (андезінлабрадор — понад 16% всіх макродомішок), а також 6—15% домішок кварцу. Тільки у зразках коричневоглинняних амфор помітні кислі ефузіви типу липаритів (ознака 17 в усіх фрагментах), а також основні плутонічні породи кола габбро (?), калишпат і олівін (ознаки 18—20 у ряді зразків).

Усі досліджувані фрагменти коричневоглинняних амфор за мінеральним складом домішок у глині поділяються на дві групи (рис. 2). У зразках групи A (№ 81—84) переважають зерна моноклінного піроксену кола діопсіда-авгіта (понад 75% макродомішок). Рідкісні улам-

* Автори вдячні старшому викладачеві кафедри петрографії геологічного факультету МДУ В. І. Фельдману за цінні консультації.

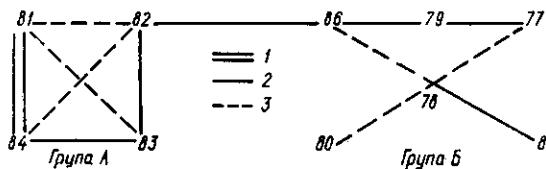

Рис. 2. Графік схожості мінерального складу однієї групи коричневоглиняних амфор з Херсонеса. У мовні знаки: 1 – значення коефіцієнта схожості понад 0,900, 2 – 0,876 – 0,899, 3 – 0,850 – 0,875.

ки породи представлені лише базальтом та поодинокими зернами липаритів. У зразках групи *Б* (№ 77–80, 85, 86 – рис. 2) моноклінний піроксен також відсутній, переважають уламки порід базальту та липаритів. Тільки в цих фрагментах зустрічаються в невеликих кількостях калишпат, олівін та плутонічні породи.

Розрізнення зразків груп *А* і *Б* не є абсолютноним. Фрагмент № 36, наприклад, за складом є проміжним (рис. 2), в ньому трапляється значна кількість піроксenu разом з плутонічними породами.

Всі макродомішки добре калібровані і середньоокатані, що може вказувати на їх штучний характер.

За даними цієї вибірки важко впевнено назвати фактори, що спричинили різний мінеральний склад макродомішок досліджених амфор. Схожість глиняної основи тіста у всіх зразках, найпевніше, вказує на один центр виробництва або на два близько розташованих один від одного центри, що мали подібні геологічні умови. На користь цього свідчить і морфологічна близькість досліджуваних амфор. Різниця у складі макродомішок, можливо, свідчить про дві традиції у виготовленні керамічної маси. Проте не можна виключити і хронологічні її причини. Для вирішення цього питання необхідно збільшити вибірку та розширити її хронологічні межі.

Для порівняльного аналізу були використані 47 фрагментів амфор різних центрів. Це шість таврованих гераклейських зразків IV–III ст. до н. е., 15 фрагментів синопських амфор найрізноманітніших типів IV ст. до н. е.–II ст. н. е. (з них два таврованих), три таврованих херсонеських зразки IV–III ст. до н. е., по одному зразку хіоської та коської амфор, 20 фрагментів світлоглиняних широкогорлих амфор усіх типів, а також два зразки амфор із невідомих центрів I ст. до н. е.–I ст. н. е. Детальне дослідження їх мінерального складу за тією ж методикою проведено С. Ю. Внуковим.

Порівняння мінерального складу коричневоглиняних амфор і амфор, центри виробництва яких не встановлені, визначення коефіцієнта їх схожості засвідчило, що перші мають своєрідне глиняне тісто. Якщо величина коефіцієнта схожості між парами коричневоглиняних зразків (як і між парами зразків будь-якого іншого центру виробництва) взагалі перевищувала 0,850 і не опускалася нижче 0,750, то схожість між парами фрагментів амфор різного походження (коричневоглиняних із відомих причорноморських міст) рідко сягала 0,800 і жодного разу не перевищувала 0,823. Це дає можливість твердити, що досліджені коричневоглиняні амфори не є продукцією жодного з названих вище центрів їх виробництва.

Порівняльний аналіз мінерального складу досліджених посудин дає підставу ще для одного спостереження. Коричневоглиняні амфори за мінеральним складом тіста найближче стоять до синопської продукції. Тільки між деякими посудинами цих двох груп коефіцієнт схожості перевищує 0,700. Одночасно він недостатньо високий, щоб говорити про синопське походження коричневоглиняних амфор.

З іншого боку, така близькість за складом глини двох груп амфор сама по собі не суперечить ні південнопонтійській, ні колхідській теоріям походження коричневоглиняних амфор. Як відомо, геологічні умови Колхіди та Південно-Східного Причорномор'я до Синопа, а місцями і далі на захід до Гераклеї за основними ознаками подібні¹³. Однак ні

¹³ Петрунь В. Ф. К методике изучения петрографии строительного камня античных городов Северного Причерноморья // КПИА.—1967.—Вып. 109.—С. 149—150.

амфори Синопи, ні Гераклеї не близькі за складом тіста до коричневоглинняних посудин такою мірою, щоб вважати ці міста центрами виробництва останніх. Це є побічним свідченням того, що розглядувана група коричневоглинняних амфор вироблялася в одному чи кількох близьких колхідських центрах, які перейняли форму і прийоми виготовлення синопського посуду. Запропоноване припущення виявляється тим більш можливим, якщо враховувати, що зразок з Колхіди (№ 77) за мінеральним складом не відрізняється від зразків, виготовлених у Херсонесі.

Таким чином, за результатами петрографічного дослідження глини групу коричневоглинняних амфор візуально і морфологічно визначених як колхідські, не можна вважати продукцією жодного з відомих великих причорноморських центрів виробництва посуду, у тому числі й Синопи та Гераклеї. Найпевніше, вони виготовлялись у Колхіді.

Продовження петрографічного дослідження коричневоглинняних амфор, можливо, дасть точніші аргументи щодо визначення місця їх виробництва.

Г. Р. Цецхладзе, С. Ю. Внуков, В. В. Соznик

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ОДНОЙ ГРУППЫ КОРИЧНЕВОГЛИНЯНЫХ АМФОР ИЗ ХЕРСОНЕСА

Статья посвящена анализу одной из групп коричневоглинняных амфор, обнаруженных при раскопках Херсонеса и его хоры (3-й тип по Б. Ю. Михлину). На основании петрографического и типологического анализов этой группы коричневоглинняных амфор авторы пришли к выводу о том, что они не могли изготавляться ни в одном из известных крупных причерноморских ремесленных центров, и отнесли их к продукции керамических мастерских Колхида. Это, в свою очередь, позволяет сделать вывод о наличии экономических связей Херсонесского государства с Колхией в эллинистический период.

G. R. Tsetskhладзе, S. Yu. Vnukov, V. V. Soznik

ON THE ORIGIN OF ONE GROUP OF BROWN-EARTHENWARE AMPHORAS FROM KHERSONES

The paper is devoted to the analysis of one group of brown-earthware amphoras found during excavations of Chersonessus and its chora (the 3rd type by V. Yu. Miklin). Basing on the petrographical and typological analyses of this group of brown-earthware amphoras the authors have come to a conclusion that they could not be manufactured at one of the known large Black Sea area handicraft centres and have attributed them to the production of ceramic workshops of Kolkhida. This, in its turn, permits making a conclusion on the existence of economic relations of the Chersonessus State with Kolkhida in the Hellenistic period.

Одержано 11.04.88

Методика хронологізації кераміки зарубинецької культури

С. П. Пачкова

У статті розглядаються питання методики використання кераміки як джерела для періодизації та хронологізації пам'яток зарубинецької культури. Методом кореляції глинняного посуду, розчленованого за окремими ознаками, з фібулами, які походять з

© С. П. Пачкова, 1991

тих самих поховальних комплексів, встановлені ранні та пізні ознаки посуду. Врахування цих ознак дає можливість кожну конкретну посудину віднести до певного досить вузького хронологічного відтинку часу.

Глиняний посуд — найбільш масова категорія артефактів, що застосовується для вирішення важливих завдань в археологічній науці. Розглядається кераміка і при вивчені питань хронології та періодизації пам'яток, хоч при цьому завжди зазначається, що зміни у посуді майже невловимі. Вважається, що більшість типів горщиків, мисок, кухлів тощо існували протягом усього періоду зарубинецької культури¹, що у хронологічному відношенні кераміка не має самостійних датуючих ознак, окрім ранніх «поморських» посудин², що кераміка може констатувати тільки тривалі хронологічні відтинки³.

Причина неінформативності глиняного посуду в якості хронологічного репера криється в тому, що він використовується дуже «узагальнено», поділений лише на типи (чи варіанти). В основу ж типології, як правило, покладено найбільш суттєві ознаки, ті, що безпосередньо впадають в око: округлий чи ребристий, витягнутий чи приземкуватий, з відгинутою чи вертикально поставленою шийкою, вузькогорлий чи широкогорлий. Поєднання найузагальненіших ознак і створює керамічний комплекс пам'ятки та культури в цілому, який залишається стабільним протягом усього часу існування археологічної культури. Отже, діючі нині типології побудовані на обмеженій кількості ознак⁴. До того ж типологічні розряди грунтуються часто на підставі нерівнозначних ознак, а останні не мають чітко обумовлених меж⁵. Все це, по-перше, не дозволяє вільно користуватися існуючими типологіями, по-друге — розцінювати їх як джерело при розв'язанні питань хронології та періодизації пам'яток.

Зарубинецька кераміка розвивалася поступово і неоднозначно за рахунок зміни окремих ознак при досить тривалому збереженні загального вигляду посудин. Глиняний посуд — це категорія речей, яка досить швидко виходить з ужитку через крихкість матеріалу. Тому в могилах трапляється посуд, більшість якого була характерна саме для часу звершення поховання. Крім того, дослідники неодноразово відзначали, що чимало посудин з могильників спеціально виготовлялися для поховального ритуалу. Виходячи із сказаного, пропонуємо методику хронології та періодизації кераміки, яка базується на кореляції її з фібулами, спільно знайденими у закритих поховальних комплексах. На відміну від згаданих вище праць поділяємо кераміку не на типи, а за ознаками (таблиця)⁶. Ця кореляція дозволяє встановити ознаки, які змінюються за часом, але вони при типології входять до різних розрядів (відділ — тип — варіант — різновид). Проаналізовано матеріали 215 поховань, у яких фібули знайдено разом з цілими або повністю відновленими посудинами. Вони походять з могильників різних регіонів зарубинецької культури, але кількісно представлені нерівнозначними комплексами: Вороніно — 13, Велемичі I — 36, Велемичі II — 38, Отвежичі — 15, Пирогів — 29, Вишени — 9, Чаплин — 57, Дівич-Гора —

¹ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— Вып. Д1—19.— С. 55.

² Каспарова К. В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена // АСГЭ.— 1984.— Вып. 25.— С. 112.

³ Максимов Е. В. Хронология древностей зарубинецкой культуры // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 23.

⁴ Порів.: типології зарубинецької кераміки за Ю. В. Кухаренком, Л. Д. Поболем, Е. В. Максимовим, К. В. Каспаровою (Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура ... — С. 24—29; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1971.— Ч. 1.— С. 93—100; Максимов Е. В. Керамика зарубинецкой культуры // Археология.— 1981.— Вып. 39.— С. 41—53; Каспарова К. В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья (по материалам могильников): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— Л., 1981.— С. 13, 14).

⁵ Обломский А. М. Классификация керамики верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры (по материалам Чаплинского могильника) // СА.— 1985.— № 1.— С. 90, 91.

⁶ Пачкова С. П. К методике классификации зарубинецкой керамики // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 38—40.

Таблиця. Характеристика посуду за ознаками

Категорія	Сумісність ознак (№ та ІІ зна- чення)	Градація сукупності	№ ознак сукупності (ряд)	Зміст ознак посуду	
				мископодібного	горщиковидного
I — абсолютні розміри (см)	1 — P_1 — dia- метр вінець	До 5,9	1	мініатюрний	
		6,0—9,9	2	дуже малий	
		10,0—14,9	3	малий	
		15,0—19,9	4	середній	
		20,0—29,9	5	великий	
		30,0—39,9	6	дуже великий	
		понад 40,0	7	величезний	
	2 — P_5 — ви- сота посудини	До 5,9	1	мініатюрний	
		6,0—9,9	2	дуже малий	
		10,0—14,9	3	малий	
II — віднос- ні розміри (пропорції)	3 — покажчик ϵ — висота посудини ($P_5 : P_3$)	0,21—0,3	1	низький	
		0,31—0,4	2	»	
		0,41—0,5	3	середній	
		0,51—0,6	4	»	
		0,61—0,7	5	високий	
		0,71—0,8	6	»	
		0,81—0,9	7	низький	
		1,00—1,2	8	середній	
		1,21—1,4	9	високий	
		понад 1,4	10	дуже високий	
	4 — покажчик Ж — місце- положення плічок ($P_8 : P_5$)	0,21—0,4	1	низько розташовані	
		0,41—0,5	2	середньо, трохи нижче середини висоти посудини	
III — віднос- ні розміри (пропорції)	5 — покажчик I — ширина горла ($P_1 : P_3$)	0,51—0,6	3	середньо, трохи вище середини висоти посудини	
		0,61—0,7	4	високо розташовані	
		понад 0,7	5	дуже високо розташовані	
		0,41—0,6	1	дуже вузьке	
		0,61—0,8	2	вузьке	
	6 — покажчик B — ступінь профільовано- сті шийки (P_1 — P_2) : ($2 \times P_6$)	0,81—0,9	3	закрите	середнє
		0,91—0,99	4	»	широке
		1,00 та	5	відкрите	дуже широке
		більше			
		До — 0,11	1	нахилена всередину	
IV — віднос- ні розміри (пропорції)	B — ступінь профільовано- сті шийки (P_1 — P_2) : ($2 \times P_6$)	0,1 та 0	2	вертикально поставлена (трохи всередину)	
		0,01—0,1	3	вертикально поставлена (трохи назовні)	
		0,11—0,2	4	слабо відхиленена назовні	
		0,21—0,4	5	середньо відхиленена назовні	
		0,41—0,6	6	добре відхиленена назовні	
	7 — покажчик A — висота шийки ($P_6 : P_2$)	0,61—0,8	7	сильно відхиленена назовні	
		понад 0,8	8	дуже сильно відхиленена назовні	
		До 0,05	1	низька	дуже низька
		0,06—0,1	2	середня	низька
		0,11—0,2	3	висока	середня
V — віднос- ні розміри (пропорції)	8 — покажчик G — ступінь профільовано- сті плічок ($P_3 — P_2$) ($2 \times P_7$)	0,21—0,3	4	дуже висока	висока
		0,31—0,4	5	»	»
		понад 0,4	6	розгорнуті назовні	
		До 0,11	1	поставлені вертикально з від- хиленням трохи назовні	
		0,1—0	2	поставлені вертикально з загином трохи всередину	
	9 — покажчик B — висота плічок ($P_7 : P_3$)	0,01—0,1	3	дуже слабо профільовані	
		0,11—0,2	4	середньо профільовані	
		0,21—0,3	5	добре профільовані	
		0,31—0,4	6	сильно профільовані	
		0,41—0,6	7	дуже сильно профільовані	
		0,61—0,8	8	»	»
		понад 0,8	9		
		До 0,05	1		
		0,06—0,1	2		
		0,11—0,2	3		

Категорія	Сукупність ознак (№ та її зна- чення)	Градація сукупності	№ ознаки у сукупності (ряд)	Зміст ознак посуду	
				мископодібного	горщикоподібного
III — контури форми	10 — покажчик D — ширина днища (P_3 — P_4) : ($2 \times P_8$)	0,21—0,3	4	дуже високі	середні
		0,31—0,4	5		високі
		0,41—0,6	6		дуже високі
		До 0,2	1		дуже широке
		0,21—0,4	2	дуже широке	широке
		0,41—0,6	3	—»—	середнє
		0,61—0,8	4	широке	вузьке
		0,81—1,0	5	—»—	дуже вузьке
	1,01—1,4	6		середнє	
	1,41—1,8	7		вузьке	
	понад 1,8	8		дуже вузьке	
IV — техноло- гічні особли- вості	11 — форма тулуба	1		округлобоке	
		2		блізьке до ребристого	
		3		ребристе	
	12 — перехід шийки до плічок	1		плавний	
	13 — зовнішня лінія шийки	2		різкий	
		3			
		4			
	14 — зріз вінець	1		пряма	
		2		випукла	
		3		увігнута	
V — техноло- гічні особли- вості	15 — вну- рішня лі- нія шийки	1		двочастинна	
	16 — профіль горла	2		горизонтально плаский	
		3		скошений назовні	
		4		скошений до середини	
		5		округлий	
		6		гранований	
		7		з напливом назовні	
		8		з напливом до середини	
		9		відгинуті	
		10		загострений	
VI — техноло- гічні особли- вості	17 — зовнішня лінія плічок	1		гранована	
		2		зі слідами гранування	
		3		не гранована	
		4		потовщений	
		5		не потовщений	
		6		потоншений	
		7			
		8			
		9			
		10			
VII — техноло- гічні особли- вості	18 — зовнішня лінія нижньої частини тулуба	1		пряма	
		2		випукла	
		3		ввігнута	
		4		двочастинна	
		5		пряма	
		6		випукла	
		7		ввігнута	
		8		двочастинна	
		9		плавний	
		10		різкий	
VIII — техноло- гічні особли- вості	19 — перехід придонної ча- стини до днища	1		не виразний	
	20 — форма днища	2		плоска	
		3		плітчаста	
		4		кільцевий піддон	
		5		округла	
		6		лощеня	
		7		шорсткувата	
		8		загладжена	
		9		хроповата	
		10		комбінована	

6. Вітачів — 2, Дідов Шпиль — 2, Семурадці — 4, Рахни — 1, Ремель — 1, Горошків — 1, Гриневичі-Велькі — 1⁷. Ця кількість є досить показовою для статистичної обробки, за якої ступінь вірогідності кожного випадку поєднання посудин з фібулою становить 0,68. Ці поховання

⁷ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— 1961.— Вып. Д1—29; Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 131—168; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II // АСГЭ.— 1972.— Вып. 14.— С. 53—111; Кубышев А. И., Макси-

містять практично всі види посуду з фібулами різних варіацій. Посуд класу *A*, тобто з вінцями, шийкою, плічками, нижніми частинами та денцем, виявлено з усіма типами фібул. Найчастіше це горщики, миски та кухлі, тобто основний масив кераміки.

Кубки і чарки разом з фібулами, що відносяться до раннього періоду зарубинецької культури (середньолатенські розчленовані орнаментом P_{1-3} та неорнаментовані дротяні типу *B* за Ю. Костшевським) трапляються рідко. І навпаки, значну кількість цих посудин знайдено у похованнях з фібулами пізньолатенської схеми. Глеки ж в основному траплялися з фібулами раннього періоду культури, як і скіфідна миска з поховання 26 у Пирогові. Миску ж класу *B* з поховання 4 на могильнику Рахні виявлено з найбільш пізніми фібулами зарубинецької культури (ЗТIV ε та очкоподібними).

Отже, простежується певна еволюція окремих видів кераміки класу *A* за часом. Посуд класів *B*, *B*, *G*, тобто без шийок або без плічок, або без шийок і плічок — нечисленний у зарубинецьких похованнях, що ускладнює можливість статистичних висновків. Однак і цей посуд іноді поєднується з фібулами. В похованнях вони часто знаходяться з посудом класу *A*, що може уточнити їх хронологію і періодизацію. Аналіз частоти знахідок посуду класу *A* в одному комплексі з фібулами вказує на те, що корелюються не всі, а лише деякі ознаки. З мірних — це ознаки сукупності ступеня профілювання плічок у кожного з видів посуду та ступінь профілювання шийки у мисок. З описових — ознаки сукупності форми зовнішньої лінії шийки, плічок, нижньої частини тулуба, перехід шийки до плічок і останніх до нижньої частини тулуба, тобто зовнішні лінії силуету посудини. З ознак орнаменту — це наявність проложеної борозенки та кругового уступчика на плічках або під шийкою. Ознаки цих сукупностей залежать від того, якими за часом фібулами супроводжувався посуд. Тобто ознаки цих сукупностей є хронологічними для зарубинецької кераміки.

У комплексі фібул (позначення фібул наведено за класифікацією А. К. Амброза, Ю. Костшевського та ін. з корегуванням С. П. Пачкової) зарубинецьких могильників є аналогії ряду типів фібул середнього і пізнього Латена, а також ранньоримського часу латенських та латенізованих культур Середньої Європи. Тому час функціонування цих фібул зарубинецьких пам'яток може ґрунтуватися на абсолютній та відносній хронології аналогічних фібул Середньої Європи. Датування і періодизація останніх спирається на результати дендрохронологічних аналізів з розкопок латенських пам'яток⁸, а також на результати кореляції монет та інших датуючих речей з різними археологічними матеріалами пам'яток Північної Італії, Східної Адріатики та східноальпійських областей, межиріччя Рейну і Майна⁹. Всі вони не суперечать датам за античним імпортом з середньодніпровських зарубинецьких пам'яток.

- мов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 25—38; Кубышев А. И. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 23—41; Кубышев А. И., Скиба Л. С. Пирогівський могильник // Археологія.— 1989.— Вып. 2.— С. 83—95; Кухаренко Ю. В. Чаплинський могильник // МИА.— 1959.— Вып. 70.— С. 154—180; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1973.— Ч. 2; Кузя А. В., Кубышев А. И. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Подніпров'ї // Археологія.— 1971.— Вып. 3.— С. 85—92; Поболь Л. Д. Нові зарубинецькі могильники на Туровщине // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 119—130; Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія.— 1971.— Вып. 4.— С. 84—96; Максимов Е. В. Зарубинецька культура на території УССР.— К., 1982.— С. 103—109.
- ⁸ Haffner A. Zum Ende der Latenezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung des Trierer Landes // Archäologisches Korrespondenzblatt.— Mainz, 1974.— N 4.— S. 59 u.w.; Haffner A. Zur absoluten Chronologie der Mittellatenezeit // Archäologisches Korrespondenzblatt.— Mainz, 1979.— N 9.— S. 405 u.w.
- ⁹ Stöckli W. Die Grob- und Importkeramik von Manching // Die Ausgrabungen in Manching.— 1979.— T. 8.— S. 270 u.w.; Polenz H. Münzen in latenezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 V. Chr. Geburt // Bayerische Vorgeschichtsblätter.— 1982.— N 47.— S. 27 u.w.

Найранішими в зарубинецькій культурі є середньолатенські розчленовані фібули. P_1 — з вісімкоподібними петлями на спинці — за своїм походженням пов’язані з Балкано-Дунайським регіоном кельто-іллірійських культур¹⁰, а фібули з кульками — P_2 — з північними районами ясторфської культури¹¹. Появу цих фібул відносять до першої фази Латена С. Початок першої фази Латена С для середньоєвропейських культур нині за дендрохронологічними аналізами залишків дубового щита з поселення Ла Тен відсувають до 30 років III ст. до н. е.¹² Умбон від нього класифікується як перехідний від ступеня B_2/C_1 до C_{1a} за Ж. Буйною¹³. Це датування підтверджується комплексом поховання 127 могильника губинської групи Любощіце (Польща), у якому фібулу P_2 знайдено разом з шийною гривною кінця III ст. до н. е. типу $O/1$ за Т. Фойгтом¹⁴. Тому теоретично фібули P_1 і P_2 у зарубинецьку культуру могли потрапити також приблизно наприкінці III ст. до н. е. Тим більше, що фібула P_2 має вісімкоподібні петлі на спинці, а не на ніжці, що є ранньою ознакою для фібул цього типу. Вказана дата узгоджується з найбільш ранніми аморфними матеріалами з Пилипенкової Гори¹⁵.

Розчленовані фібули існували протягом усього періоду Латена С. Фібулу P_3 з поховання 129 могильника Пирогів К. В. Каспарова порівнює з типом Мъочвіль і відносить до Латена C_2 ¹⁶, хоч в кельтських могильниках Моравії подібні фібули відносяться до Латена C_1 ¹⁷.

Неорнаментовані дротяні середньолатенські фібули в латенських культурах з’явилися одночасно з розчленованими в Латені C_1 і різні їх модифікації функціонували протягом усього Латена С і D. У зарубинецькій культурі відсутні найраніші з них, які з’явилися разом з першими модифікаціями фібул складової конструкції в Латені C_1 , а саме — довгі неорнаментовані фібули типу А за Ю. Костшевським. Однак довгі фібули типу А досить швидко замінюються типом В, котрі, як вважають дослідники, вказують на початок другої фази середнього Латена C_2 . Межа між латеном C_1 і C_2 за Г. Поленцом, залежно від поєдання в одних похованнях фібул і монет, припадає на 185—170 рр. до н. е.¹⁸ Подібних висновків дійшов В. Штеклі при вивчені амфор з опідуму Манхінг¹⁹.

В латенізованих культурах фібули типу В за Ю. Костшевським зустрічаються: разом з фібулами, які характерні для Латену С — з розчленованими типу P_2 (наприклад, в ясторфських могильниках Каммер у похованнях 1, 12, а також у поєнешті-лукашівському могильнику в Поєнешті у похованні 48 і в губинському могильнику в Любощіце у похованні 153); з фібулами С за Ю. Костшевським (наприклад, з поховання 159 могильника Любощіце); з фібулами типу рис. 19 за Ю. Костшевським або III 1a за М. Бабешом (у могильнику Поєнешті, поховання 105, 147), а також з фібулами, що з’явилися уже в латені D₁ або у фазі A₂ пізнього передримського періоду, типу Н та G/H за Ю. Костшевським (у могильнику Каммер, поховання 4; в пшеворському могильнику Загужин, поховання 56)²⁰. Таким чином, функ-

¹⁰ Woźniak Z. Wschodnie pogranicze Kultury lateńskiej.— Wrocław etc., 1974.— S. 39, 40.

¹¹ Babes M. Date archeologice și istorice privind partea de nord — est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre // SCIVA.— 1985.— Т. 36.— № 36.— Р. 197.— Fig. 8.

¹² Haffner A. Zur absoluten Chronologie...— S. 405.

¹³ Bujna J. Spiegelung der Sozialstruktur auf latenezeitlichen Gräberfelder im Karpatenberken // PA.— 1982.— № LXXIII — Cs.— 2.— Abb. 3, 47; 5, 47.

¹⁴ Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III—I wieku p.n.e.— Wrocław etc., 1975.— S. 19.— Rys. 3.

¹⁵ Максимов Е. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора // Археологія.— 1971.— Вип. 4.— С. 41—56.

¹⁶ Каспарова К. В. Зарубинецкая культура ... — С. 115.

¹⁷ Čížmář M. Relativní chronologie keltských pohřebišť na Moravě // PA.— 1975.— N. 46.— S. 417—437.

¹⁸ Polenz H. Op. cit.— S. 123.

¹⁹ Stöckli W. Op. cit.— S. 185.

²⁰ Hachmann R. Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit // 41. Bericht der Römischi-Germanischen Kommission 1960.— Berlin, 1961.— S. 99.— Abb. 31; Vulf-

ціонування фібул типу *B* за Ю. Костшевським у латенізованих культурах Середньої Європи обіймає досить широкий хронологічний діапазон — Латен *C₁*, Латен *D₁* і, можливо, як вважав І. Дешелетт, аж до доби Августа.

У зарубинецькій культурі ці фібули зустрічаються у похованнях разом з розчленованими типу *P₂* (Вороніно, поховання 25), типу *3TII* (Пирогів, поховання 150), *3TIII* (Отвержичі, поховання 31; Велемичі I, поховання 60; Чаплін, поховання 117), а також з пізньолатенськими типу *N_{1b}* (Велемичі I, поховання 70). Тобто в зарубинецьких матеріалах фібули типу *B* існували як у середньолатенському, так і в пізньолатенському періодах. Переход від середнього Латена до пізнього майже не викликає суперечок у дослідників. І за писемними джерелами, і за аналізом археологічного матеріалу різними методами відстежується у межах 120—116 або 120—100 рр. до н. е.²¹

Хронологія Латена *D* спирається на матеріали кельтських оппідумів. Показниками Латена *D₁* і фази *A₂* пізнього передримського часу в латенізованих культурах, що загалом йому відповідає, є неорнаментовані дротяні середньолатенські фібули типу *D, E, G, H* та пізньолатенські типу *K, F, J* — за Ю. Костшевським. Але хронологічним репером вважаються фібули типу Наухайм, яких багато знайдено на оппідумі Манхінг, зруйнування котрого пов'язують з подіями 60/50 рр. до н. е.²² Кінець Латена *D₁* визначають 50/40 рр. до н. е.²³ У зарубинецьких пам'ятках такі фібули не набули поширення, хоч зустрічаються вироби подібні до фібул типу *D/E* за Ю. Костшевським (Пирогів, поховання 109; Чаплін, поховання 7, 246), або такі, що за окремими деталями наближаються до типу *D* (Велемичі II, поховання 80 — тип *D_{дов.}*; Чаплін, поховання 144, 241 — тип *B/D*; Велемичі I, поховання 89 і Пирогів, поховання 124 — тип *D/B_{пр.}*). Крім того є фібули, що певною мірою зіставляються з фібулами типу Наухайм або типу *J* за Ю. Костшевським — це фібули пізньолатенської схеми зі спинкою у вигляді фігурної платівки прямої — тип *M_{3a}* (Велемичі II, поховання 78; Вишенки, поховання 5; Семурадці, поховання 20) і трохи увігнутої — тип *M_{3b}* (Отвержичі, поховання 1; Пирогів, поховання 61; Вишенки, поховання 3) та тип *N_{3b}* (Семурадці, поховання 21 і Дівич Гора, поховання 22).

Латен *D₂* в Середній Європі визначають фібули типів *M* і *N* за Ю. Костшевським. Хронологічні межі його — друга половина I ст. до н. е.²⁴ Однак пізньолатенські традиції в латенізованих культурах тривали до перших двох десятиліть I ст. н. е. поряд з ранньоримськими впливами. Тому час від 15/12 рр. до н. е. до 10/20 рр. н. е. відокремлюється у фазу *D₂/B_{1a}*²⁵ або другий горизонт фази *A₃* пшеворської культури²⁶.

У зарубинецьких матеріалах Латен *D₂* репрезентують фібули, близькі до типів *M* та *N* за Ю. Костшевським (типи *M_{1a, b}*; *N_{1a, b, e}*, *N_{2a, e}*). Їх знайдено на багатьох зарубинецьких могильниках, в окремих випадках вони супроводжуються фібулами типу *3T* різних варіантів, типу *B* (про що вже йшлося), а також типу *O* за Ю. Костшевським (могильник Велемичі II, поховання 81).

Найпізніші хронологічні репери на деяких зарубинецьких могильниках відносяться до ранньоримського часу *B₁* — початку *B₂* — це оч-

pe R. Săpturile dela Poienești din 1949 // Materiale archeologice privind istoria Veche a R. P. R.—Bucuresti, 1953.—N 1.—P. 327, 349, 362; Domanśki G. Op. cit.—S. 19—Rys. 3; Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.—Warzawa. 1988.—S. 18.

²¹ Polenz H.—Op. cit.—S. 124, 125; Haffner A. Zur absoluten Chronologie...—S. 405—409; Hachmann R. Die Chronologie der jüngereren...—S. 258.

²² Godłowski K. Archeologia pierwotna i wczesno-sredniowieczna. Cz. IV. Okres latenski w Europie.—Kraków, 1977.—S. 58—60.

²³ Haffner A. Zum Ende der Latenezeit ...—S. 59.

²⁴ Godłowski K. Archeologia pierwotna ...—S. 59, 60.

²⁵ Prahistoria ziem Polskich, T. V. Późni okres latenski i okres rzymski.—Wroclaw u etz., 1981.—A. 52.—Rys. 7.

²⁶ Dąbrowska T. Wczesne fazy ...—S. 305.

кові фібули *A*₅₃, 60/61, а також фібули групи 15, серії 1, варіанта 1; групи 16, верхньодніпровської серії 1; групи 12, варіант 3 за А. К. Амброзом, верхня межа яких не виходить за початок II ст. н. е.²⁷ Вони зустрічаються разом з фібулами *3TIV_b* (могильник Рахни, поховання 4), та *3TV* (могильник Гриневичі-Вельки, поховання 13).

Виходячи з цього, хронологію та етапи розвитку зарубинецької культури цілком можна співставляти з хронологією латенізованих культур, але фази їх розвитку можуть частково і не збігатися.

У деяких похованнях могильників Велемичі I, II, Отвержичі, Пирогів фібули типів *P₁*, *B*, *3TII* і *3TIII* поєднуються з горщиками та кухлями, у яких дуже сильно профільовані плічка, в основному пряма лінія шийки, опуклі лінії плічок та нижньої частини тулуба, різкий перехід горловини до тулуба, пролощений жолобок та круговий уступчик під шийкою або по плічках. Це ознаки, які умовно можна назвати ранніми. З фібулами ж типів *M* та *N* і фібулами ранньоримського часу виявлено кераміку переважно з середньо- і навіть слабо-профільованими плічками, вигнутою шийкою, що плавно переходить у прямі лінії плічок. Лінія нижньої частини тулуба також пряма або трохи вигнута, тулуб іноді ребристий. Ці ознаки умовно називемо пізніми. Схожа картина спостерігається у кухлів. Є також кілька посудин з набором ранніх ознак. Вони в похованнях виявлені разом з фібулами типу *B* та *3TII*. Але кухлі, які супроводжуються піньолатенськими фібулами типів *M* і *N*, характеризує набір пізніх ознак. При кореляції кубків та чарок найбільш рельєфно виступає поєднання посудин з набором пізніх ознак в одних похованнях з фібулами типів *M* і *N*. Посудини з набором ранніх ознак поодинокі.

Серед посуду мископодібних пропорцій за поєднанням в одних похованнях з фібулами більшість становлять миски. Серед них переважає група з набором ранніх ознак, до яких приєднуються ще ознаки сукупності — ступінь профілювання горловини: сильно- та значно відхилені назовні шийки, а також характер денця, а саме округле чи близьке до нього. Такі миски зафіксовані в одних похованнях з фібулами типів *P₃*, *B*, *3T_I—III*. З фібулами піньолатенської схеми типів *M* та *N* зустрічаються миски з набором пізніх ознак, у яких часто шийки слабо відхилені назовні чи навіть вертикально поставлені. Тулуб ребристий. Подібне спостерігається і в чашках, у яких найвиразніше виступає угруповання з набором пізніх ознак, що поєднуються у похованнях з піньолатенськими фібулами.

Виявлені особливості дали можливість відокремити угруповання посуду за кількістю ранніх і пізніх ознак, яким відповідають більш менш стійкі поєднання типів фібул.

До I угруповання об'єднані посудини з 4,5 або 6 ранніми та відповідно з 1—2 пізніми ознаками. Крім горщиків та мисок, сюди ввійшли глечики та небагато кухлів, кубків, чашок і чарок. окремі види посуду в межах цього угруповання розрізняються за кількісним складом ранніх і пізніх ознак. Так, якщо серед горщиків більше половини мають дуже сильно і сильно профільовані плічка, то серед мисок досить багато з середньо- або слабо-профільованими плічками. Серед них переважають миски з прямыми шийками, різко поєднаними з плічками. А у горщиків частіше трапляється орнамент у вигляді пролощеного жолобка під шийкою або по плічках. Взагалі у горщиків I угруповання більш рельєфні ранні ознаки, ніж у мисок (рис. 1). У закритих комплексах вони супроводжуються найраннішими фібулами зарубинецького комплексу — розчленованими типів *P_{1—3}*, неорнаментованими дротяними, близькими до типу *B* за Ю. Костшевським, а також *3T_I—III*. За часом цей матеріал вміщується в найранніший період зарубинецької культури — перший, який збігається майже повністю з Латеном *C*, або *A₁* — пшеворської культури.

²⁷ Амброз А. К. Фібули юга Європейської часті ССР // САІ.— 1966.— Вип. Д1—30.— С. 47—57.

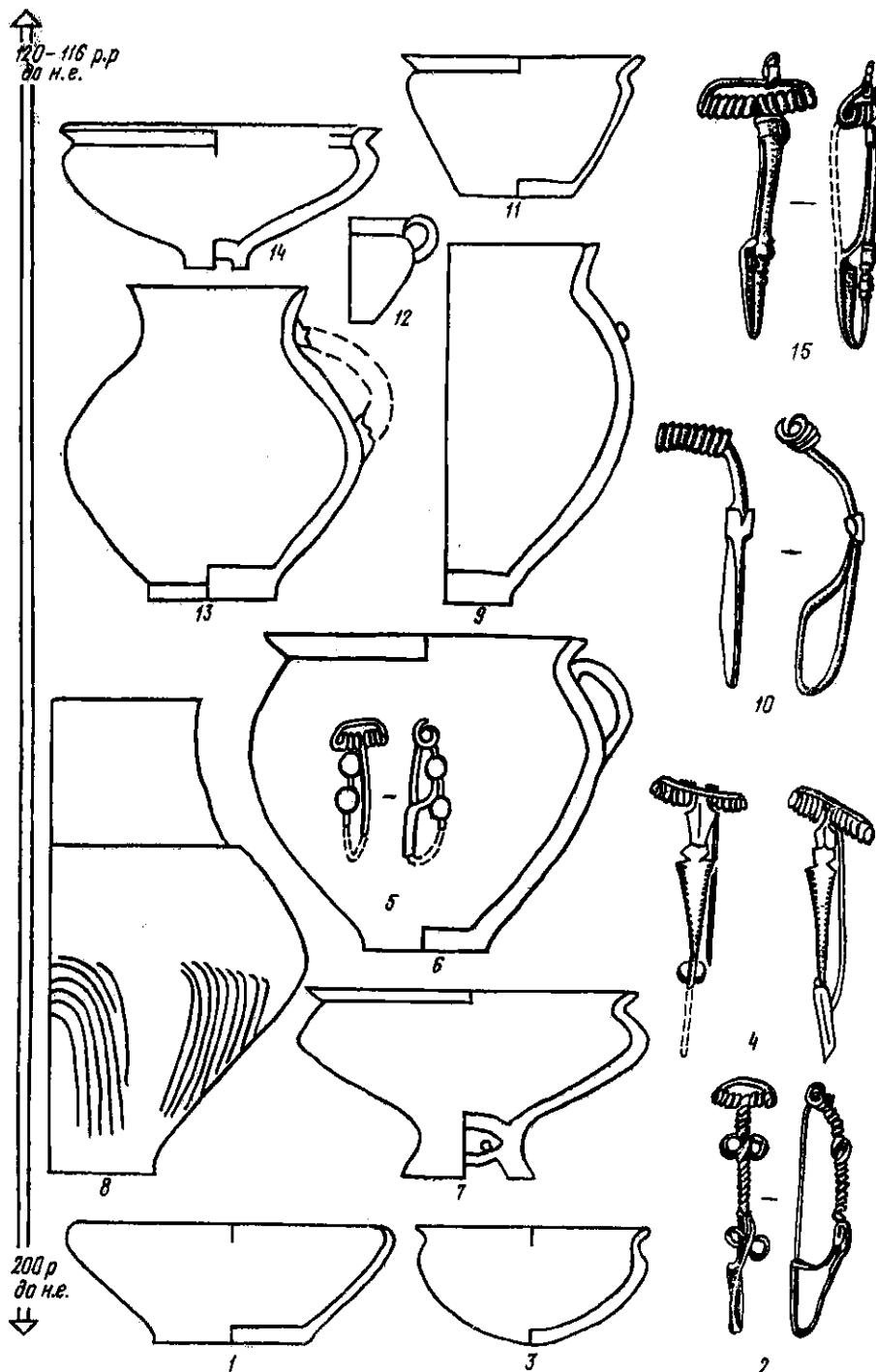

Рис. 1. Речі I хронологічної групи: 1, 2 — з поховання 26 могильника Пирогів; 3, 4 — з поховання 16 могильника Чаплин; 5, 8 — з поховання 108 могильника Велемичі I; 6—7 — з поховання 1; 9—12 — з поховання 21 могильника Отвороєсич; 13—15 — з поховання 129 могильника Пирогів.

До II угрупування належить посуд з 3 ранніми та відповідно 2—3 пізніми ознаками. Серед нього помітно більше кухлів і, навпаки, менше глеків. Серед посуду всіх видів помітно поменшало посудин з дуже сильно-, а у мисок виразно профільованими плічками, але збільшилась кількість з добре-, а у мисок і кухлів — із слабопрофільованими плічками. Значно зменшилася кількість посуду з різким, чітким переходом

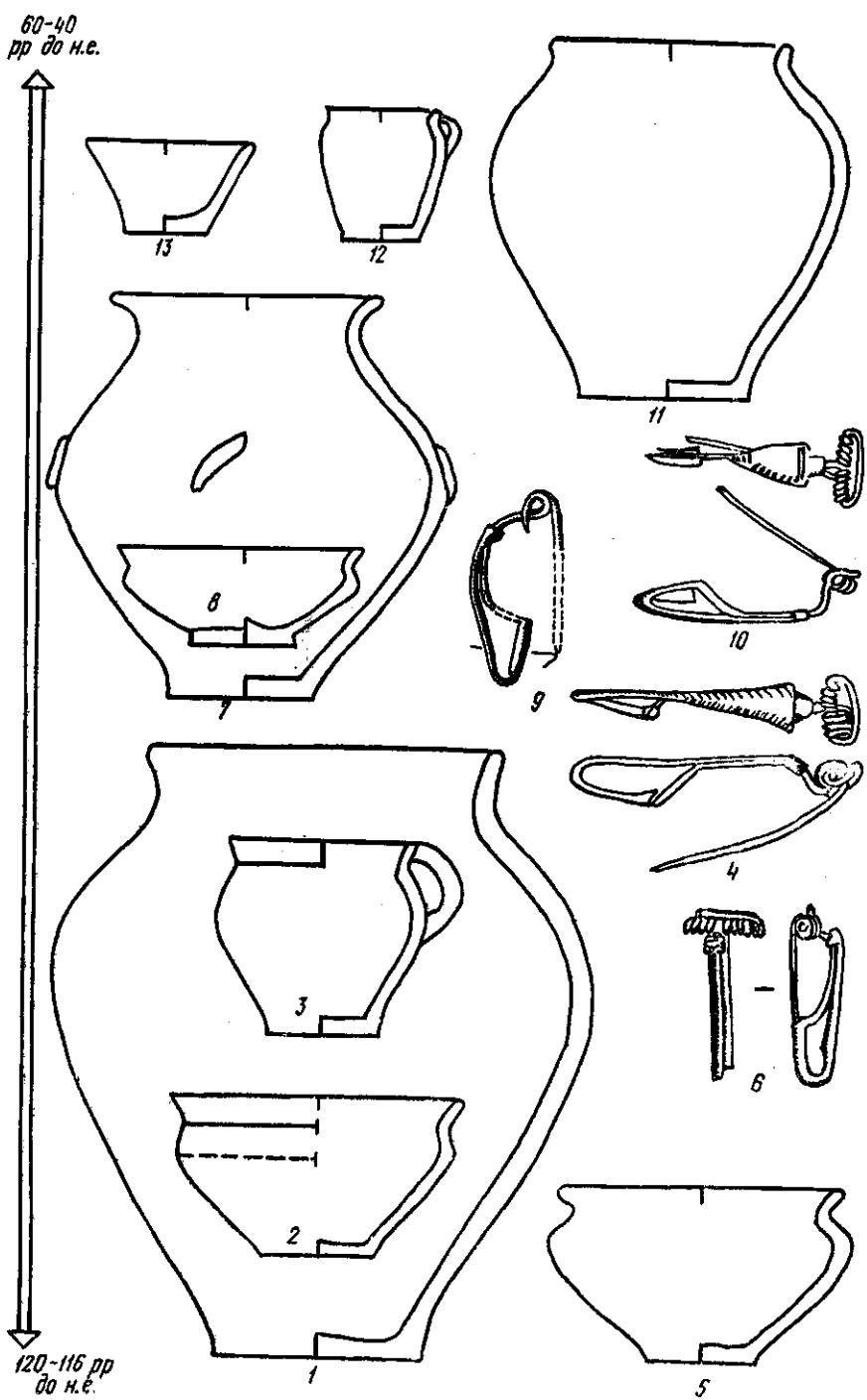

Рис. 2. Речі II хронологічної групи: 1—4 — з поховання 7 могильника Дівич Гора; 5, 6 — з поховання 34 могильника Чаплин; 7—9 — з поховання 109 могильника Пирогів; 10—13 — з поховання 9 могильника Вороніно.

шийки до плічок, з опуклими лініями тулуба (плічок та нижньої частини). Зросла доля пізніх ознак у посуді всіх видів і, насамперед, у найбільш репрезентованих горщиків, мисок та кухлів.

Посуд цього угруповання супроводжується фібулами типів *B*, *3TI*—*III*, з'являються фібули типу *3TIVa*, але хронологічними є деривати фібул типу *D* за Ю. Костшевським (типи *D/E*, *D/B* в зарубинецьких могильниках, рис. 2). Матеріали цього угруповання репрезентують

ІІ період зарубинецької культури, який майже збігається з Латеном D_1 або періодом A_2 пшеворської культури, за Т. Домбровською.

Третє угруповання об'єднує посуд з мінімальною кількістю ранніх ознак — 2,1 або лише тільки з пізніми. Для горщиків і кухлів із ранніх ознак частіше притаманні ті, що визначають форму плічок або нижньої частини.

Одночасно в одній посудині перелічені ознаки вже не зустрічаються. У мисок переважають вироби з однією ранньою ознакою чи тільки з пізніми. Серед ранніх найчастіші — прямі лінії шийки чи опукла лінія плічок. Найбільше посуду, що зустрічається у закритих комплексах з фібулами — це посуд ІІІ угруповання (рис. 3). Серед фібул, які визначають хронологію, є різновиди фібул пізньолатенської схеми типів M , N і O , а також ранньоримського часу. Крім цих багато фібул зарубинецького типу, серед яких переважають екземпляри з розвиненим щитком $3TIVa$ та $3TIVb$ і навіть $3TIVc$.

Матеріали ІІІ угруповання репрезентують ІІ період зарубинецької культури, який охоплює Латен D_2 та ранньоримський B_1 , що за абсолютною датами укладається приблизно в межі від середини I ст. до н. е. до рубежу І/ІІ ст. н. е.

Посуд класів B , B , G також виготовлявся на місці, тобто не був довізним, хоча він і не дуже поширений у зарубинецькій культурі. Тому в ньому також має відбиватися певною мірою «мода» часу на його виготовлення.

Практично всі види посуду класу B (миски, чашки, горщики, кухлі, чарки) зафіковані у похованнях з різними типами фібул. Але осікльки кожен вид посуду нечислений, будь-яких закономірностей виявити неможливо, хоч можна зазначити, що миски класу B зустрічаються з фібулами, які фіксують як початок зарубинецької культури, так і її пізню фазу. Так у похованні 26 з Пирогова миску класу B виявлено разом з розчленованою дротяною фібулою середньолатенської конструкції з вісімкоподібними петлями на спинці (типу P_1). Архаїчній фібулі відповідає і архаїчна скіфоїдна миска з опуклими, сильно-профільованими плічками. Вона низька за покажчиком загальної висоти (E_2), але з чорним лощинням, що характерне вже для зарубинецької культури.

З поховання 25 Чаплинського могильника походить ребриста середньовисока (E_3) миска класу B з прямими, профільованими плічками. Її супроводжують 2 фібули: дротяна слабо вигнута пізньолатенська з нижньою тятивою та суцільним приймачем (типу N_{16}) і дротяна середньолатенська з підв'язною ніжкою (А. К. Амброз, група 15, серія 1, варіант 1), які є хронологічними реперами майже кінця функціонування зарубинецьких могильників.

У могильнику Велемичі I (поховання 52) і Семурадці (поховання 5) чашки (тобто маленькі і навіть мініатюрні за абсолютною розмірами мисочки) знайдено з фібулами відповідно N_{16} та $3TIVb$. У чаши з Семурадців опуклі плічка — рання ознака. Решта ознак свідчать про досить пізній вигляд цих посудин, що цілком узгоджується з фібулами, які їх супроводжують.

Горщики класу B разом з фібулами виявлені у Чаплині (поховання 142) і у Велемичах I (поховання 61). Обидва горщики з пізніми ознаками — ребристі, з прямими лініями тулуба у горщика з Велемичі I або ввігнутими — у горщика з Чаплина. Горщик з Чаплина супроводжується фібулою типу B , а горщик з Велемичів I — пізньолатенського типу N_{26} .

З кухлів класу B лише один зафікований разом з фібулою пізньолатенського типу N_{36} у похованні 21 в Семурадцях. У нього опуклі лінії тулуба і слабопрофільовані плічка.

З чарок класу B також тільки одна супроводжується фібулою типу $3TIVb$ у похованні 66 могильника Велемичі I. Її притаманні лише пізні ознаки: середньопрофільовані, ввігнуті плічка і пряма лінія нижньої частини тулуба.

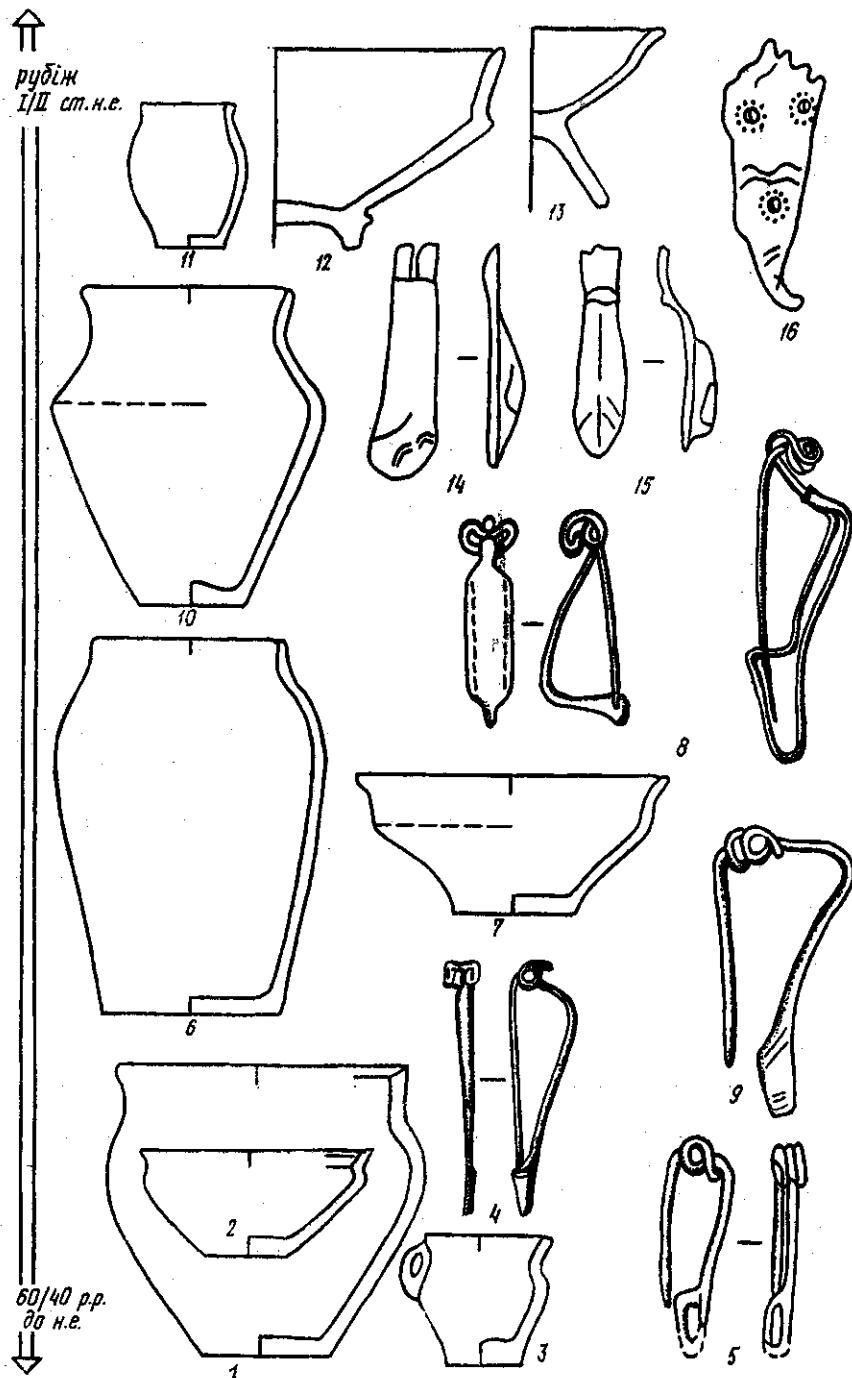

Рис. 3. Речі III хронологічної групи: 1—4 — з поховання 61 могильника Пирогів; 5, 6 — з поховання 102 могильника Велемічі II, 7, 8 — з поховання 54 та 9, 10 — з поховання 40 могильника Вишеник; 11—17 — з поховання 4 могильника Рахні.

З посуду класу В разом з фібулами знайдено дві миски. Одна — в похованні 4 могильника Рахні з фібулами ЗТІV_в, А 53, А 60/61 та ранньоримською зі слабо наміченою кнопкою на ніжці. Це миска на кільцевому піддоні з ледве помітним ребром і з трохи увігнутим слабо-профільованим бортіком (шийкою). Лінія нижньої частини пряма. Разом з нею в похованні знайдено також посудини класу А з пізніми ознаками. Друга миска з поховання 125 могильника Пирогів за хро-

нологічними ознаками близька до миски з Рахнів, але більш висока за пропорціями на пласкому піддоні. Її супроводжує фібула $3TIV_a$.

Стопки класу Γ зафіковані разом з середньолатенськими фібулами типу $II2a$ і $3TI$ в похованнях 4 та 9 з Вороніно, з типом $3TIV_a$ в похованні 159 з Пирогова та пізньолатенськими M_{2a} у похованні 20 з Семурадців, тобто з фібулами різних періодів розвитку зарубинецької культури. Щось певне про їх хронологічні ознаки важко сказати через нечисельність ознак, характерних для цього виду посуду. Так, якщо стопка з Семурадців має пряму лінію стінки (пізня ознака, що відповідає типу фібули, знайденої разом з нею), то у похованні 9 з Вороніно разом з ранньою фібулою $3TI$ виявлено стопку, що також має пряму лінію стінки.

Отже, виходячи з фактів поєднання посуду класу B , B , Γ з фібулами у закритих комплексах можна зробити висновок, що чітку закономірність його хронологічних ознак важко помітити, оскільки випадків виявлення цього посуду з фібулами небагато. Зате загальна тенденція зберігається: скіфідну миску класу B з більшою кількістю ранніх ознак знайдено з найранішою для зарубинецької культури фібулою типу P_1 . Тому скіфідні миски можна приєднати до посуду угруповання I, інші посудини класу B з більшою кількістю пізніх ознак виявлені з пізнішими фібулами — типів $3TIV_b$, N_{16} , N_{2a} , N_{3b} . Тому коригування хронології посудин цих класів має провадитися і паралельно з посудом класу A через те, що вони досить часто зустрічаються в одних закритих комплексах.

Таким чином, в угрупованнях керамічного посуду, виділеного за набором ранніх і пізніх ознак, відбуваються особливості зарубинецького посуду, характерні для певних відрізків часу у розвитку матеріальної культури зарубинецьких племен — періодах культури. Встановлення таких угруповань має велике значення для періодизації, особливо тих пам'яток, в яких не знайдено датуючих речей. Зміна ознак у посуді має не жорсткий і неодночасовий характер, проте виявляється у вигляді тенденцій, що й дозволяє керамічному комплексу культури зберігати відносну цілісність протягом практично усього періоду існування археологічної культури.

C. P. Pachkova

МЕТОДИКА ХРОНОЛОГИЗАЦИИ КЕРАМИКИ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена разработке методики хронологии и периодизации керамики зарубинецкой культуры. В основе ее лежит корреляционный метод, широко применяемый в археологической практике. Особенностью его в предлагаемой работе является то, что коррелируется датирующий материал (фибулы) с сосудами, расчлененными не на типы (варианты), а на отдельные признаки. В результате такой корреляции, проведенной на материалах представительной в статистическом отношении выборки — 215 закрытых комплексов (погребений), в керамике выделяется набор хронологических признаков: ранних, соответствующих наиболее ранним фибулам, и поздних, сочетающихся с наиболее поздними признаками. Количественный учет ранних и поздних признаков в каждом сосуде позволяет относить его к определенному отрезку функционирования зарубинецкой культуры. Это открывает перспективу использования керамики в качестве датирующего репера при хронологии и периодизации памятников, особенно в тех случаях, когда нет датирующих материалов.

S. P. Pachkova

PROCEDURE OF CHRONOLOGIZATION OF POTTERY IN THE ZARUBINETS CULTURE

The paper is devoted to development of the procedure for chronology and periodization of pottery in the Zarubinets culture. The procedure is underlain by a correlation method widely applied in the archaeological practice. Its specificity in the suggested work is

correlation of the dating material (fibula) with vessels divided not into types (variants) but into particular attributes. As a result of such correlation performed on the materials of statistically representative sampling (215 closed complexes — burials) a set of chronological attributes was distinguished in pottery: the early ones corresponding to the most earlier fibulas and late ones corresponding to the later attributes. Quantitative consideration of early and late attributes in each vessel has permitted referring it to a definite period of functioning of the Zarubinets culture, which makes the pottery to be promising if used as a dating reper for chronology and periodization of the monuments, especially when there are no dating materials.

Одержано 07.12.89

Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III—V ст. н. е.

А. В. Кропоткін, А. М. Обломський

У статті аналізуються пам'ятки III—V ст. н. е., розташовані в лісостеповій частині вододілу Дніпра та Дону (верхів'я Сейму, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця, Осколу).

Територія, пам'ятки якої розглядаються, охоплює лісостепову частину вододілу Дніпра та Дону, тобто верхів'я Сейму, Псла, Ворскли (Дніпровський басейн), а також Сіверського Дінця і Осколу (басейн Дону), що за сучасним адміністративним поділом відповідає південній частині Курської, майже всій Білгородській областям РРФСР та північно-східній частині Харківської області УРСР.

Дослідження пам'яток черняхівського періоду почалися на цій території у 20-ті роки, а перші розкопки, в результаті яких було визначено їх культурну належність, проведено Т. І. Іванівською та І. Н. Луцкевичем у 1931—1933 рр. на поселенні та могильнику Пересічне Дергачівського району Харківської області¹. Згодом пам'ятки пізньоримського часу тут вивчали І. Ф. Левицький, Ю. В. Кухаренко, Б. А. Шрамко, Б. П. Зайцев, В. І. Митрофанова, М. В. Воєводський, А. Е. Аліхова, Ю. А. Ліпкінг, І. І. Ляпушкін та ін., однак до кінця 60-х років розвідки та розкопки носили епізодичний характер. Широкі польові дослідження розгорнулися у 70—80-х роках, в результаті розпочатих Е. О. Симоновичем планомірних робіт у басейні р. Сейму, Е. О. Горюновим — у басейні р. Псла, а також у зонах будівництва на території Харківської області. Нині у лісостеповій смузі вододілу Дніпра та Дону проводять дослідження А. В. Кашкин, А. А. Узянов, Н. О. Тихомиров, А. Г. Николаєнко, О. О. Щеглова, В. М. Горюнова, Г. А. Романова, Р. В. Терпиловський, А. Г. Дяченко, Е. М. Петренко, Ю. В. Буйнов, автори цієї статті та ін.

В результаті розширення масштабів польової діяльності в останні два десятиріччя швидко накопичувався матеріал черняхівського періоду: 32 пам'ятки вивчалися стаціонарними розкопками (рис. 1); суцільні розвідки у верхів'ях Псла, Сейму, Ворскли, Сіверського Дінця та Осколу дали можливість скласти карту заселеності Курської та Білгородської областей у I—V ст. і зробити попереднє описание етнокультурної ситуації в регіоні.

Першу і поки що єдину схему етнокультурного розвитку північної частини території, що розглядається, запропонував Е. О. Симонович. На його думку, пам'ятки III—V ст. Курської області належать до чер-

¹ Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) // МИА.— 1960.— № 82.— С. 49.

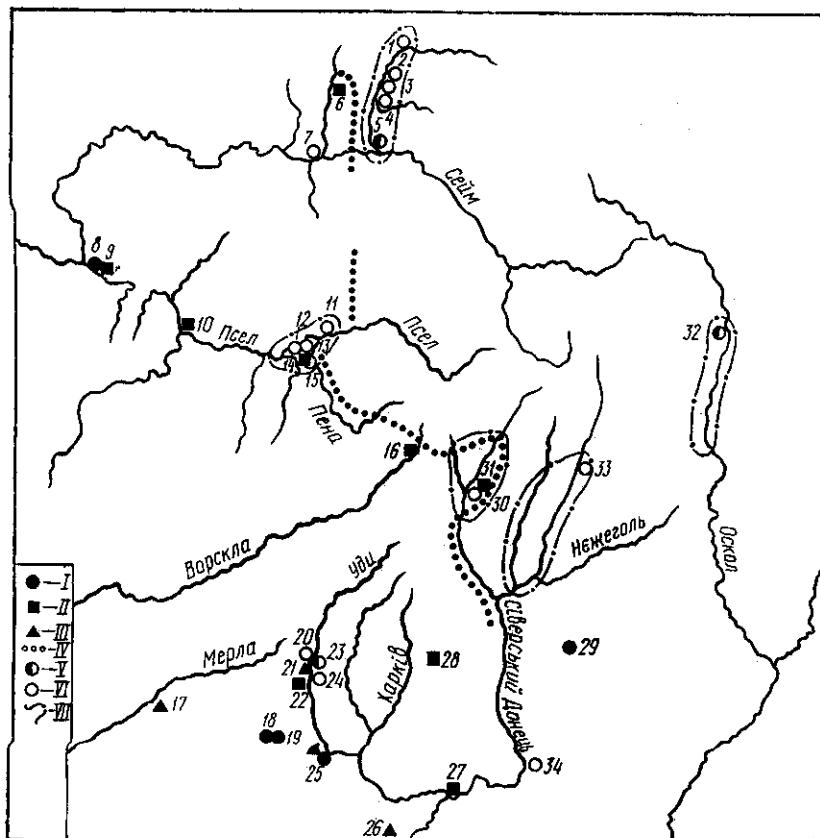

Рис. 1. Кarta досліджених пам'яток пізньоримського періоду на території вододілу Дніпра та Дону: 1 — Воробіївка-2, 2 — Каменево-2, 3 — Тазово, 4 — Букріївка-2, 5 — Лебяже-2 (4), 6 — Колосівка, 7 — Авдеєво, 8 — Снагость-1, 9 — Снагость-2, 10 — Замощанська дюна, 11 — Піщане, 12 — Гочево-1, 13 — Гочево-3, 14 — Гочево-4, 15 — Гочево-4 (черняхівський горизонт), 16 — Вознесенський, 17 — Павлюківка, 18 — Войтенки-1, 19 — Войтенки-2, 20 — Рідний Край-3, 21 — Рідний Край-1, 22 — Викнико, 23 — Довжик-2, 24 — Феськи-3, 25 — Пересічна, 26 — Соколово, 27 — Новопокровка, 28 — Веселе (Муром-6), 29 — Голубівка-2, 30 — Шишино-1, 31 — Хохлово-2, 32 — Дачне-2, 33 — Цепляєво-2, 34 — Новодонівка-2. У мовні знаки: I — поселення типу Снагость-2 — Хохлово-2, II — поселення типу Снагость-2 — Хохлово-2 з рештками наземних каркасноглиняних жител, III — могильники черняхівської культури, IV — крайня східна межа поширення пам'яток черняхівської культури (за даними розвідок), V — пам'ятки з нез'ясованою культурною атрибуцією, VI — поселення типу Букріївка-2 — Каменево-2 (за даними розвідок), VII — межі зон концентрації пам'яток типу Букріївка-2 — Каменево-2 (за даними розвідок).

няхівської культури, хоч у формах ліпного посуду та прийомах житлобудівництва на них відчувається вплив традицій місцевого пізньозарубинецького населення. На більш ранніх селищах (типу Снагость-2) переважає черняхівська гончарна та імпортна антична кераміка. Пізніше поселення (Букріївка-2, Тазово) свідчать про зменшення долі кружального посуду до 23—30%, а фінальне для римського часу Каменево-2 — до 1—2%. У наборі ліпного посуду спостерігається зміна від комплексу форм, аналогічних черняхівським, до «протоколочинських» з Каменево-2. Черняхівські і ранньосередньовічні колочинські пам'ятки мають єдину лінію розвитку².

Іншої гіпотези дотримується Р. В. Терпиловський. На його думку Букріївка-2 і Каменево-2 відносяться до київської культури, проте верхів'я Сейму були зоною тісних контактів київського та черняхівського населення³.

Тож одна чи дві культурні групи існують у лісостеповій частині

² Симонович Э. А. Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов // СА. — 1983. — № 1. — С. 97—101; Симонович Э. А. Развитие культуры черняховских племен левобережья Днепра (по материалам лепной керамики) // КСИА АН УССР. — 1984. — № 178. — С. 75—80.

³ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья.— К., 1984.— С. 42—50.

вододілу Дніпра та Дону? Щоб відповісти на це запитання, розглянемо карту поселень та могильників III—V ст., досліджених у результаті стаціонарних розкопок (рис. 1). Селища черняхівського часу за складом керамічного комплексу умовно поділені на дві групи: пам'ятки типу Снагость-2—Хохлово-2 з абсолютним (не менше 70%) переважанням кружального посуду над ліпним, та пам'ятки типу Букріївка-2—Каменево-2, які вміщують до 30—40% кружальної кераміки. Східна межа поширення пам'яток першої групи, визначена за даними суцільних розвідок в районі Курська, пролягає через вододіл рік Тускарі та Рогозни, в межиріччі Сейму та Псла — приблизно по долині р. Туро-вець⁴. Поселення типу Снагость-2 відомі у нижній та середній течії р. Пени (розвідки А. М. Обломського) та верхів'ях Ворскли майже до її витоків⁵.

У долині Сіверського Дінця пам'ятки, в яких переважає кружальна кераміка, відкриті на північ від м. Білгорода до гирла р. Плоти⁶. На південь від Білгорода до впадіння в Сіверський Донець Нежеголи східна межа їх поширення проходить по правому березі Дінця⁷. На захід від Дінця розташовані і більшість поселень цього типу (на території Харківської області)⁸, хоча відомі й окремі більш східні пункти, наприклад, у поріччі р. Великий Бурлук⁹.

Селища типу Букріївка-2—Каменево-2 зосереджені у річкових долинах і налічують кілька зон концентрації, поза якими вони фіксуються надто рідко. Перша область концентрації пам'яток охоплює поріччя р. Тускар, частково Курське Посейм'я та долину р. Реут; друга — частину долини р. Псьол, приблизно від села Піщане Івнянського району Білгородської області до смт. Біла (райцентр Курської області)¹⁰. Третій район розташування селищ типу Букріївка у поріччі Липового, Дінця та долині Сіверського Дінця від м. Білгорода на північ до гирла р. Плоти¹¹, четвертий — у нижній та середній течіях рік Корочі та Корені¹², п'ятий — у верхів'ях р. Оскол, де А. Г. Ніколаєнко відкрив кілька поселень з ліпною та нечисленними знахідками черняхівської кружальної кераміки¹³. У межах Харківської області подібні поселення під час розвідок спеціально не визначалися. Стационарно досліджено три пам'ятки: селища Рідний, Край-3, Феськи-3 у середній течії р. Уди¹⁴ та Новодонівка-2 на Сіверському Дінці¹⁵.

Розкопані пам'ятки двох виділених вище масивів нерідко розташовані смугами. Однак враховуючи дані розвідок, слід відзначити, що поселення типу Букріївка-2 розміщені переважно на північний схід від більшості селищ типу Снагость-2. Реальне перекривання регіонів фіксується тільки в районі Харкова та у верхів'ях Сіверського Дінця.

⁴ Горюнова В. М. Отчет о работе Левобережного отряда археологической экспедиции ЛОИА АН СССР в 1982 г. // НА ИА АН СССР.—Р.1.—№ 9206.—С. 7—10.

⁵ Обломский А. М. Отчет о работе Белгородской раннеславянской экспедиции за 1986 г. // НА ИА АН СССР.—Р.1.—№ 11201.—С. 21—25.

⁶ Обломский А. М. Отчет о работе Белгородской раннеславянской экспедиции в 1984 г. // НА ИА АН СССР.—Р.1.—№ 9510.—С. 3—23.

⁷ Обломский А. М. Отчет о работе ... за 1986 г.—С. 1—15.

⁸ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская обл.—К., 1977.—С. 152, 153.

⁹ Дьяченко А. Г., Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях в зоне сооружения Великобурлукского водохранилища и оросительных систем в 1976 г. // НА ИА УССР.—1976/77.—С. 4—11.

¹⁰ Горюнов Е. А. Отчет о работе Днепровской Левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1978 г. // НА ИА АН СССР.—Р.1.—№ 7183.—С. 4—11.

¹¹ Обломский А. М. Отчет ... в 1984 г.—С. 3—32.

¹² Обломский А. М. Отчет о работе Белгородской раннеславянской экспедиции за 1985 г. // НА ИА АН СССР.—Р.1.—№ 10910.—С. 1—24.

¹³ Николаенко А. Г. Список памятников первой — третьей четверти I тыс. н. э. в долине Оскола // Археологические открытия на новостройках.—М., 1987.—Вып.2.—С. 185.

¹⁴ Буйнов Ю. В. Отчет об охранных исследованиях археологических памятников в зоне строительства Рогозянской оросительной системы // НА ИА АН УССР.—1983/84.—С. 28, 29.

¹⁵ Митрофанова В. И. Отчет Кочетокской экспедиции 1960 г. // НА ИА АН УССР.—1960/5.—С. 1—7.

У верхів'ях Псла пам'ятки обох типів розташовані близько одні від одної, але не смугами: поселення з переважанням ліпної кераміки — у долині р. Псьол, а селища типу Снагость-2 — Хохлово-2 — на його притоках.

Поселення різняться і за ландшафтним розташуванням. Пам'ятки типу Букріївка звичайно розміщені на невеликих підвищеннях в запла-вах рік та на знижених ділянках перших надзаплавних терас. Деякі селища типу Снагость-2 зрідка розташовані на високих терасах, але більшість із них — на схилах обводнених ярів та перших надзаплав-них терас. Серед них дуже рідкісні, хоча й відомі, пам'ятки на дюнах. Поселення з переважанням кружальної кераміки як правило засновані на черноземних ґрунтах. Ґрунти, на яких розташовані селища типу Букріївка-2, різноманітні: це й суглінки, й супіски, підзоли і черноземи.

Топографія пам'яток типу Снагость-2 відповідає ландшафтному розміщенню селищ черняхівської культури, яке приблизно однакове у всіх регіонах її поширення¹⁶. Відоме також тяжіння черняхівських по-селень до черноземних ґрунтів¹⁷. Пам'ятки типу Букріївки розташова-ні у ландшафтних зонах, типових для селищ київської культури¹⁸.

Поселення типу Букріївка-2 відрізняються від селищ з переважан-ням кружальної черняхівської кераміки ще й принципами будівництва житла. Дотепер на них досліджено 15 жител (Каменево-2 — будівлі 1, 2, 6, 7; Рідний Край-3 — житла 1, 2; Букріївка-2 — будівлі 2, «східна», 3, 8, 9; Тазово — будівля 4; Піщене — житла 1, 2, 4; Цепляєво-2 — будівля 2)¹⁹. Всі споруди являють собою квадратні чи прямоугутні напів-землянки, заглиблені у материк на 0,1—1,0 м, з довжиною котловану від 2,65 до 5,5 м (найчастіше — близько 4 м). У п'яти випадках по пе-риметру котлованів простежувались регулярно розташовані ями від стовпів, у чотирьох житлах — сліди встановлення стовпів; у шести спо-рудах стовпові ями вздовж стін не зафіковано (рис. 2). Застосування обмазки відзначено лише в трьох випадках (Букріївка-2 — будівля 3; Рідний Край-3 — житло 2; Цепляєво-2 — будівля 2). Плями обмазки виявлено як на рівні краю котлованів, так і трохи вище. При споруд-женні стін, таким чином, переважно використовувалась зрубна кон-струкція (дерево закладалося між стовпами-підпорами каркасу), а та-кож якийсь не зовсім зрозумілий прийом, коли окремо розташовані стовпи застосовувалися як опори. Зрідка стіни жител зверху обмазува-лися глиною, однак ця традиція не дуже поширенна.

Стріхи жител підпиралися стовпами (одним чи кількома), розташо-ваними у центрі будинків (зафіковані у дев'яти випадках). Відомі та-кож споруди і без центральних стовпів.

У 8 житлах виявлено по одному відкритому вогнищу. Його ознака, як правило, — вигоріла долівка по центру будівлі. У трьох випадках (Рідний Край-3 — житла 1 та 2; Тазово — будівля 4) зафіковано слі-

¹⁶ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Поду-навья в первых вв. н. э. — М., 1975. — С. 74, 75.

¹⁷ Сымонович Э. А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА. — 1964. — № 116. — С. 37.

¹⁸ Терпиловский Р. В. Кисевская культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 53.

¹⁹ Сымонович Э. А. Отчет о работах Курской экспедиции ИА АН СССР в 1978 г. // НА ИА АН СССР. — Р-1. — № 9651. — С. 21—26, 49—64; Буйнов Ю. В. Отчет о рас-копках на территории Харьковской обл. в 1984 г. // НА ИА АН УССР. — 1984/173. — С. 8—11; Сымонович Э. А. Отчет о работе Курской новостроечной экспедиции ИА АН СССР в 1979 г. // ОПИ ИА АН СССР. — № 103. — С. 22—26; Сымонович Э. А. Райнесредневское поселение Тазово под Курском // СА. — 1986. — № 4. — С. 186—188; Горюнов Е. А. Славянское поселение середины I тыс. н. э. у с. Пес-чаное Белгородской обл. // КСИА АН СССР. — 1982. — № 171. — С. 62—64; Горю-нов Е. А. Отчет о работе Левобережной археологической экспедиции ЛОИА АН СССР в 1979 г. // НА ИА АН СССР. — Р-1. — № 7561. — С. 9, 10.

Круглі або близькі до овальних заглиблені у материк споруди з великою кількістю внутрішніх господарських ям, інш., материкових полищ (так звані будинки типу Букріївки) ми не вважаємо житлами, хоч в них і зустрічаються решт-ки вогнищ. Такі споруди не мали вільного місця, де могли б постійно жити люди. Скоріше вони правила об'єктами господарського призначення.

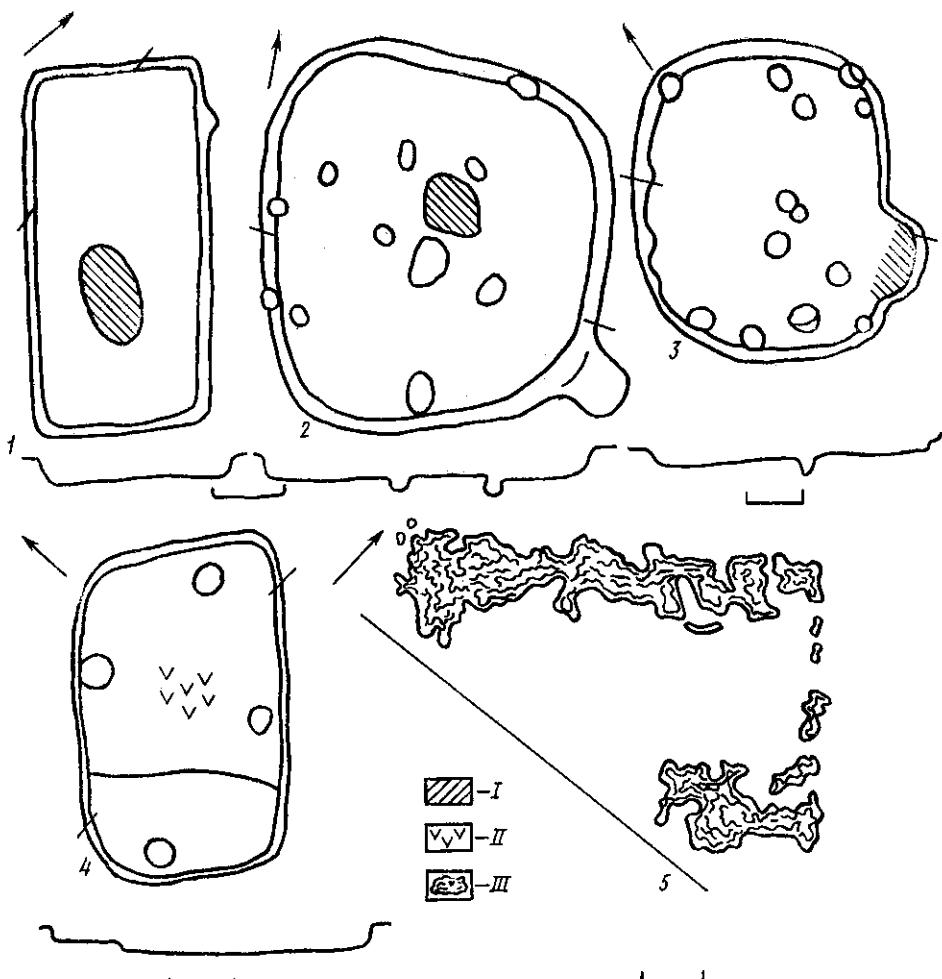

Рис. 2. Житла з пам'яток III—V ст. вододілу Дніпра та Дону: 1—4 — півземлянки, 5 — наземне житло (1 — Букріївка-2, будівля 8; 2 — Каменево-2, будівля 2; 3 — Букріївка-2, будівля 3; 4 — Снагостъ-2, будівля 3; 5 — Вознесенський-1, будівля 1). У жилих залах: I — вогнище, II — вугілля, III — розвал глиняної обмазки.

ди двох вогниш, які розташовані у протилежних кінцях по осі прямокутного житла. У двох випадках простежено печі-каміни, врізані в одну із стін (Букріївка-2 — будівля 3; Цепляєво-2 — будівля 2). Подібні печі відомі також в деяких господарчих спорудах селища Букріївка-2.

Напівземлянки з довжиною стіни близько 4 м зрубної чи стовпової конструкції з відкритим вогнищем та стовпами-підпорами для даху у пізньоримський час були основним типом жител київської культури²⁰.

Подібні будівлі досліджено також на поселеннях Снагостъ-2 (житло 3; рис. 2, 4)²¹ та Войтенки. Однак на багатьох поселеннях, де переважає черняхівська кружальна кераміка, відзначено розвали наземних глинобитних споруд зі стінами каркасно-плетеної конструкції. Щоправда, погана збереженість не дає змоги встановити точні їх розміри. Рештки подібних будинків зафіксовано на поселеннях Снагостъ-2 (будівля 4), Колосовка, Гочево-4 (розкопки Г. А. Романової), Вознесенський-1 (рис. 2, 5), Хохлово-2 (будинки 1, 2; розкопки А. В. Кропоткі-

²⁰ Терпиловский Р. В. Киевская культура.— С. 53.

²¹ Сымонович Э. А. Отчет Черняховской экспедиции ИА АН СССР о работах в Курской области (раскопки поселений Снагостъ-1 и 2 в 1977 г.) // НА ИА АН СССР.— Р-1.— № 6851.— С. 10, 11.

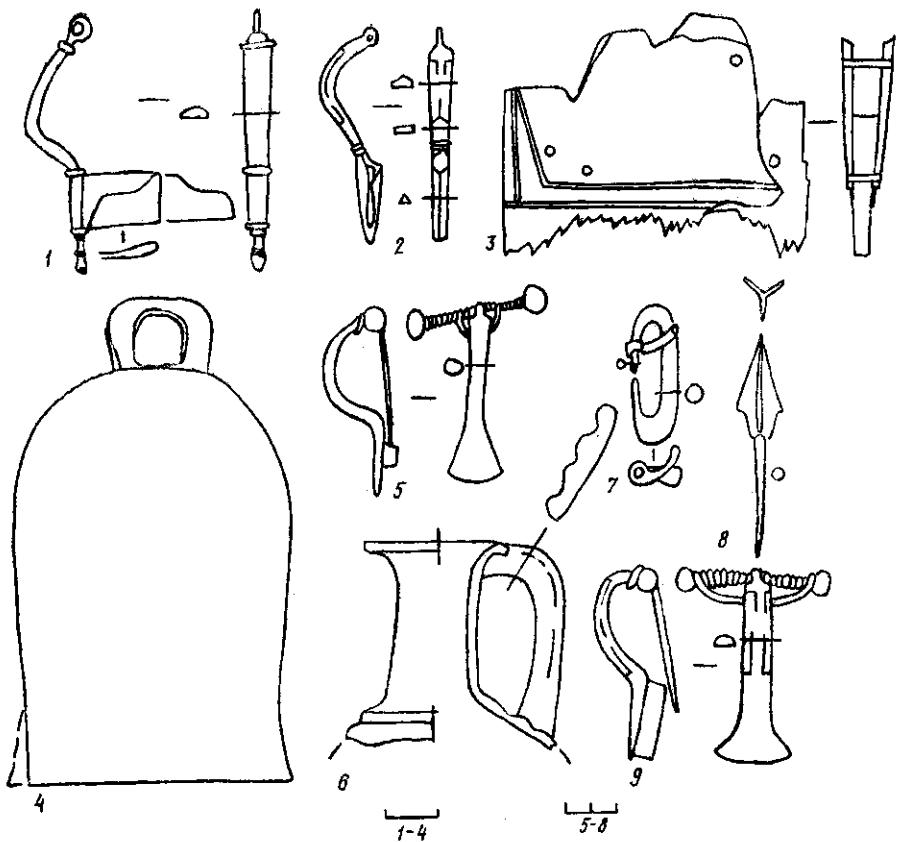

Рис. 3. Датовані речі з поселень типу Букріївка-2 — Каменево-2: 1 — Букріївка-2, будівля 8; 2 — Букріївка-2, шар; 3 — Тазово, будівля 4; 4 — Тазово, шар; 5 — Каменево-2, будівля 2; 6 — Каменево-2, яма 65; 7, 9 — Каменево-2, будівля 7; 8 — Піщане, житло 1 (1, 2, 4 — бронза, 3 — кістка, 5, 7—9 — залізо, 6 — скло).

на), Викнено, Муром-6 (Веселе), Нова Покровка²². У тих випадках, коли контури наземних жителі простежуються чіткіше (Хохлово-2, Вознесенський-1 та ін.), можна встановити, що площа їх приблизно 30—40 м². В них виявлено круглі у плані вогнища, що мають вигляд вимазаної глиною площадки і споруджені на субструкції із кераміки. Діаметр вогнищ 0,9—1,2 м (Хохлово-2, будівля 2). Глинобитні житла каркасно-плетеної конструкції були найпоширенішим типом черняхівських будівель лісостепової смуги²³.

Одним з основних аргументів Е. О. Симоновича на користь єдиної лінії розвитку пам'яток черняхівського періоду Курської області була теза про більш пізню дату поселень Букріївка-2, Тазово та Каменево-2 порівняно з пам'ятками типу Снагость. Розглянемо відносно вузько датовані речі, знайдені там, де переважала ліпна кераміка (за матеріалами розкопок). Найранішими фібулами з відомих на теперішній час є двочленні з високими приймачами (рис. 3, 1) групи 18 серії 3 варіанта а за А. К. Амброзом²⁴. Їх знайдено всього 3 екземпляри (Букріївка-2,

²² Там же.— С. 10—14; Симонович Е. О. Північно-східне пограниччя пам'яток черняхівської культури // Археологія.— 1983.— Вип. 44.— С. 79; Горюнова В. М. Отчет ... за 1982 г.— С. 4; Обломский А. М. Отчет ... за 1986 г.— С. 21—25; Буйнов Ю. В. Отчет ... 1983 г.— С. 6; Буйнов Ю. В. Отчет ... 1984 г.— С. 14; Дяченко О. Г. Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця // Археологія.— 1980.— Вип. 5.— С. 72; Кухаренко Ю. В. Ново-Покровський могильник і поселення // Археологія.— 1952.— Т. VI.

²³ Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу).— К., 1981.— С. 54.— Табл. 1.

²⁴ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— Вып. Д1—30.— С. 73.

будівля 8, заповнення; Гочево-3, культурний шар (розкопки О. О. Щеглової); Рідний Край-3, житло 1, долівка)²⁵. А. К. Амброз датує аналогічні фібули III, а, можливо, початком IV ст.²⁶ Є. Л. Гороховський відносить основний період їх поширення до ранньої фази черняхівської культури (2-а — 3-а четверть III ст. н. е.)²⁷, хоча й зазначає, що вони могли існувати до кінця століття. На долівці житла 1 с. Рідний Край-3, крім фібули, знайдено невеликий залізний ключ з петлеподібною голівкою та розміщеною перпендикулярно до корпусу масивною борідкою²⁸. Подібні ключі походять з некрополя Неаполя Скіфського²⁹ та могильників римського часу Південно-Західного Криму (Бельбек-III, Бельбек-IV, Скалисте-III)³⁰. На жаль, хронологія античних ключів не опрацьована. Попередньо дослідники датують ділянку могильника Бельбек-IV, де розміщені поховання з ключами, аналогічними знайденому у Рідному Край-3 — I — першою половиною III ст.³¹, могильник Бельбек-III — II — першою половиною III ст.³², Скалисте-III — II — початком III ст.³³ Примірник з Рідного Краю, певно, один з найпізніших у цій серії ключів. З поселення походять також уламки світлоглинняних амфор. У заповненні житла 1 знайдено амфорну ручку, яку за формою перетину можна однаково віднести до типів С та Д, а в житлі 2 — два уламки ніжок типів Д та F. Амфори типу Д датуються переважно першою половиною III ст., типу F — кінцем III—IV ст.³⁴

Порівнюючи періоди побутування датованих речей, можна зробити висновок, що поселення Рідний Край-3 існувало в межах, близьких до середини — другої половини III ст.

Близьким до фібул з високими приймачами часом датується бронзовий дзвіночок («ботало») з с. Тазово (рис. 3, 4). Дзвіночки подібної форми застосовувалися ще в елліністичний час³⁵. У римський період аналогічні дзвіночки відомі в датованих комплексах на території Східної Пруссії. В. Новаковський відносить їх до третьої хронологічної групи римських імпортів західнобалтійського культурного кола і датує стадією C1a — початком C1b³⁶.

Найпізніші серед датованих речей, знайдених на поселеннях типу Букріївка-2 — Каменево-2, є наконечник стріли з Піщаного (рис. 3, 8) та дві залізні фібули з Каменево-2 (рис. 3, 5, 9)³⁷. Наконечник стріли походить з заповнення житла 1. За класифікацією І. П. Засецької такі стріли належать до типу 3 варіанта в. У степах Східної Європи вони з'явилися наприкінці IV ст. й існували досить довго: відомі навіть у пам'ятках VI—VII ст.³⁸ Оскільки на поселенні ПіщаНЕ знайдено

²⁵ Сымонович Э. А. Черняховская культура ... — Рис. 5, 6; Буйнов Ю. В. Отчет ... 1984 г.— Табл. XIX, 3.

²⁶ Амброз А. К. Фібули юга ... — С. 73.

²⁷ Гороховский Е. Л. Ранний этап черняховской культуры (к проблеме хронологической дефиниции) // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1987. — S. 62, 63.

²⁸ Буйнов Ю. В. Отчет ... 1984 г.— Табл. XIX, 2.

²⁹ Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского государства.— Киев, 1983.— Табл. XXIV, 1, 2, 6.

³⁰ Гущина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму // АИЮВЕ.— М., 1974.— Рис. VII, 8; Гущина И. И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины Крыма в первые вв. н. э. // АИЮВЕ.— М., 1982.— Вып. 2.— Рис. 2, 4; 3, 45, 56; Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистое-III в Юго-Западном Крыму // СА.— 1976.— № 4.— Рис. 2, 24.

³¹ Гущина И. И. О локальных особенностях ... — С. 26.

³² Гущина И. И. Население ... — С. 44.

³³ Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Могильник ... — С. 147.

³⁴ Шелов Д. Б. Узкогорловые светлоглиняные амфоры первых вв. н. э. // КСИА АН УССР.— 1978.— № 156.— С. 19.

³⁵ Кругликова И. Т. Дильберджин.— М., 1986.— С. 24—26.— Рис. 23, 13.

³⁶ Nowakowski W. Rzymskie importy przemysłowe na terytorium zachodniobałtyjskiego kręgu Kulturowego // Archeologia.— 1983.— N XXXIV.— S. 87, 97, 98.— Rys. 10.— Tabl. III, 8.

³⁷ Горюнов Е. А. Славянское поселение ... — С. 63.— Рис. 2, 20; Сымонович Э. А. Черняховская культура ... — Рис. 5, 1, 2.

³⁸ Засецкая И. П. Классификация наконечников стрел гуннской эпохи (кон. IV—V вв. н. э.) // История и культура сарматов.— Саратов, 1983.— С. 75, 83.— Рис. 3.

фрагменти кружального черняхівського посуду (у тому числі в заповненні житла 1) ³⁹, то наконечник стріли, що походить звідси, ледве чи можна датувати пізніше середини V ст.

Фібули з Каменево-2, знайдені у заповненні споруд 2 та 7, однотипові. Характеризуються довгими пружинами з нижніми тятивами, дугоподібно зігнутими спинками, сильно розширеними, округлими ніжками. Приймачі фібули — сущільні, осі пружин завершуються кульками. На спинці примірника з будівлі 7 помітні фасетки (рис. 3, 9). Е. О. Симонович вказує на прибалтійське походження цих фібул ⁴⁰. Хронологія їх, на жаль, розроблена недостатньо. В Естонії та Літві вони датуються досить широко: у межах V—VI ст. ⁴¹ У Каменево-2 в заповненнях обох будинків разом з фібулами знайдено черняхівську гончарну кераміку ⁴², а в житлі 7, крім того подовжено-ovalну пряжку (рис. 3, 7). Аналогічні пряжки М. Б. Щукін, посилаючись на середньоєвропейські праці з хронології, датує пізнім періодом ступеню C2 — початком ступеню D ⁴³, тобто приблизно IV — початком V ст. Враховуючи супутні знахідки, фібули з Каменево-2 слід датувати у межах початку — середини V ст.

З тієї ж пам'ятки походить верхня частина бутля з прозорого жовтувато-зеленого скла (рис. 3, 6). За формою горла та ручки він близький до форми 126 К. Айсингс. Такі бутлі зустрічаються переважно наприкінці III—IV ст., а також у більш пізніх комплексах, аж до VI ст. ⁴⁴

Інші датовані речі мають черняхівське походження. Це прогнута підв'язна фібула другого варіанта з Букрівки-2 (рис. 3, 2), кістяний гребінь з Тазово (рис. 3, 3). За системами відносної хронології черняхівської культури М. Б. Щукіна та Є. Л. Гороховського вони існували в різні періоди від кінця III до першої половини V ст. Речі, знайдені на пам'ятках типу Букрівка свідчать про те, що поселення, де переважає ліпний посуд, повністю синхронні черняхівській культурі; тут трапляються вироби, що діагностують ранню фазу цієї культури (фібули з високими трапецієподібними приймачами, фрагмент амфори типу D), а також такі, що їх можна віднести до V ст. (фібули з Каменево-2, стріла з Пішаного). Взагалі, пам'ятки типу Букрівки-Каменево можна датувати, починаючи з середини III ст. (не відкидаючи можливості й ранішої появи) до середини V ст.

Хронологія пам'яток типу Снагость визначається за трьома групами речей: амфорним матеріалом, фрагментами скляних келихів та металевими прикрасами. Найбільша колекція уламків світлоглинняних амфор (31 фрагмент) походить з поселення Хохлово-2 (розкопки А. В. Кропоткіна 1985—1987 рр.). Фрагменти (вінця, ручки, ніжки) відносяться головним чином до типу F (кінець III—IV ст.), поодинокі — типу E (IV—V ст.) ⁴⁵. Уламки амфор типу F знайдено також на поселеннях Снагость-2, Комарівка, Веселе, Войтенки-1 ⁴⁶. Фрагменти скляних посудин датуються за працею Г. Рау. Усі значні уламки походять з поселення Хохлово-2. Три з них належали келихам з шліфованими овалами світлозеленого та безбарвного скла (рис. 4, 7—9), на одному безбарвному прозорому уламку чітко помітна орнаментація у вигляді шліфованих шестикутників (рис. 4, 10). Келихи з овалами існували у

³⁹ Горюнов Е. А. Славянское поселение ... — С. 63.

⁴⁰ Сымонович Э. А. Черняховская культура ... — С. 99.

⁴¹ Шмидехельм М. Х. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии.— Таллінн, 1955.— С. 133.— Рис. 32, 5; Lietuvos archeologijos bruožai.— Vilnius, 1961.— 233, 234, Pav.; Lietuvos TSR archeologijos atlasas.— Vilnius, 1978.— Т. IV.— С. 146.

⁴² Сымонович Э. А. Отчет ... 1978 г.— Табл. X, 11, 15; XXIX, 11.

⁴³ Щукін М. Б., Щербакова Т. А. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв.— Кишинев, 1986.— С. 189.

⁴⁴ Isings C. Roman glass from dated finds.— Djakarta, 1957.— Р. 156.

⁴⁵ Шелов Д. Б. Узкогорловые светлоглинняные амфоры ... — С. 19.

⁴⁶ Про знахідки світлоглинняних амфор див. у статті: Кропоткін А. В., Кропоткін В. В. Східна границя распространения амфор римского времени в Восточной Европе // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 168—184.

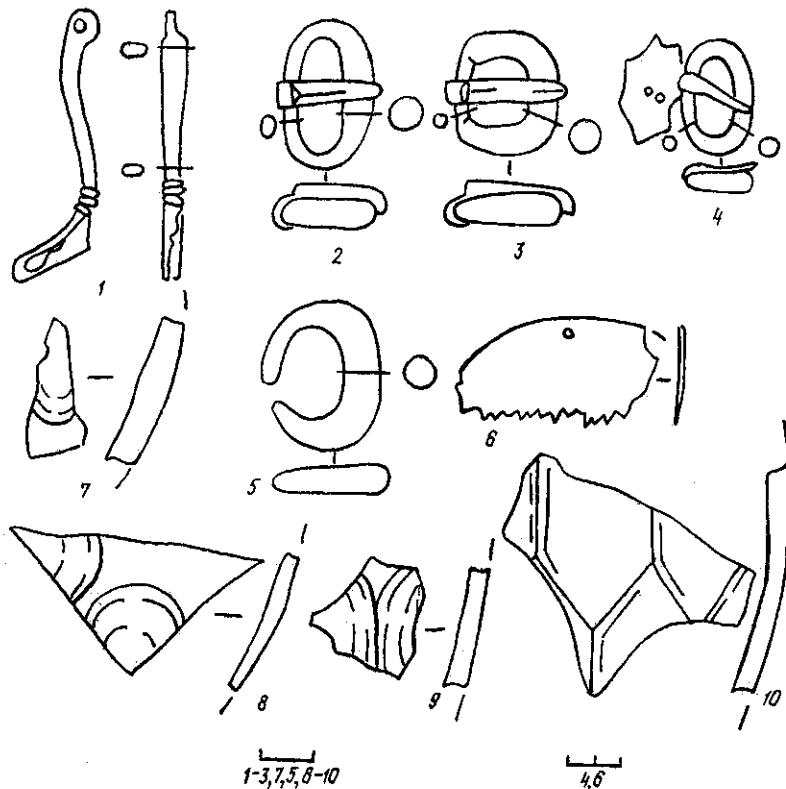

Рис. 4. Датовані речі з поселень типу Снагость-2 — Хохлово-2: 1—3, 7—10 — Хохлово-2, підйомний матеріал; 4 — Колоскова, яма 2; 5 — Хохлово-2, будівля 2; 6 — Снагость-2, шар (1—3 — бронза, 4—6 — скло, 7—10 — залізо).

межах ступеня С3 — Д (з можливим звуженням дати до 325—375 р.)⁴⁷. Уламок келиха з шестикутниками, певно, слід віднести до посудин типу Гаврилівка (поховання 5)⁴⁸ або Тиргшор (поховання 179)⁴⁹ і датувати їх у межах ступеня Д — кінцем IV — початком V ст.

Нечисленні вироби з металу представлені такими знахідками.

1. Прогнута двочленна фібула з підв'язною ніжкою — А. К. Амброз, група 16, підгрупа II, серія I, варіант 2 (Хохлово-2, підйомний матеріал: рис. 4, 1). За періодизацією могильника Данчені фібули другого варіанта зустрічаються у комплексах фаз ІІа та ІІв. Сумарно М. Б. Щукін датує їх останньою третиною III — серединою IV ст.⁵⁰ Дещо вужче датування пропонує Е. Л. Гороховський (друга фаза черняхівської культури, 270—300-ті рр.)⁵¹.

2. Бубликоподібні бронзові пряжки з хоботкоподібними язичками (Хохлово-2, підйомний матеріал, 2 екземпляри: рис. 4, 2, 3). М. Б. Щукін зазначає, що за середньоєвропейською шкалою відносної хронології вони датуються серединою IV — серединою V ст. і діагностують ступінь Д. У Данченах пряжки цієї групи з'являються раніше, при наймені у першій половині IV ст., бо відомі уже з поховань фази ІІв могильника⁵². Е. Л. Гороховський датує бубликоподібні пряжки другою

⁴⁷ Rau G. Körnergräber mit Glasbeigaben // Acta praehistorica et archeologica.— Berlin, 1972.— N 3.— S. 109—214.

⁴⁸ Сымонович Э. А. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // СА.— 1955.— № XXIV.— С. 307; Сымонович Э. А. Стеклянная посуда середины I тыс. н. э. // КСИИМК.— 1957.— № 69.— С. 24.

⁴⁹ Diaconu Gh. Tîrgșor. Necropola din secolele III—IV e. n.— Висурешт, 1965.— Tabl. 109, 110.

⁵⁰ Щукін М. Б., Щербакова Т. А. К хронологии ... — С. 206, 210, 211.— Рис. 6.

⁵¹ Гороховский Е. Л. Ранний этап ... — С. 64.

⁵² Щукін М. Б., Щербакова Т. А. Указ. соч.— С. 189, 190.— Рис. 6.

третиною IV — початком V ст. (сумарно)⁵³. В обох випадках йдеться про хронологію всієї групи бубликоподібних пряжок взагалі без врахування їх типологічного розвитку. Датування бронзових пряжок з Хохлово можна було б звузити за шкалою А. І. Айбабіна, розробленою для могильників Криму пізньоримського часу. Пряжки з Хохлово за формуєю язичка наближаються до другого варіанта пряжок за його типологією. У Криму вони датуються першою половиною IV ст.⁵⁴

3. Залізні пряжки з округло-овальною потовщеною спереду рамою з Хохлово-2 та Колосовки (рис. 4, 4, 5). На думку Е. Л. Гороховського, вони поширювалися у III—IV ст.⁵⁵

4. Уламок залізного гребеня з напівкруглою спинкою із отвором (Снагость-2, ділянка III, квадрат IV, поблизу будівлі 3: рис. 4, 6). Подібні гребені знайдено на поселеннях та у могильниках с. Єрківці, Журівка Вільшанська, Кабуске Веке, Кринички, Лепесівка, Нові Безрадичі, Писарівка, Ягнятин⁵⁶, Башмачка, Думанів. Виріб із Снагості близький за формуєю до гребеня з Писарівки. Хронологія залізних гребенів на території Східної Європи спеціально не розроблена. Датуються у межах III—IV ст.

Аналіз датованих речей з поселень типу Снагость-2 свідчить про те, що цей масив пам'яток існував наприкінці III — на початку V ст. (у широких хронологічних межах), тобто у цілому він синхронний пам'яткам типу Букріївка. Слід відзначити, що на поселеннях з переважанням гончарної кераміки поки що не знайдено речей, які б діагностували ранню фазу черняхівської культури, тобто за сучасними даними пам'ятки кола Снагость з'являються тоді, коли селища типу Букріївка-2 вже існували.

Для римського часу важливим етнокультурним показником вважається ліпна кераміка. Спробуємо порівняти набір форм посуду поселень типу Букріївка-2 та кола Снагость. Перед тим зробимо кілька зауважень методичного характеру.

1. Оскільки серії ліпного посуду на пам'ятках кола Снагость нечисленні, розрахунки пропорцій горщиків, а також процентного співвідношення форм у комплексах були б суб'єктивні. Тому ми їх не використовуємо. Такі дослідження — справа майбутнього, можлива лише при подальшому накопиченні матеріалу.

2. В основу класифікації (таблиця) покладена типологія ліпних пізньозарубинецьких горщиків. Вона ґрунтуються на описані профілю посудини, розчленованого з цією метою на кілька ділянок (рис. 5). Детально принципи класифікації викладені А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським⁵⁷ і, де це можливо, нами збережені прийняті за цією класифікацією визначення кінцевих типологічних розрядів.

3. Оскільки порівнюються посудини з двох переважно синхронних за періодом свого існування типів пам'яток, ми не враховуємо внутрішніх хронологічних змін наборів форм кожного з них, хоча вони досить значні, принаймні, для поселень типу Букріївка. На відносно пізніх пам'ятках (Каменево-2 та Піщане) переважають слабопрофільовані посудини (типу I 3 обох різновидностей), які так само як і горщики типу I 4 починають наближатися за своїми пропорціями до форм останньої фази київської культури Подесення (за термінологією Р. В. Терпиловського) або до «ранньоколочинських» (за термінологією Е. О. Горюнова та Е. О. Симоновича). Однак періодизація пам'яток типу Букріївка є об'єктом окремої праці.

⁵³ Гороховский Е. Л. Хронология пряжек черняховской культуры // Тезисы докладов симпозиума «Позднейшие судьбы черняховской культуры». — Каменец-Подольский, 1984. — С. 14—16.

⁵⁴ Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеримского периода // СА. — 1984. — № 1. — С. 111, 117.

⁵⁵ Гороховский Е. Л. Хронология ... — С. 15.

⁵⁶ Симонович Э. А. Железные гребешки с поселений черняховской культуры // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 173—179.

⁵⁷ Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые вв. н. э. — М., 1990.

Таблиця. Класифікація форм горщиців

Ознаки. Клас	Тип	Варіант	Різновидність
I. Перегин « ε » округлий	1. Ділянка « ε » — опукла, « δ » — пряма чи злегка опукла	a) ділянка « α » — зігнута, відхилена назовні, перегин « β » — плавний б) ділянка « α » — пряма, вертикальна, перегин « β » — плавний в) ділянка « α » — пряма, відхилена назовні, перегин « β » — плавний г) ділянка « α » — пряма, відігнута, перегин « β » — різкий д) ділянка « α » — пряма, ввігнута, з бордюropодібним завершенням, перегин « β » — плавний	
	3. Ділянка « ε » — невиразної форми, « δ » — пряма		a) діаметр менший або дорівнює діаметру перегину « ε » г) діаметр вінечь більший за діаметр перегину « ε »
	4. Ділянка « α » — відсутня, « δ » — пряма чи опукла	a) ділянка « ε » — опукла, ввігнута б) ділянка « ε » — опукла, у верхній частині є добре виражена зачіна в) ділянка « ε » — пряма, вертикальна	
II. Перегин « ε » має форму загладжено-го ребра	1. Ділянка « α » — зігнута, відхилена назовні, перегин « β » плавний, ділянка « ε » — вігнута, ділянка « δ » — пряма чи злегка вігнута. 2. Перегин « β » — плавний, ділянка « ε » — пряма, « δ » — пряма чи злегка вігнута. 5. Ділянка « α » — відсутня, « ε » та « δ » — прямі	a) ділянка « α » — зігнута, розхилена назовні	

4. У класифікації враховані:
з поселень типу Букріївка-2—
Каменево-2 — близько 200 форм
(включаючи уламки дискових та конічних мисок), збереженість яких дає змогу встановити належність їх до якогось конкретного кінцевого типологічного розряду;

з пам'яток кола Снагость —
блізько 40 форм. При реконструкції набору посуду перших опорних стали матеріали: Букріївка-2, Ка-
менево-2, Тазово, Піщане, Рідний Край-3, Феськи-3. Комплекс ліпних форм пам'яток з переважанням гончарної кераміки відновлений за ма-

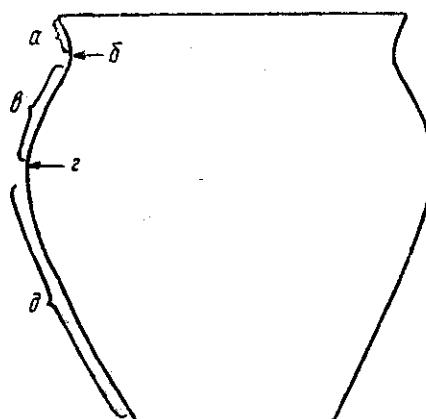

Рис. 5 Схема подлу посудини на ділянки для описання форми.

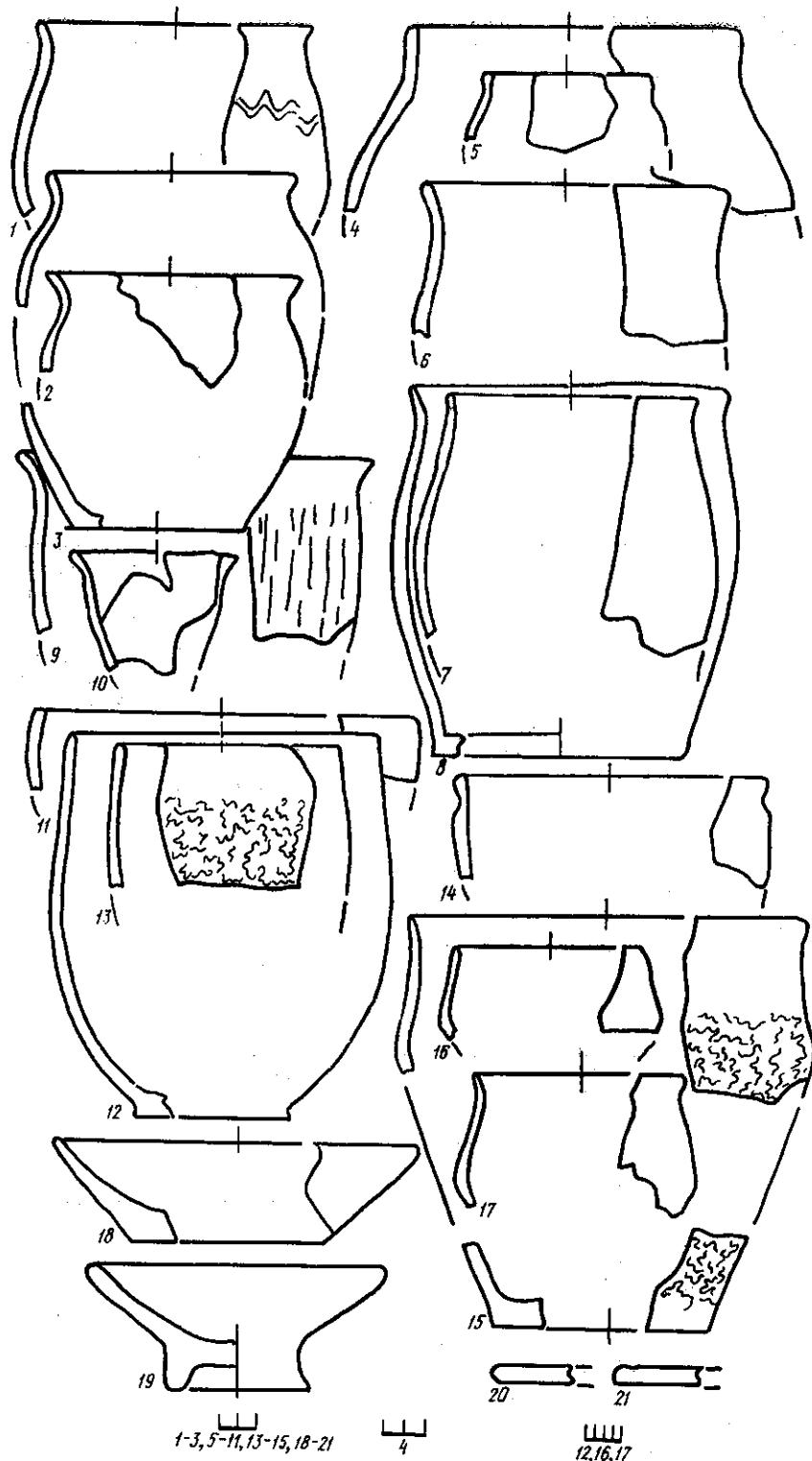

Рис. 6. Ліпний посуд з пам'яток типу Букриївка-2 – Каменево-2; 1–3 – тип I, 1, варіант а; 4, 5 – тип I, 1, варіант б; 6–8 – тип I, 3, різновидність а; 9, 10 – тип I, 3, різновидність б; 11–13 – тип I, 4, варіант а; 14 – тип I, 4, варіант б; 15 – тип II, 1; 16 – тип II, 5; 17 – тип II, 2, варіант а; 18, 19 – конічні миски; 20, 21 – диски (1, 11, 13 – Букриївка-2, будівля 1; 2, 5, 7 – Каменево-2, яма 79; 3, 14, 20, 21 – Тазово, культурний шар; 4 – Воробіївка-2, вознище; 6, 18, 19 – Букриївка-2, будівля 6; 8 – Каменево-2, будівля 1; 9 – Букриївка-2, будівля 3; 10 – Каменево-2, яма 52; 12 – Каменево-2, яма 80; 15 – Букриївка-2, культурний шар; 16 – Каменево-2, будівля 4; 17 – Букриївка-2, будівля 9).

теріалами з поселень Хохлово-2, Снагость-2, Колосовка та Замощанська дюна.

Комплекс пам'яток типу Букріївка складається з округлобоких та ребристих горщиків (рис. 6), при цьому чисельно переважають округлобокі. Серед них найпоширеніші форми типу I 1 варіанта *a* (рис. 6, 1—3), друге місце за кількістю належить тюльпаноподібним посудинам типу I, 3 різновидності *b* (рис. 6, 9, 10). Горщики, що мають слабо виражений профіль типу I 3 різновидності *a* (рис. 6, 6—8) та обидва варіанти банкоподібних посудин (типу I 4: рис. 6, 11—14) — досить нечисленні (за винятком вже згадуваних пізніх поселень). З ребристих форм переважають горщики з відхиленими назовні гнутими вінцями II 1 і II 2 варіанта *a* (рис. 6, 15, 17). Посудини типу II 5 (рис. 6, 16) — поодинокі. Набір доповнюють конічні миски-накривки двох типів: з пласким дном (рис. 6, 18) та з порожнистою ніжкою (рис. 6, 19), а також пласкі чи зі слабо відігнутим бортіком диски (рис. 6, 20, 21). Останні зустрічаються рідко, а на деяких селищах (Букріївка-2, Рідний Край-3) їх не виявлено зовсім.

Поверхня більшості горщиків має сліди загладжування пальцями чи тріскою. Зрідка зустрічаються уламки спеціально ошершавлених посудин. Вінця однієї з них залощені (рис. 6, 15). Ліпна ліскована кераміка в цілому для пам'яток типу Букріївка не характерна. На селищах Букріївка-2, Цепляєво-2, Рідний Край-3, Каменево-2 знайдені лише окремі уламки мисок пізньозарубинецького типу. Переважна більшість горщиків не орнаментована, як виняток, вінця деяких посудин декоровані насічками або пальцевими відбитками.

Зразки ліпних посудин з пам'яток типу Снагость наведені на рис. 7. Всі вони округлобокі, абсолютна більшість представлена формами типу I 1 варіанта *a* (рис. 7, 1—4), рідше зустрічаються посудини такого

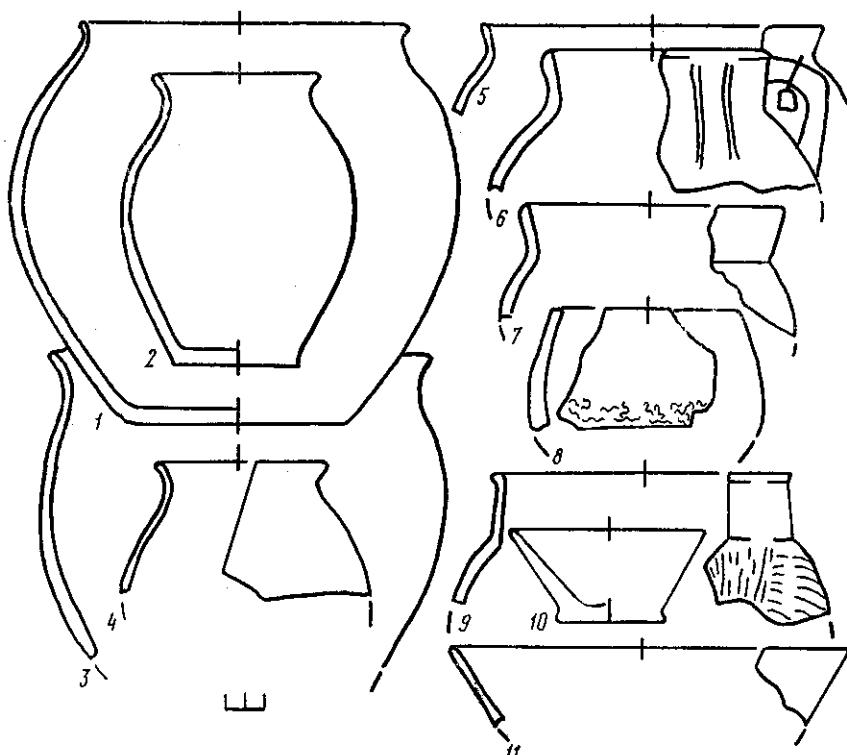

Рис. 7. Ліпний посуд пам'яток типу Снагость-2 — Хоклово-2: 1—4 — тип I, 1, варіант *a*; 5, 6 — тип I, 1, варіант *b*; 7 — тип I, 1, варіант *g*; 8 — тип I, 4, варіант *a*; 9 — тип I, 1, варіант *d*; 10, 11 — конічні миски (1 — Замощанська дюна, «поховання 3»; 2 — Колосовка, вогнище 1; 3 — Колосовка, культурний шар; 4 — Хоклово-2, вогнище 2; 5, 9 — Хоклово-2, культурний шар; 6, 7, 11 — Снагость-2, культурний шар; 8 — Дубове-1, підйомний матеріал; 10 — Колосовка, яма 3).

самого типу, але з прямими відхиленими назовні вінцями (варіанти *в* та *г*: рис. 7, 5—7). Інші форми (типу I 1 варіанта *д*: рис. 7, 9 та типу I 4: рис. 7, 8) — поодинокі. У комплекс ліпного посуду входять конічні миски з пласким дном (рис. 7, 10), зрідка споряджені ручками. Колінчасту ручку виявлено також на уламку одного з горщиків поселення Снагость-2 (рис. 7, 6). Всі посудини неорнаментовані, поверхня в них добре загладжена, як виняток, зустрічаються уламки хropоватих горщиків (рис. 7, 8).

За формою горщики з пам'яток типу Букріївка та Снагость без сумніву схожі. Фактично, збігаються форми округлобоких посудин типу I 1 варіанта *а* та типу I 4. Спільними для обох комплексів є також конічні миски та звичай спеціально ошершавлювати поверхню деяких горщиків. Проте набори посуду в цілому різняться. Більшість форм горщиків (як круглобоких, так і ребристих) типу Букріївка не має аналогій на поселеннях типу Снагость, в той самий час для останніх характерні посудини з прямими розхиленими назовні вінцями (типу I 1 варіанти *в* та *г*).

Таким чином, в районі вододілу Дніпра та Дону в другій половині III — першій половині V ст. існували два масиви пам'яток (типу Букріївка та Снагость), які хоч частково і розташовані смугами, однак належать в цілому до різних територій. Поселення обох типів в основному синхронні, хоча існування пам'яток типу Букріївка більш тривале за часом. Незважаючи на схожість, вони різняться за топографією селищ, традицією житлобудування, формами ліпного посуду. Всі ці спостереження навертують до висновку, що пам'ятки двох виділених масивів належать до різних археологічних культур. Переважання на поселеннях гончарного черняхівського посуду можна розглядати не як хронологічний, а як етнокультурний показник. На підставі аналогій видно, що поселення типу Снагость відносяться до черняхівської культури. Населення, яке на них проживало, ймовірно залишило досліджені на території Харківської області типові черняхівські могильники (Павлюківка, Рідний Край-1 та Соколово). Матеріали пам'яток типу Букріївка можна порівняти зі старожитностями київської культури, хоч набір ліпного посуду у первих — досить специфічний. Він має певні аналогії зі старожитностями верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Відзначимо також, що конічні пряслиця з вдавленою основою (Рідний Край-3) також подібні до виробів з поселень Бовшів, Дем'янів тощо⁵⁸.

Вважаємо за доцільне окреслити коло проблем з етнічних процесів III—V ст., які потребують подальшого дослідження на сході Дніпровського Лівобережжя та в басейні Сіверського Дніця.

По-перше, слід пояснити відзначенну Е. О. Симоновичем схожість пам'яток обох культурних груп, яка виявляється у збігу деяких форм ліпного посуду, типів вогнищ (печей-камінів та виносних черенів вогнищ черняхівського типу), окремих деталей конструкції споруд, наборів прикрас. Чи можна пояснити цю схожість тільки сусідськими контактами, чи вона є наслідком часткового змішування населення у прикордонній зоні? Можливо також, що деякі загальні форми ліпного посуду та принципи декорування горщиків виникли як результат конвергентного розвитку традицій кожного з культурних масивів.

По-друге, необхідно проаналізувати походження як черняхівських, так і київських пам'яток регіону, встановити, з якою конкретно групою черняхівського населення пов'язані пам'ятки типу Снагость? Яка доля місцевих пізньозарубинецьких традицій у формуванні старожитностей типу Букріївка? Цілком ймовірно, що у генезисі останніх брали участь інші групи населення, які переселилися з території Верхнього Підністров'я.

По-третє, дуже важливою вважається проблема ролі населення вододілу Дніпра та Дону у формуванні ранньосередньовічних культур

⁵⁸ Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981. — С. 75—85, 102.

цієї території, яка у V—VIII ст. поділена приблизно навпіл між пам'ятками колочинського та пеньківського типів. Чи є «протоколочинські» форми Каменево-2 результатом розвитку місцевої керамічної традиції, чи вони виникли під впливом сусіднього населення київської культури Подесення? Чи був можливий такий вплив на всій території вододілу, чи тільки у північній її частині? З населенням якої конкретно культурної групи можна зв'язати появу місцевих пеньківських пам'яток.

На жаль, відповідь на більшість цих запитань можлива лише у вигляді гіпотез. Зазначимо, що, на нашу думку, район Дніпра та Дону найближчим часом має стати областю інтенсивних археологічних досліджень на базі вивчення старого і накопичення нового матеріалу.

A. V. Kropotkin, A. M. Oblyomskiy

ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ СИТУАЦИИ В РАЙОНЕ ВОДОРАЗДЕЛА ДНЕПРА И ДОНА В III—V ВВ. Н. Э.

Территория лесостепной части водораздела Днепра и Дона охватывает верховья Сейма, Псла, Ворсклы, Северского Донца и Оскола, что соответствует югу Курской, Белгородской и северу Харьковской областей. В черняховский период здесь выделяются две группы памятников: с абсолютным преобладанием не менее 70% гончарной керамики (типа Хохлово-2 — Снагость-2) и со сравнительно небольшой долей посуды, изготовленной на круге (не более 30—40% — памятники типа Букреевка-2 — Каменево-2). Восточная граница первых проходит в верховьях Сейма по междуречью Тускари и Рогозны, между Сеймом и Пслом — по долине р. Туровец, южнее — по р. Пене и Северскому Донцу. Памятники второй группы занимают территорию, расположенную преимущественно севернее и восточнее. В статье анализируется топография поселений, домостроительство, набор лепной посуды, хронология памятников. Делается вывод, что в древности памятники круга Букреевка и типа Снагость в основном синхронны и различаются по общему набору традиций. Памятники круга Хохлово Снагость оставлены черняховским населением, а типа Букреевка-Каменево представляют собой особую группу киевской культуры.

A. V. Kropotkin, A. M. Oblomsky

ON THE ETHNOCULTURAL SITUATION IN THE REGION OF THE DNEIPEL-DON WATERSHED IN THE A.D. 3D-4TH CENT.

Territory of the forest-steppe part of the Dnieper-Don Watershed covers the upper reaches of the Seim, Psyol, Vorskla, Seversky Donets and Oskol rivers, which corresponds to the south of the Kursk and Belgorod Regions and to the north of the Kharkov Region. In the Chernyakhovian period two groups of settlements are distinguished here: a group with an absolute predominance (not less than 70%) of pottery (of the Khokhlovo-2 and Snagost-2 type) and a group with a comparatively small part of dishes manufactured on the potter's wheel (not more than 30-40 %, sites of the Bukreevka-2 and Kamenovo-2 type). The eastern boundary of the first group lies on the upper reaches of the Seim in the interfluve of the Tuskari and Rogozna, between the Seim and Psyol in the Turovets river valley, southwards — on the rivers Pena and Seversky Donets. Settlements of the second group occupy the territory arranged primarily northwards and eastwards. The topography of the Settlements, house-building, a set of the modelled dishes, chronology of the settlements are analysed. A conclusion is made that sites of the Bukreevka type and Snagost type are mainly synchronous in antiquities and differ in a common set of traditions. Settlements of the Khokhlovo-Snagost circle are left for us by the Chernyakhovian population, while those of the Bukreevka-Kamenovo type represent a peculiar group of Kiev culture.

Одержано 06.04.88.

Городища нижньої течії р. Сули

I. С. Вітрик

У публікації розглянуто п'ять давньоруських городищ і одне пізньосередньовічне укріплення, розташовані на правому березі нижньої течії р. Сули.

Експедицією ІА АН УРСР протягом 1979, 1985—1987 рр. вивчалися оборонні споруди на правому березі нижньої течії р. Сули — Змійовий вал та городища. Довжина цього відрізка оборонної лінії — від гирла річки до м. Лубни Полтавської області — 80 км (рис. 1). Залишки Змійового валу збереглися на схилах над заплавою ріки, а городищ — вздовж краю плато на мисах та останцях берегової лінії.

Посульська оборонна лінія, що складалася із Змійового валу та городищ, на початку ХХ ст. була описана В. Г. Ляскоронським¹. 1946—1947 рр. городища обстежувалися Ф. Б. Копиловим², а останнім часом — Ю. Ю. Моргуновим³. Інтерес до пам'яток пояснюється тим, що вони були найважливішою і найкраще укріпленою ділянкою лівобережного кордону Київської Русі з кочовим світом. Ф. Б. Копилов датував городища кінцем XI — початком XII ст.⁴, Ю. Ю. Моргунов також поділяє цю точку зору⁵.

Між м. Лубни і гирлом р. Сули, за даними літературних джерел, на сьогодні відомо 13 давньоруських городищ. З них 3 городища розташовані неподалік гирла р. Сули — 2 поблизу с. Жовнин та одне в районі колишнього с. Воїнська Гребля, затоплені водосховищем Кременчуцької ГЕС. У різний час розкопки проводилися на городищах поблизу с. Воїнська Гребля, неподалік від с. Жовнин (урочище Паланівщина), поблизу с. Кліщинці (хутір Кизивер) і в м. Лубни. Ю. Ю. Моргунов протягом останніх років досліджував городище поблизу с. Мацківці. На всіх зазначених городищах виявлено матеріали кінця X — першої половини XIII ст.⁶ Однак, характер археологічного матеріалу інших пам'яток, що збереглися, лишається нез'ясованим. Нижче наводимо характеристику шести укріплених пунктів (Лукім'я, Тарасівка, Чутівка, Ляшівка, два городища в с. Велика Бурімка), археологічні матеріали з яких ще не опубліковані.

Городище в с. Лукім'я Оржицького району Полтавської області являє собою рештки літописного Лукомля⁷. За даними В. Г. Ляскоронського, у західній частині села (урочище Панська гора) над урви-

¹ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (Змиеевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Тр. XI АС.—М., 1901.—Т. I.—С. 404—459.

² Копилов Ф. Б. Посульська експедиція 1945—1946 рр. // АП УРСР.—К., 1949.—Т. I.—С. 250—253; Копилов Ф. Б. Посульська експедиція // АП УРСР.—К., 1952.—Т. III.—С. 309—311.

³ Моргунов Ю. Ю. Розведки по Суле // АО 1979.—М., 1980.—С. 310; Моргунов Ю. Ю. Роботи Посульської розведочної групи // АО 1980.—М., 1981.—С. 287; Моргунов Ю. Ю. Круглые городища Левобережья Днепра // СА.—1986.—№ 2.—С. 110—121.

⁴ Копилов Ф. Б. Посульська експедиція.—С. 310.

⁵ Моргунов Ю. Ю. Круглые городища ...—С. 118—120.

⁶ Довженок В. І., Гончаров В. К., Юрія Р. О. Давньоруське місто Воїн.—К., 1966.—146 с.; Кілевич С. Р. Археологічні розкопки біля с. Жовнин // Археологія.—1965.—Т. XIX.—С. 189—195; Кучера М. П. Давньоруські городища біля хутора Кизивер // Археологія.—1964.—Т. XVI.—С. 103—114; Кузнецов М. Розвідувальні розкопки в Лубнах // Археологія.—1948.—Т. 11.—С. 145—151; Сухобоков О. В. Исследования Левобережной славяно-русской экспедиции // АО 1981.—М., 1983.—С. 323; Рапорт П. А. Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружениях XII века // КСИИМК.—1954.—Вып. 54.—С. 184—186; Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б. Работы в Лубенском районе Полтавской области // АО 1984.—М., 1986.—С. 274, 275; Моргунов Ю. Ю. Раскопки городища летописного г. Снепорода // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Тезисы докладов и сообщений.—Полтава, 1988.—С. 37, 38.

⁷ ПСРЛ.—М.—Л., 1962.—Т. 2.—Стб. 613.

щем р. Сули містилося городище, що складалося із двох укріплених частин. Нині північна його частина знищена забудовою. Південна збереглася на останці розмірами 240×130 м, обмеженому з півночі та півдня балками (рис. 2, 1), в яких були влаштовані рови. За повідомленнями місцевих жителів вал проходив по всьому периметру південного городища. Тепер він зберігся по південному краю і на невеликому відрізку в північному куті з висотою близько 2,5, ширина до 6 м.

Територія городища зайнята під городи, а кілька десятиліть тому використовувалася під забудову. Серед підйомного матеріалу багато речей XVII—XVIII ст.— уламки виробів з гутного скла, глянняного посуду, кахлів, кераміки XI—XIII ст. (рис. 3, 14, 15, 34—36, 49, 50). На місці забудованої північної частини культурний шар майже повністю відсутній. Тут знайдено лише один уламок вінець XII—XIII ст. (рис. 4, 37).

Городище в с. Тарасівці Оржицького району, на місці між ярами, складається з двох укріплених частин: внутрішньої — дитинця і зовнішньої — окольного граду (рис. 2, 2). Зовнішня його частина зайнята садибами та городами, зі сходу обмежена урвищем над Сулою, а з півдня, заходу і півночі — залишками валу, пошкодженого господарськими роботами. Довжина городища з півночі на південь 230, ширина — 180 м. На південному схилі городища збереглися залишки двох валів, які можливо перекривали вхід до балки з боку Сули.

У північно-східному куті укріпленого майданчика розміщується дитинець, який у пізньосередньовічні часи використовувався для виробництва селитри. Його поверхня покрита ямами та горбами. Якщо не враховувати пізніші пошкодження дитинця, можна відтворити овальний план майданчика (70×50 м) з кільцевим валом та ровом.

Північніше городища, на протилежному кінці яру, збереглися рештки валу довжиною 60, ширину 8—10 і висотою 0,5—0,7 м. Під насипом зруйнованого валу простежується шар попелища з обугленими залишками поздовжніх і поперечних дубових уламків, ймовірно, від клітей, що згоріли, а також уламками стінок давньоруської кераміки. Даних про цей вал в літературі немає. Можливо північніше дитинця існувала ще одна укріплена частина (130×130 м), обмежена з півночі яром. Тепер вона забудована іншими слідами укріплень тут виявiti не вдалося.

З обох боків від городища розташувалося селище площею 500×150 м. На території городища та селища зібрани численні фрагменти кераміки XI—XIII ст. (рис. 3, 1—4, 16—21, 38—40).

Городище, виявлене на мисоподібному виступі південної околії с. Чутівка Оржицького району, має округлу форму. По периметру здернованого майданчика (50×55 м) проходить вал, пошкоджений у кількох місцях. Східна частина городища знижується в напрямку до

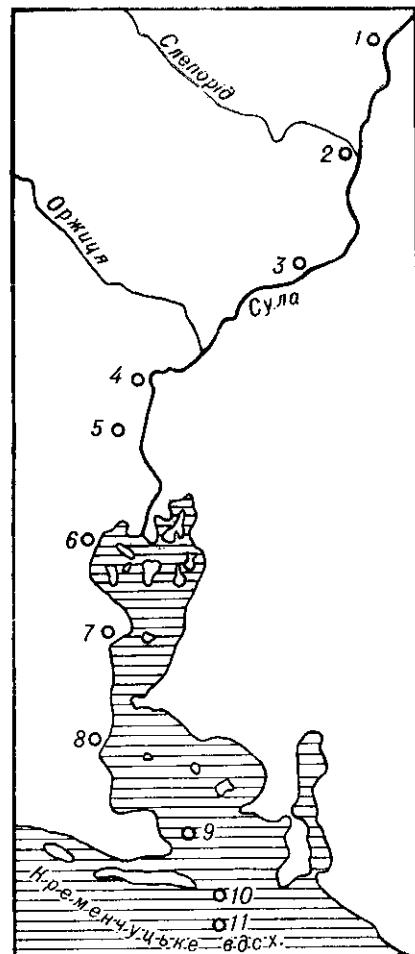

Рис. 1. Карта давньоруських городищ: 1 — Лубни, 2 — Маstryкці, 3 — Лукім'я, 4 — Тарасівка, 5 — Чутівка, 6 — Велика Бурімка, 7 — Ляшівка, 8 — Кlyшенець (хутір Кизивер), 9, 10 — Жовинно, 11 — Войнська Гребля.

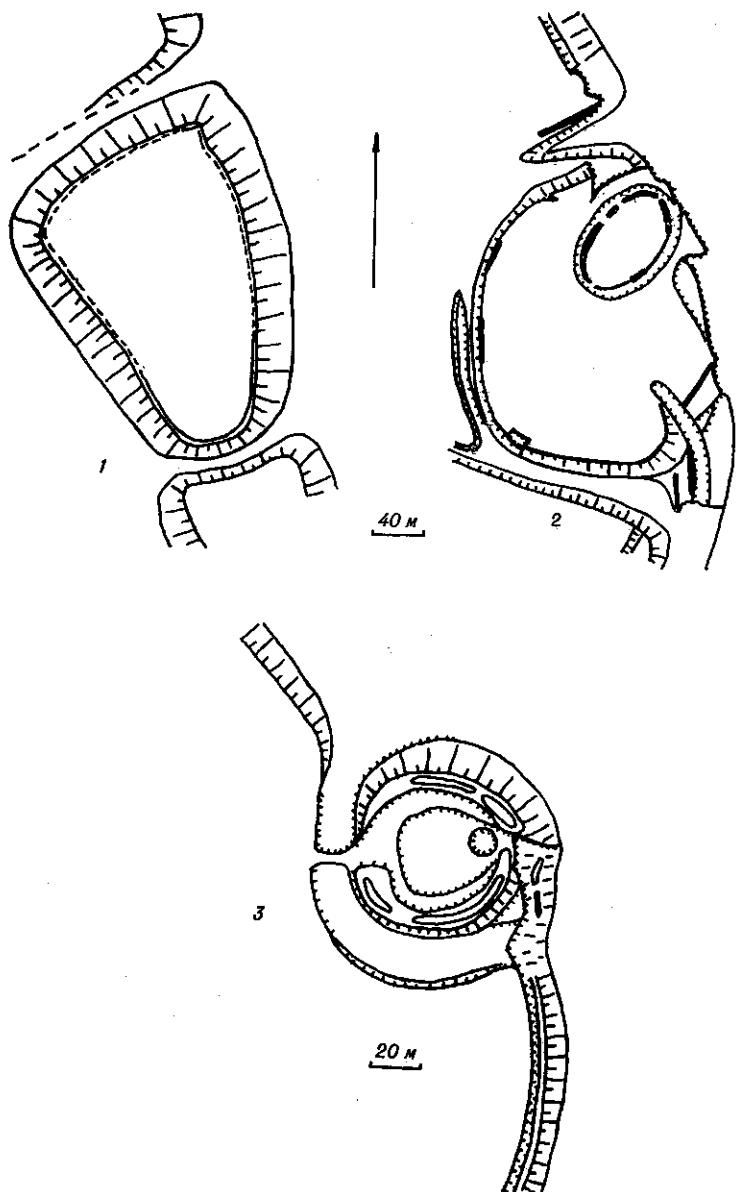

Рис. 2. Плани городищ: 1 — Лукім'я, 2 — Тарасівка, 3 — Чутівка.

заплави Сули. Тут знайдено яму колодязя розмірами 10×12 і глибиною 1 м. З напільногого боку городище відокремлене широким (16 м) ровом, а з півночі та сходу обмежене крутими схилами (рис. 2, 3).

На південь від городища по схилу берега проходить ескарп, на якому розташовані вже зруйновані рів та вал. Збереглися рештки ескарпу з валом також на схилі західного краю городища.

1979 р. у результаті шурфування у південній частині майданчика городища знайдено кілька невеличких фрагментів стінок кераміки XI—XIII ст.

На південний захід від укріплення розташоване велике селище довжиною понад 300 м, ширину 150 м. Тут знайдено і залишки кераміки XI—XIII ст. (рис. 3, 7—9, 22—24, 41).

Городище на території парку на південно-східній околиці с. Велика Бурімка Чорнобаївського району Черкаської області в урочищі Городок складається з двох укріплених частин. Воно займає західну частину видовженого останця на краю заплави правого берега Сули (рис. 4, 1).

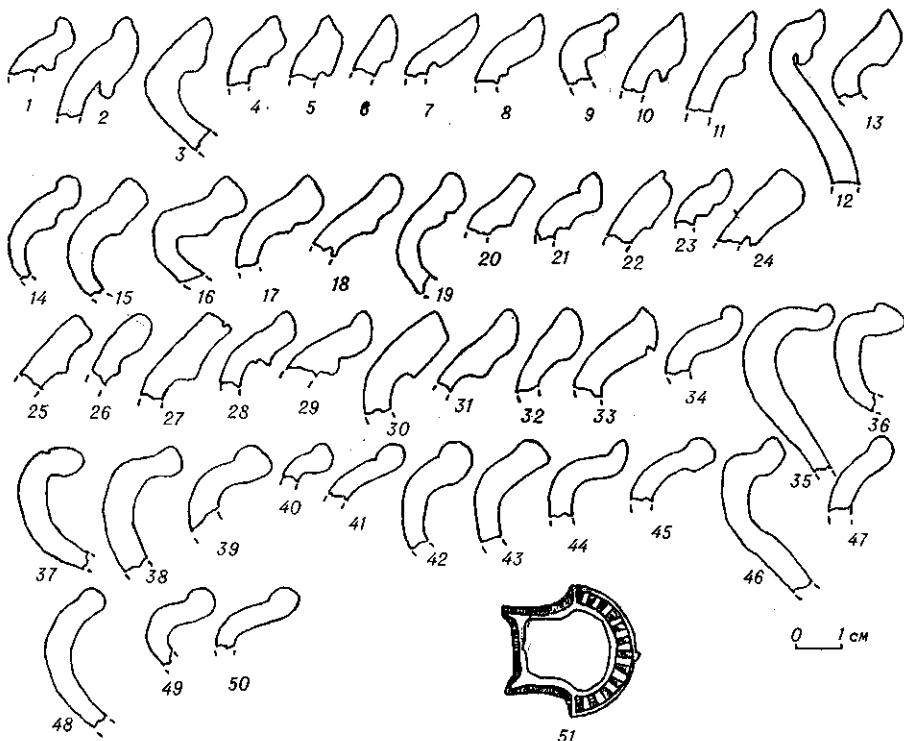

Рис. 3. Профілі вінець гориціків (1—50) і ліроподібна пряжка (51); 1—4, 16—21, 38—40 — Тарасівка, 5, 6, 27—29, 44, 45 — Ляшівка, 7—9, 22—24, 41 — Чутівка, 10—13, 30—33, 46—48 — Кліщенці (хутор Кизивер), 25, 26, 42, 43, 51 — Велика Бурімка (1—8, 10—12, 14—17, 25, 26, 30, 31, 34—38, 42, 43, 48—51 — городища; 4—9, 13, 18—24, 27—29, 32, 33, 39—41, 44—47 — селища).

Деякі дослідники ототожнюють його з літописним містом Римовим. Овальний дитинець городища (50×30 м) з кільцевим валом розташований на вузькому і підвищенню кінці останця. З напільному боку його відокремлює широкий і глибокий рів, що переходить на ескарпований схил і оточує дитинець у вигляді западини на терасоподібному майданчику з валом понад краєм (з південного боку вал не зберігся).

Зі сходу до дитинця прилягає окольний град, також округлий за формою, площею 130×90 м. Він оточений валом і зовнішнім ровом з півночі, сходу і півдня. Широке підвищення, що розсунулося, нагадує вал. Воно помітне у західній частині за 40 м перед дитинцем, хоч рову перед ним немає. Деякі дослідники вважають, що окольний град являв собою самостійне городище з кільцевим валом⁸. На території окольного граду помітні сліди пізніших перекопів, пов'язаних із закладанням парку.

Північний схил останця у верхній частині ескарпований, нижче на схилі зберігся рів з валом, місцями простежуються сліди двох валів (рис. 4, 3). У західній частині ескарп переходить на схил дитинця, а у східній — продовжується за межами городища. На схід від задернованого городища розташоване селище.

У північному шурфі окольного граду знайдено уламки кераміки XII—XIII ст., кілька фрагментів вінців XI ст. і бронзову ліроподібну пряжку (рис. 3, 25, 26, 42, 43, 51). Шурфування на дитинці 1979 р., яке проводив Ю. Ю. Моргунов, виявило в культурному шарі також уламки кераміки XI—XIII ст.⁹

У цьому ж с. Велика Бурімка обстежено городище в урочищі Місто, що розташоване на мисі, за 1,5 км на північ від Городка (рис. 4, 2). Його округло-прямокутний майданчик розмірами 90×90 м оточе-

⁸ Моргунов Ю. Ю. Розведки по Суле ... — С. 310.

⁹ Там же.— С. 310.

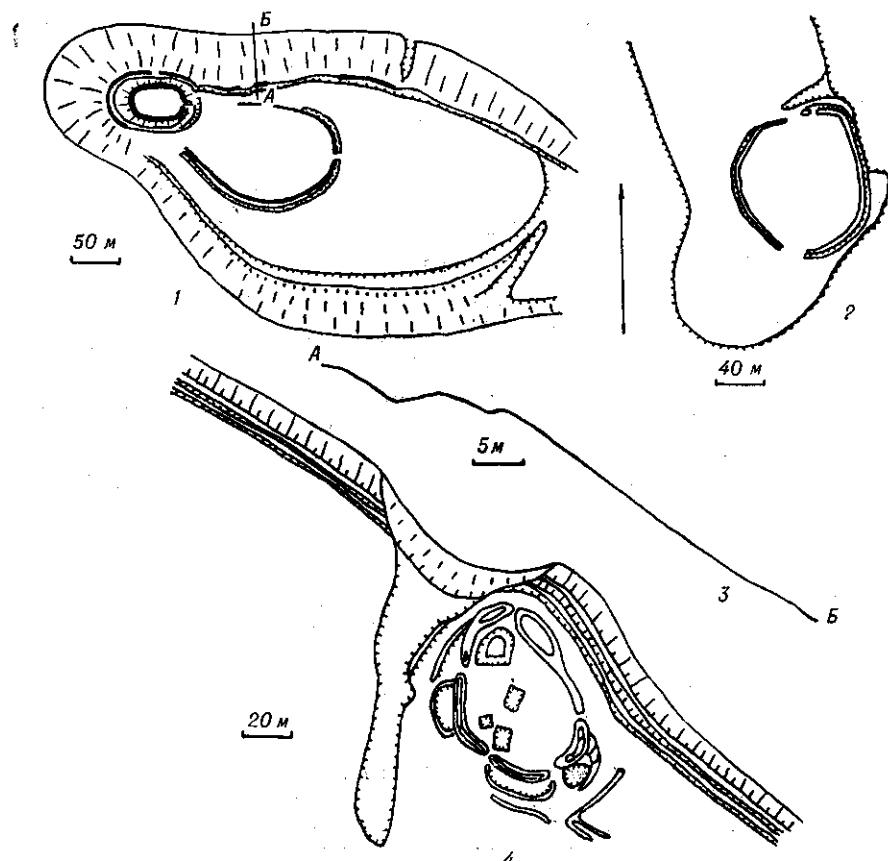

Рис. 4. Планы городищ (1, 2, 3) і профіль схилу (4): 1, 3 — Велика Бурімка (урочище Городок), 2 — Велика Бурімка (урочище Місто), 4 — Ляцівка.

ний по периметру валом і засаджений деревами. До 20-х років на ньому розташовувалися церква і кладовище. Це городище датували давньоруським часом¹⁰. У межах укріплення було закладено три шурфи в різних місцях, але крім керамічного матеріалу XVII—XVIII ст. та одного фрагмента верхньої частини горщика (можливо, ранньозалізного часу), інших матеріалів не виявлено. Під час обстеження городів навколо городища траплялася лише пізньосередньовічна кераміка.

На відсутність давньоруської кераміки звертав увагу і Ф. Б. Копилов, який провадив тут шурфування. Він також зазначав, що у валу укріплення не виявлено жодних дерев'яних конструкцій¹¹. Дослідник виключав цю пам'ятку із числа городищ Київської Русі.

Городище поблизу с. Ляцівка Чорнобаївського району розташоване на мисі між яром та урвищем корінного берега Сули за 400 м на південний схід від села. Овальний майданчик (60×45 м) задернований, оточений кільцевим валом з додатковими насипами, утвореними в результаті селітроваріння (рис. 4, 4). З обох боків від городища на схилах плато над заплавою Сули збереглися два ряди ескарпів.

На городищі в кількох шурфах виявлено чорну землю, перевідкладену при виробництві селітри. Ознак нормального заселення городище не має — на майданчику трапилися поодинокі дрібні уламки давньоруської кераміки.

Південніше городища до краю плато на відстані 375 м, а північніше — на 225 м спостерігається культурний шар селища загальною пло-

¹⁰ Там же.

¹¹ Копилов Ф. Б. Слов'янські городища сточища р. Сули // Рукопис канд. дис.— НА ІА АН УРСР.— 1948.— Ф. 12.— № 223.— С. 118, 119.

Таблиця. Хронологічне співвідношення кількості вінців горщиків з обстежених пунктів.

Пункт	К. X— XI ст.	XI ст.	К. XI ст.	XII— XIII ст.	Всього
<i>С. Лукім'я</i>					
Південна частина городища	—	6	2	8	16
<i>С. Тарасівка</i>					
Окольний град	5	12	21	43	81
Селище північніше городища	2	7	15	17	41
Селище південніше городища	—	8	2	5	15
<i>С. Чутівка</i>					
Селище	11	56	17	7	91
<i>С. Велика Бурімка</i>					
Окольний град	—	2	2	11	15
<i>С. Лящівка</i>					
Південне селище	8	25	11	13	57
Північне селище	4	4	3	5	16
<i>С. Кліщенці</i>					
Селище	2	4	—	7	13

щею 700×200-225 м з численними уламками кераміки XI—XIII ст. (рис. 3, 5, 6, 27—29, 44, 45).

Під час обстеження мисового городища, яке віддалене на 3 км на північ від с. Кліщенці (Кизивер), на селищі північніше укріплення зібрано підйомний матеріал XI—XIII ст. (рис. 3, 13, 32, 33, 46, 47).

Як уже зазначалося на всіх обстежених пунктах було зібрано підйомний матеріал, а де він був відсутній закладалися шурфи. Зібрані вінця горщиків дозволяють визначити хронологію пам'яток. Керамічний матеріал датовано кінцем X—XIII ст. Більш ранніх матеріалів не виявлено, крім одного ліпного вінця горщика скіфського часу (?) на посаді в Тарасівці. Вінець кінця X — початку XI ст. на городищах Лукім'я та Велика Бурімка не виявлено, очевидно, тому, що культурний шар Лукімського городища дуже зруйнований у пізньосередньовічний час. Единий шурф на території окольного граду Великої Бурімки не може дати цілісної картини життя в ньому.

Всі городища нижньої течії Сули існували у XI—XIII ст. На відміну від укріплених частин городища в межах селища кераміка XI ст. зустрічається значно частіше, ніж пізніші матеріали (табл.). Найбільше кераміки XI ст. виявлено на території селищ Чутівки (понад 90%) і Лящівки (блізько 68%). Поблизу городища Кизивер кераміки XII—XIII ст. було майже 54%. Матеріали XI ст. з окольного граду городища в Тарасівці становили 47%, на той час як селищ — 62%. Однак вінець кінця X — початку XI ст., на посаді знайдено більше (5 проти 2).

Доповнює картину керамічний матеріал з розрідувальних розкопок 1959—1960 рр. городища поблизу хутора Кизивер, також датований кінцем X—XIII ст. (рис. 3, 10—12, 30, 31, 48).

Серед підйомного матеріалу виявлено також стінки амфор на посаді в Тарасівці та на селищі хутора Кизивер. На тарасівському посаді знайдено уламок скляного браслета, точильного бруска, багато оброблених кісток, металевих виробів, в межах селища — шматок шиферу, а на селищі хутора Кизивер — уламки леза залізної сокири та шиферного прясла.

Археологічні матеріали дають підставу для висновку, про те, що всі ці населені пункти існували вже в XI ст., на деяких з них у XII—XIII ст. життя стає менш інтенсивним (Чутівка, Лящівка), а на інших навпаки пожвавлюється (Тарасівка, Велика Бурімка, Кизивер).

Аналогічні археологічні матеріали виявлено і на пунктах, де проводилися розкопки. Важливі відомості про час спорудження укріплень дають матеріали оборонних валів городищ. Найкраще вони вивчені в результаті розкопок літописного Воїня та городища неподалік хутора Кизивер, де у валах було знайдено городні та кліті. Автор дослідженъ

М. П. Кучера розрізняє два будівельних періоди у спорудженні дерев'яних конструкцій валів: кінець Х — початок XI ст. і XII ст. Так у Воїні в заповненні клітей валу першого будівельного періоду, що використовувалися для господарських цілей, знайдено 3 візантійські монети — кінця X—XI ст. та початку XI ст.¹² На долівці клітей городища Кизивер виявлено кераміку кінця X—XI ст., а у валі, що їх перекриває, крім аналогічної кераміки зустрічаються вже вінця XII—XIII ст.¹³ Виникнення цих двох городищ датовано кінцем Х ст.

Археологічні дані цілком узгоджуються з літописним повідомленням 988 р. про побудову укріплень за часів київського князя Володимира Святославича для захисту кордонів давньоруської держави від печенігів. Укріплення державних кордонів супроводжувалося освоєнням нових територій, тому тут поблизу кожної фортеці виникають неукріплі поселення, мешканці яких займалися різноманітною господарською діяльністю. Посульські городища об'єднує кільцева система валів, що оточують більш-менш округлий майдан, великий за площею селища. Кільцева система валів городищ дала привід деяким дослідникам визначити заснування їх дитинців не раніше кінця XI ст.¹⁴ Проте, як відзначає М. П. Кучера, на території Переяславщини округлі городища виникають на початку давньоруського будівництва¹⁵, бо така форма була більш економічною, потребувала менших витрат сил і коштів на будівництво. Появу овальних за формую городищ з кільцевими валами на території Київської Русі слід пов'язувати з колонізацією феодальною державою нових земель і масовим будівництвом укріплених населених пунктів наприкінці Х ст. Тим більше, що в Давньоруській державі існували фахівці-фортифікато, які входили до складу княжої адміністрації і безпосередньо керували оборонним будівництвом. Посульська оборонна лінія — найпотужніша серед укріплень Середнього Подніпров'я. Для її створення було використано високий корінний берег ріки, доповнений суцільним Змійовим валом. Цим пояснюється той факт, що городища як опорні пункти в оборонній лінії, обносілися валами не лише з напільного боку, а по всьому периметру майданчика. Майже всі вони мають правильну геометричну форму, незалежно від конфігурації місцевості.

Про велике значення Посульських городищ у системі оборони кордонів Київської Русі свідчить той факт, що 7 з 11 укріплень згадуються у літопису: Лубно, Снепород, Лукомль, Горошин, Римів, Желні та Воїн.

У результаті роботи експедиції уточнено плани шести городищ, одержані археологічні матеріали з них. Виявлено, що в с. Велика Бурімка розташоване лише одне давньоруське городище, яке складається з двох укріплених частин, друге укріплення в цьому селі датується пізньосередньовічним часом, хоча у літературі утвердилася думка про існування тут трьох городищ XI—XIII ст.¹⁶ Це дало змогу уточнити кількість городищ, що входили до системи оборонної лінії нижньої течії Сули, будівництво якої розпочалося наприкінці Х ст.

І. С. Витрик

ГОРОДИЩА В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р. СУЛЫ

Экспедицией ИА АН УССР в 1979, 1985—1987 гг. изучалась оборонительная линия, расположенная на правом берегу р. Сулы — от ее устья до г. Лубны, — в составе которой находились, по литературным данным, 13 древнерусских городищ. В ходе ра-

¹² Довженок В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Вказ. праця.— С. 40, 46, 52.

¹³ Кучера М. П. Вказ. праця.— С. 115.

¹⁴ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 186; Моргунов Ю. Ю. Круглые городища ...— С. 118.

¹⁵ Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія.— 1978.— Вип. 25.— С. 28, 29.

¹⁶ Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беллева С. А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археол. карта).— К., 1984.— С. 137, 138.

бот были уточнены планы 6 укрепленных пунктов и собраны археологические материалы конца X—XIII вв. Установлено, что в черте линии расположено 11 древнерусских городищ (одно укрепление в Великой Буромке оказалось позднесредневековым, а два других в этом же селе — детинец и окольный град одного городища), возникновение которых, как населенных пунктов, относится к концу X — началу XI вв.

I. S. Vitrik

SITES OF ANCIENT TOWN IN THE LOWER REACHES OF THE SULA RIVER

Expeditions of the Institute of Archaeology of the Ukr. SSR Academy of Sciences (1979, 1985-1987) studied the defense line on the Sula right bank (from its mouth to the town of Lubny). That line, according to data from literature, included 13 Old Rus sites of ancient towns. Plans of 6 fortified settlements were specified and archaeological materials belonging to the end of the 10-13th cent. were collected in the course of those works. It has been established that there are 11 Old Rus sites on this line (one fortification in Velikaya Buromka proved to be Late Medieval and two other ones in the same village — detinets and site outskirts) appeared as settlements in the late 10th-early 11th centuries.

Одержано 10.10.88

МАГАЗИН «АКАДЕМКНИГА» ПРОПОНОУЄ:

ЭНЕОЛИТ СССР // Археология СССР (ред. Массон В. М., Мерперт Н. Я.). — М.: Наука, 1982.— 360 с.— 135 экз.— 4 руб.

ПАЛЕОЛИТ СССР // Археология СССР (ред. Борисковский П. И.). — М.: Наука, 1984.— 384 с.— 160 экз.— 4 р. 60 к.

АНТИЧНЫЕ ГОСУДАРСТВА СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ // Археология СССР (ред. Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т., Долгоруков В. С.). — М.: Наука, 1984.— 392 с.— 35 экз.— 5 р. 80 к.

ДРЕВНЕЙШИЕ ГОСУДАРСТВА КАВКАЗА И СРЕДНЕЙ АЗИИ // Археология СССР (Ред. Кошеленко Г. А.). — М.: Наука, 1985.— 496 с.— 5 р. 70 к.

ЭПОХА БРОНЗЫ ЛЕСНОЙ ПОЛОСЫ СССР // Археология СССР (ред. [Бадер О. Н.], Крайнов Д. А., Косарев М. Ф.) — М.: Наука, 1987.— 472 с.— 50 экз.— 5 р. 40 к.

ФИННО-УГРЫ И БАЛТЫ В ЭПОХУ СРЕДНЕСЕВЕКОВЬЯ // Археология СССР.— (ред. Седов В. В.). — М.: Наука, 1987.— 512 с.— 230 экз.— 5 р. 50 к.

СТЕПИ ЕВРАЗИЙСКОЙ ЧАСТИ СССР В СКИФО-САРМАТСКОЕ ВРЕМЯ // Археология СССР. (ред. Мелюкова А. И.). — М.: Наука, 1989.— 464 с.— 100 экз.— 5 р. 40 к.

Звертатись за адресою: 252030 м. Київ, вул. Леніна, 42 магазин «Академкнига» тел. 224-51-42

Іногороднім література надсилається поштою накладною платою

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Д. Я. Самоквасов:
заповіт археолога

С. П. Щавельцов

Дмитро Якович Самоквасов (1843—1911) залишив вагомий спадок одночасно в кількох взаємопов'язаних галузях науки. Відомий він як автор численних праць з історії російської держави і права¹, як видатний організатор і теоретик архівної справи в нашій країні² і, зрештою, як археолог із світовим ім'ям. Проведені ним розкопки охопили широку територію «між Віслою і Тереком, Чорним морем і рікою Москвою»³, за його власним визначенням. Саме до археологічного терену діяльності вченого належить документ, віднайдений нами в ЦДАДА. Рукопис, що пропонується увазі читачів, являє собою послідовний список археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова (розвідок, розкопок і друкованих праць), який був складений ним незадовго до смерті. Перед нами своєрідний науковий заповіт, що дотепер залишався невідомим.

Численні згадки про Самоквасова у дореволюційних енциклопедіях, періодичних та монографічних виданнях часто-густо страждають на тенденційність і однобічність, позначені тогочасною політичною злободінністю і полемікою з приватних питань. Проте, узагальнюючі праці цього автора, у тому числі в різних розділах археології і дотепер активно досліджуються, як і зібрані ним за чотири десятиріччя невтомних пошуків надзвичайні колекції неолітичних, скіфо-сарматських, кавказьких, слов'яно-руських та ін. старожитностей. В радянський період друком не вийшла ще жодна публікація, яка містила б розгорнуту історіографічну оцінку творчого спадку Самоквасова-археолога⁴.

Тому надрукованому нижче документу передують стислі начерки його біографії та археологічних вишукувань. Вони подаються як необхідні вступні пояснення.

Основні віхи життя та діяльності вченого. Д. Я. Самоквасов народився 15 (27) травня 1843 р. на хуторі своїх батьків — малозабезпечених

¹ Див.: Галанза П. Н., Чиркін В. Е. Наука истории государства и права на юридическом факультете Московского университета // Ученые записки МГУ. Вып. 180. Труды юридического факультета. Вып. VIII.—М., 1957.—С. 207, 208.

² Див.: Самошенко В. Н. Д. Я. Самоквасов как историк-архивист // Историография и источниковедение архивного дела в СССР.—М., 1984.—С. 53—62.

³ Самоквасов Д. Я. История культуры населения русской земли по могильным древностям.—Лекция 23 листопада 1908 р. в Политехническом музее на користь фонду Орловської вченой архівної комісії, призначеної для місцевих археологічних розкопок.—М., 1903.—С. 1.

⁴ Серед дореволюційних публікацій див.: Анучин Д. Н. Д. Я. Самоквасов как археолог // Древности. Труды ИМАО.—М., 1914.—Т. XXIII.—Вып. 2.—С. 403—410. Різni автори і тоді, і згодом не раз згадували про знайдені Самоквасовим старожитності, посилалися на його погляди водночас з обговоренням конкретних проблем історії та археології. Якщо мати на увазі власне історіографічні огляди, де фігурує це ім'я, то див.: Формозов А. А. очерки по истории русской археологии.—М., 1961.—С. 116, 117; Формозов А. А. Следопыты земли Московской.—М., 1988.—С. 64—66.

збіднілих дворян⁵, поблизу села Стакорщина Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії⁶. Тут минуло його дитинство. З 1856 по 1862 р. він навчався у Новгород-Сіверській гімназії. 1863 року вступає на юридичний факультет Петербурзького університету. Вчитися відмінно, однак, заборгованість платні за навчання⁷ неодноразово призводить майже до виключення його з факультету. Долаючи злідні й хворобу, живучи мізерною казенною пайкою, закінчує у жовтні 1868 р. повний курс наук із ступенем кандидата юридичного факультету⁸. За рішенням ради університету залишається стипендіатом «для приготування до іспитів на ступінь магістра» строком на два роки при кафедрі державного права⁹.

1869 року публікує першу наукову працю «Нариси з історії російського державного устрою та управління» в «Журналі міністерства народної освіти». 1873 року виходить друком його історико-юридичний дослід «Давні міста Росії». Саме тоді Самоквасов з успіхом захищає цю книжку в Київському університеті як дисертацію магістра.

Освідчений дипломований «юрист-історик» (поширені на той час спеціалізація в академічних колах) вступає «згідно прохання» до «Царства Польського»: доцентом (серпень 1873 р.), потім екстраординарним (грудень 1873) і ординарним (1863) професором на кафедру історії російського права Варшавського університету. Поряд з активними науковими дослідженнями він веде викладацьку і адміністративну роботу (з 1877 р.— секретар, а з 1887— декан юридичного факультету, у 1891 році виконував обов'язки ректора університету). Періодично друком виходять його статті, брошюри, документальні збірки і багатотомний курс лекцій з історії давньоруського права. За один з випусків цієї праці радою Варшавського університету йому присуджено ступінь доктора державного права (1878).

Захоплення польовою археологією, яке виникло ще в роки магістратури під впливом знайомства з О. С. Уваровим і В. Б. Антоновичем,

⁵ Див.: Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства.— Спб., 1901.— Т. 1.— Ч. 1—2.— С. 80; О введении рода Самоквасовых в потомственное дворянское достоинство. 22.01.— 5.06.1893 р. // ЦГИА.— Ф. 1405.— Оп. 94.— Д. 8267.— Л. 1—18.

⁶ Див.: Формулярный список о службе экстраординарного профессора Императорского Варшавского университета ..., доктора государственного права, статского советника Д. Я. Самоквасова. 30.06.1882 г. // Отдел рукописей ГБЛ.— Ф. 708 (Собрание Ванделя).— Оп. 1.— Д. 910.— Л. 31 об. та ін. послужні списки вченого.

⁷ Див.: Личное дело студента (юридического факультета Петербургского университета) Дмитрия Самоквасова. 29.09.1862— (23.11.1868 г.) // ЛГИА.— Ф. 14 (С.-Петербургский университет).— Оп. 5.— Д. 2413.— Л. 1—23.

⁸ Див.: Диплом С.-Петербургского университета, выданный Д. Я. Самоквасову. 23.11.1868 г. (Оригинал) // ЦГАДА.— Ф. 337 (МАМЮ).— Оп. 1.— Д. 10043.— Л. 1.

⁹ Григорьев В. В. Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка.— СПб., 1870.— С. CXXI (2-й пагинации).

стає другою, причому, як визнає Самоквасов, «улюбленою» його професією. Щорічно, у період «літніх вакацій» він здійснює дво-тримісячні експедиції «вглиб імперії для дослідження давніх земляних насипів», — як неодноразово зазначається у його формулярному послужбовому списку. 1886 року його затверджено спочатку членом-кореспондентом (1886), потім позаштатним (без утримання) членом (1891) Імператорської Археологічної комісії. За її дорученнями провадить розкопки ряду пам'яток і здійснює археологічний нагляд новобудов¹⁰, 1889 року подорожує по Європі «для огляду археологічних музеїв Кракова, Відня, Будапешта, Афін, Константинополя, Болоньї, Венеції, Флоренції, Риму і особливо Неаполя»¹¹ та здобування додаткових експонатів для поповнення своєї колекції старожитностей. Його варшавська квартира перетворюється на загальнодоступний археологічний музей¹².

Самоквасова Д. Я. обирають членом вчених товариств столиці: Петербурзьких — археологічного і географічного і Московських — археологічного й любителів природознавства, антропології й етнографії при університеті. На засіданнях цих товариств, виставках, з'їздах і міжнародних конгресах професор періодично демонструє свої археологічні знахідки, виступає з доповідями, що тлумачать значення цих знахідок для історичної науки¹³.

1892 року, по закінченні пільгового 20-річного строку служби (для Польщі), виходить на пенсію по лінії Міністерства народної освіти і переїжджає до Москви. Незабаром його призначено на посаду керуючого Московським архівом Міністерства юстиції — одного з найбільших сковищ давніх актів у країні. Найближчими роками Самоквасов спрямовує свої сили на благоустрій і розширення штату службовців цього закладу, налагоджує систематичний опис його величезних документальних фондів, а також публікує нововіднайдені архівні матеріали XIV—XVIII століття¹⁴.

На початку ХХ століття висуває ряд проектів загальнонаціональної реформи архівної справи в Росії на буржуазно-ліберальних засадах та енергійно намагається впровадити їх через урядові кола¹⁵. Його відряджено за кордон (1899) «для ознайомлення з організацією і діяльністю архівів давніх актів у західно-європейських країнах». Перекладає російською мовою і публікує архівне законодавство більшості європейських держав, а згодом двотомник «Архівна справа в Росії» (1902).

Виступи й книги Самоквасова з архівознавства випереджають свій час: вони викликали бурхливу полеміку серед охоронно-настроєних

¹⁰ Див.: О назначении проф. Д. Я. Самоквасова сверхштатным членом (ИАК) (без содержания) (и его деятельность в этом звании). 9.02.1891—25.08.1911 г. // Рукописный архив ЛОИА.—1891.—Ф. 1.—Д. 27.—Л. 1—64; (ИАК — начальнику работ по постройке Джанкой-Феодосийской железной дороги и его инженерам, о поручении Д. Я. Самоквасову наблюдать за случайными археологическими находками в районе строительства. 18 — 20.05.1891 г.) // Там же.—1862.—Ф. 1.—Д. 26.—Л. 101—102 об.

¹¹ Див.: Переписка попечителя Варшавського учебного округа с министром народного просвещения о командировании Д. Я. Самоквасова за границу для подготовки реферата «О предметах римского искусства императорской эпохи в курганах России». 1889 г. // ЦГИА.—Ф. 733 (Министерства народного просвещения).—Оп. 122.—Д. 235.—Л. 28.

¹² Див.: Р. Музей професора Самоквасова // Варшавский дневник.—1875.—№ 42.

¹³ Див., напр.: Самоквасов Д. Я. Вещественные памятники древности в пределах Малороссии // Антропологическая выставка 1879 г.—М., 1879.—Т. III.—Ч. 1.—С. 338—350; О памятниках культуры человека каменной эпохи в Малороссии // Речи и протоколы VI съезда русских естествоиспытателей и врачей в Петербурге. 20—30 декабря 1879 г.—СПб., 1880.—С. 289, 290, 301, 302.

¹⁴ Див.: Чулков Н. П. Д. Я. Самоквасов как управляющий МАМЮ // Описание документов и бумаг, хранящихся в МАМЮ.—М., 1912.—Кн. 17; Шохин Л. И.: Описание документов в МАМЮ во второй половине XIX — начале XX вв. // Советские архивы.—1987.—№ 2.—С. 55—58.

¹⁵ Див.: Самоквасов Д. Я. Проект ходатайства об организации (русских) архивов ... (и другие материалы ИМАО по данному вопросу) // ЦГИАМ.—Ф. 454 (ИМАО).—Оп. 2.—Д. 211.—Л. 1—42; (Материалы Д. Я. Самоквасова и др. лиц) по архивной реформе в России. 12.02.1901—22.12.1903 г. // ЦГИА.—Ф. 565.—Оп. 5.—Д. 20214.—Л. 1—16 та ін.

діячів цієї галузі, а також міністерських інстанцій. Зрештою, праці вченого не знайшли підтримки сучасників. Багато його пропозицій, що стосувалися державної централізації архівної служби, здійснилися тільки за Жовтневої революції¹⁶. Не полишає вчений і педагогічної ниви: послідовно стає приватдоцентом (січень 1894), позаштатним екстраординарним (травень 1894), ординарним (1895) і, нарешті, заслуженим (1900) професором Московського університету на кафедрі історії російського права (платні за цю службу він не отримував)¹⁷.

Узв'язку з підготовкою чергового XIV Археологічного з'їзду (1988) особисто повертається до розкопок на рідній чернігівській землі і в інших районах, а також фінансує ряд експедицій за своїм планом. Знову друкує коментовані й ілюстровані щоденники своїх археологічних досліджень в книгах «Могили руської землі» та «Северянська земля. Йї северяни у городищах і могилах» (1908). На той час більшість вітчизняних історико-краєзнавчих та археологічних товариств, організацій і установ обирають його своїм почесним членом.

Отримує чин таємного радника. Удостоєний багатьох медалей та орденів, включаючи Святого Володимира 2-го ступеня й Білого Орла. Помер професор після тяжкої і тривалої хвороби 5 (28) серпня 1911 р. в Москві, де й похований на Новодівичому кладовищі¹⁸. Могильний пам'ятник, що має вигляд масивного родинного склепу з сіро-граніту, збережено і дотепер завдяки зусиллям О. Н. Сичової. Ряд праць ученого з археології підготовлений до друку учнями і опублікований коштом вдови посмертно. Всього йому належить понад 200 наукових праць.

Шлях археолога. Перший, випробований період археологічної діяльності Самоквасова — 1870—73 рр.— пов'язаний з підготовкою дисертації магістра, темою якої були давньоруські міста. Ледь не вперше в нашій країні вчений-гуманітарій звернувся до польової археології як до необхідного джерела вирішення певної історичної проблеми, яка постала при початковому аналізі писемних джерел. Молодий дослідник ставить завдання перевірити на місцевості гіпотезу існування великої кількості укріплених поселень східних слов'ян у домонгольський період. Прокладаючи маршрут, керувався літописними даними про розселення їхніх «племен». Звернімо увагу на різноманітність використаних ним методичних прийомів: виявлення давніх земляних насипів шляхом розвідувальних експедицій та анкетування місцевого населення; повітове, губернське та краєве картографування; описання і класифікація за їх зовнішніми формами; закладання розвідувальних шурфів на поверхні багатьох із них. У пошуках городищ і курганів археологу довелося відвідати 11 губерній: Петербурзьку, Новгородську, Тверську, Московську, Тульську, Орловську, Курську, Харківську і Полтавську, Київську, Чернігівську. Серед першодосліджуваних тоді Самоквасовим пам'яток ті, що стали еталонами у майбутній археологічній класифікації. Це такі, як Стара Ладога, Дияково, городище під Москвою біля села Коломенське, Юхнівське на Десні, Гочівське на Пслі, Трипільське на Дніпрі та ін.¹⁹

У ході цих робіт Самоквасов сформував практичні навички організації і здійснення розкопок, він переконався у тому, що в галузі слов'яно-руської археології літописні та інші писемні повідомлення можна і належить перевіряти й доповнювати деякими речами з розкопаних вже пам'яток давнини.

¹⁶ Дів.: Мазин К. А. Проекты архивной реформы в России конца XIX — начала XX вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1987.

¹⁷ Дів.: Філіппов А. Н. Дмитрий Яковлевич Самоквасов (некролог) // Отчет о состоянии и действиях Императорского Московского университета за 1911 г.— М., 1912.— С. 48—80.

¹⁸ Дів.: О. смерти засłużеного ординарного професора Московского университета Д. Я. Самоквасова (1911 г.) // ЦГИАМ.— Ф. 418. (МГУ).— Оп. 89.— Д. 407.— Л. 1—12; Памяти Дмитрия Яковлевича Самоквасова.— М., 1912.

¹⁹ Дів.: Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Труды III Археологического съезда в Киеве.— К., 1878.— Т. 1.— С. 228, 229.

Разом з тим, новаторське на той час ставлення до археології побставило перед істориками ряд нових питань — про критерій датування й етнічного визначення відкопаних предметів, про відмінності археологічних культур і про ареали їх розповсюдження. Для відповіді на запитання такого гатунку явно недостатньо було візуальних спостережень на місцевості та вибіркових шурфів.

Самоквасов відніс городища до кола найважливіших пам'яток вітчизняної історії, однак, йому не вдалося впевнено визначити принадлежність віднайдених укріплень до віків і народів — він узагальнено сприймав їх як східно-слов'янські, давньоруські міста, що не підтвердилося надалі. Необхідні були систематичні великомасштабні розкопки, що обіцяли якісь уточнюючі знахідки. Так у професора склався план по дальшого багаторічного вивчення споконвічних східно-слов'янських земель з точки зору археології. Реалізація цього задуму обіймає другий і основний період діяльності археолога — приблизно з III Археологічного з'їзду в Києві (1874) і до 1891 року, коли він подарував вже зібрану на той час багаточику колекцію старожитностей разом з надрукованими каталогами²⁰ та польовими щоденниками всіх здійснених розкопок Історичному музею в Москві²¹. Вже при першому побіжному огляді городищ він намагався розкопувати супроводжуючі їх могильники — групи курганів і встановив прямий зв'язок цих цвинтарів доби язичниців з одночасними поселеннями давніх народів. Поховальний інвентар курганів виявився досить показовим, різноманітним, за яким можна здійснити попередню періодизацію та гіпотетичне з'ясування народності окремих археологічних культур. Зусиль, грошей і часу розкопки курганів потребували менше, ніж городища або важкодоступні для віднайдення поселення. Самоквасову вдалося виклопотати грошову допомогу від державної скарбниці на проведення розкопок²², його спорадично фінансували ІАК та ІМАО, але таки левину долю витрат на експедицію довелось оплачувати з власної платні. Майже два десятки польових сезонів професор невтомно займався розкопками курганів, а при нагоді й деяких інших пам'яток (городищ, дольменів, фундаментів храмів, селищ, стоянок у дюнах, майданів безкурганних поховань) у кількох взаємопов'язаних у давнину регіонів — Польщі, України, Центрального Чорнозем'я, Причорномор'я, Кавказу.

Самоквасов був одним з перших російських археологів, який почав суверо дотримуватись сформованої у ті роки методики розкопок, вимагаючи цього й від своїх колег. Про це свідчать його публікації на захист речових пам'яток, до підтримки музеїної справи²³, звіти по виданим йому відкритим листам, що збереглися в архівах²⁴ та інші експедиційні матеріали.

Він також очолює комісії по складанню й переробці офіційно діючої інструкції для проведення археологічних робіт²⁵.

²⁰ Дів.: Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей профессора Д. Я. Самоквасова.— Варшава, 1892.

²¹ Дів.: Орешников А. В. Собрание древностей Д. Я. Самоквасова в Историческом музее // Древности. Труды ИМАО.— М., 1914.— Т. XXIII.— Вып. 2.— С. 411—415.

²² Дів.: Дело о назначении Д. Я. Самоквасову субсидии из казны на производство ежегодных исследований древних земляных насыпей и издание их результатов. 8.03.1875—13.09.1876. // ЦГИА.— Ф. 733.— Оп. 149.— Д. 164.— Л. 1—17.

²³ Дів.: Самоквасов Д. Я. Раскопки древних могил и описание, хранение и издание могильных древностей.— М., 1908. Пор.: Бобрицкий А. А. Отзывы о книгах по археологии // Рукописный архив ЛОИА.— 1910.— Ф. 25.— Д. 86.— Л. 2—6.

²⁴ Дів.: О раскопках проф. (Д. Я.) Самоквасова в пределах Курской и Полтавской губ., по рр. Сейму и Суле. 6.06.1889—21.09.1890 г. // Рукописный архив ЛОИА.— 1889.— Ф. 1.— Д. 55.— Л. 1—45; Спицын А. А. Сводка сведений о древностях Черниговской губернии (1895 г.?) // Там же.— Ф. 5.— Оп. 1.— Д. 204.— Л. 1—23 та ін.

²⁵ Дів.: Самоквасов Д. Я. Условия научного исследования курганов и городищ.— Варшава, 1878; Самоквасов Д. Я., Ивановский Л. К., Антонович В. Б. Инструкция для описания городищ, курганов, пещер и для производства раскопок курганов // Труды III Археологического съезда в Киеве.— Киев, 1878.— Т. I.— Протоколы.— С. IXIX—IXXIII; Теж: Антропологическая выставка 1879 г.— М., 1879.— Т. II.— С. 51—55; Протоколы общих собраний ИРАО. 18.05—31.10.1884 г. (об использовании и переиздании инструкции Д. Я. Самоквасова для раскопок курганов) // Рукописный архив

Поряд з невід'ємною марудною роботою, що обов'язково супроводить будь-які масштабні розкопки, на нього чекають сенсаційні за будь-якими стандартами археологічні відкриття: давньоруські поховання князів і дружинників Х ст. у Чернігові («Чорна могила» та ін.); багаті скіфські кургани у Полтавській та Катеринославській губерніях; дорогоцінні скарби на городищі Княжа гора, там, де Рось з'єднується з Дніпром (Київська губернія) та ряд інших.

Як з'ясувалося пізніше, поряд з блискучими здогадками у запропонованих ним інтерпретаціях археологічних знахідок були також серйозні вади. Далеко не всі його датування та атрибутації знайшли своє місце в науці. Швидко застаріла й розроблена ним періодизація всіх вітчизняних старожитностей за локальними історичними епохами — від кімерійської та скіфської до слов'яно-руської та половецько-татарської²⁶. Нині основна його концепція походження східних слов'ян безпосередньо від скіфів, сарматів і гето-дакійців здається просто фантастичною²⁷.

При цьому, конкретні помилки вченого не повинні принижувати для нас значення запропонованого ним перспективного підходу до реконструкції й аналізу первісних та ранньосередньовічних суспільних відносин, який базується на цілісному комплексі джерел, — писемних, етнографічних, лінгвістичних, археологічних та інших²⁸. Факти й висновки, здобуті шляхом розкопок були залучені професором до його університетських лекцій, а також до монографії з історії права. Він широко пропагував їх у періодичній пресі та публічних виступах тощо. Від опису й каталогізації вишукуваних знахідок — до їх систематизації згідно віків і народів, а звідси — до можливого й поступового пояснення, розуміння історичного процесу у давнину — у цьому полягає методологічне кредо цього дослідника. Більшість його колег в університетській корпорації складала ще загін кабінетних істориків, які цураються археології, деякі з них належали до групи археологів-практиків, які не претендують на загальноісторичну інтерпретацію своїх знахідок.

Третій, заключний період археологічної роботи Самоквасова обмежений початком ХХ століття. Після перерви він поновлює розкопки, вводить до наукового обігу кілька цікавих пам'яток, серед яких унікальний Гочівський комплекс на Пслі²⁹. Велику увагу професор приділяє краєзнавчим товариствам різних губерній — консультує їх активістів, виїжджає з благодійними лекціями з археології, допомагає матеріально. На громадських засадах (як кажуть тепер) викладає археологію студентам університету, ліцеїстам та слухачам Московського археологічного Інституту. Лекції у приміщенні архіву за спеціальною програмою³⁰ та супроводжуючими численними слайдами так званого «казкового ліхтаря» перемежовувалися з показовими розкопками підмосковних курганів.

Насичене невтомною працею життя Д. Я. Самоквасова виявилося замалим для втілення всіх його оригінальних задумів. Серед тих його

ЛОИА.—Ф. 3.—Оп. 1.—Д. 339.—Л. 194—194 об., 197—198; (Запрос мнения Д. Я. Самоквасова о проекте правил, на основании которых ИАК могла бы разрешать археологические раскопки. 14.01.1893 г.) // Там же.—1887.—Ф. 1.—Д. 69.—Л. 299; Протоколы заседаний комиссии (XIV Археологического съезда в Чернигове) для составления инструкции лицам, предпринимающим раскопки (1908 г.) // — Там же.—Ф. 4.—Оп. 1.—Д. 82.—Л. 1—2.

²⁶ Дів.: Самоквасов Д. Я. Хронологическая классификация могил южной России // Варшавские университетские известия.—1890.—№ 3.

²⁷ Дів.: Самоквасов Д. Я. История русского права. Вып. II. Происхождение славян. Происхождение русских славян.—Варшава, 1884; Самоквасов Д. Я. Происхождение русского народа.—М., 1908.

²⁸ Дів.: Самоквасов Д. Я. Исследования по истории русского права. Вып. II. Средства познания системы русского права языческой эпохи.—М., 1896; Самоквасов Д. Я. Курс истории русского права. Изд. З-е, испр. и доп.—М., 1908.

²⁹ Дів.: Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского уезда Курской губернии, произведенных профессором Д. Я. Самоквасовым в августе 1909 г.—М., 1915.

³⁰ Дів.: Самоквасов Д. Я. Программа курса лекций по русской археологии.—М., 1907.

Жовтень 1873 р. уряд.

До 1871—1872 шкади

Одноголовий 72* городищ на берегах річки Неви
Неви, Лави, Ловаті, Волхова, озера Ільмень, Сейму, Раті, Кури, Сіверського Дніпра,
Москви, Упи, Орла **, Есмані, Клевені, Десни, Малотічни, Вари, Содості і Снова,
Псла, Сули, Ромни, Трубежу, Дніпра, Росі, Россави, Ваблі, Бабинича ***.

До 1871 року

1) Одна з розкопок близько села Красногорська відкрита
біля села Руднянка чи на березі річки

2) Розкопки Курганів у Гаврилівській Надросівській
сільській Курганів, Курганів чи

3) Роз. в Курганів чи в Курганівському селі, Кур-
ганівській церкви

4) Роз. Курганів Гаврилів чи в Чернігові

Курганів Гаврилів чи в Чернігові

До 1872—1873

Розкопки Чернігів Лозинів чи в Чернігові.

До 1873 року

Інша розкопка на Бородавчинській землі
Бородавчинській землі чи

Розкопки в Бородаві чи в Бородавчинській
чи Бородавчинській землі.

Розкопки в Курганів чи в Курганівській землі
чи Курганівській землі.

В Курганів чи в Курганівській землі
чи Курганівській землі в 1873 або 1877 роках

В Курганів чи в Курганівській землі
чи Курганівській землі

В Курганів чи в Курганівській землі
чи Курганівській землі

планів, що не були реалізовані, виділяються такі, як проектування музею сіверянських старожитностей у Києві та Чернігові, утворення кафедр археології та архівознавства у кількох університетах, складання повних покажчиків городищ і курганів по всіх регіонах країни, розкопки в районі чергового Археологічного з'їзду у Новгороді.

Аби підвести заключні підсумки зробленого, археолог склав подані нижче нотатки, відредактувати й опублікувати які вже не встиг.

Текст підсумкового документа.

«У 1871—1872 роках оглянув 72* городища по берегах річок: Неви, Назі, Лави, Ловаті, Волхова, озера Ільмень, Твериці, Волги, Сейму, Раті, Кури, Сіверського Дніпра, Москви, Упи, Орла **, Есмані, Клевені, Десни, Малотічни, Вари, Содості і Снова, Псла, Сули, Ромни, Трубежу, Дніпра, Росі, Россави, Ваблі, Бабинича ***.

* Закреслено: 50.

** Далі повторюється: Кура.

*** Далі закреслено: «на околицях Новгорода, Старої Русси, під Москвою, біля Путівля» (та ін. населених пунктів).

1872 року

- 1) Проводив розкопки під Москвою біля с. Дняківськé.
- 2) Проводив розкопки двох Білогірських городищ Курської губ.
- 3) Розкопав 86 курганів у Білогірській, Миколаївській пустині Курської г. Суджанського п.
- 4).Розкопав 6 курганів біля м. Міропілля Курської губ. Суджанського повіту.
- 5). Розк. курган Гульбище у м. Чернігові.
- 6) (Розк.) курган Безіменний у м. Чернігові.

У 1872—1873 (роках) розкопав «Чорну могилу» в Чернігові.

1873 року

- 1) Проводив розкопки на Волокітінському городищі Глухівського п. Чернігівської губ.
 - 2) Розкопав 9 курганів біля х. Холодного Чернігівської губ.. Кролевецького повіту.
 - 3) Розкопав 19 курганів біля с. Волокітіно Чернігівської губ. Глухівського повіту.
- Проводив розкопки на Юхнівському городищі Чернігівської г. Новгород-Сіверського п. (у) 1873 та 1876 р.

У 1873 та 1878 роках

106 курганів під Черніговом у Троїцькій або Болдинській групі.

11 курганів під Черніговом у Стрижиевській групі (л. 1).

10 курганів на околицях Чернігова біля с. Гущино*.

У 1873—1880 роках оглядав піщані розсипи у межах Царства Польського та на побережжі Десни і її притоків.

1874 року

- 1) 58 курганів біля м. Седнева Чернігівської губернії й повіту.
- 2) 4 кургани біля с. Хворостовичі Новгород-Сіверського п. Чернігівської губ.
- 3) 30 курганів біля с. Меринівка Стародубського п. Чернігівської г.
- 4) 6 курганів біля с. Левинка Стародубського п. Чернігівської губ.
- 5) 11 могил на околицях Варшави.

6) Декілька курганів у лісі Китаївської пустині під Києвом.

1875 року

Проводив розкопки на Ратманському городищі на березі р. Раті за 20 верст від Курська.

Досліджував сліди давніх поселень біля сел. Єнісали при підніжжі Чатир-Дага.
Досліджував печеру Бімбат-Коба на Чатир-Дазі.

7 курганів біля с. Мар'янівка Путивльського п. Курської губернії.

8 курганів біля х. Сетнів на кордонах Путивльського та Сумського п.

24 кургани поблизу с. Клюква, селищ Олександровка і Городище Курського повіту.

Оглянуто 16 місць з похованальними урнами у Царстві Польському.

Курган біля сел. Клинове Курського повіту.

Курган біля підніжжя Чатир-Дагу (л. 1 об.).

1876 (року)

Проводив розкопки на Яблонівському городищі біля с. Яблунівка Канівського п. Київської губернії.

Проводив розкопки на городищі Княжої гори в с. Пекарі при впадінні Росі в Дніпро, Черкаського п. Київської губ.

Досліджував піщані розсипи біля с. Хоцьки Переяславського п. Полтавської губ.

Досліджував 18 залишків гробниць у гмині Реснцин Нешавського повіту Варшавської г.

(Розкопав) Старшу могилу великих розмірів і 32 кургани різних, за розмірами біля с. Аксютинці в урочищі Стайкин Верх Роменського п. Полтавської губ.

27 курганів біля с. Аксютинці в урочищі Солодке Роменського п. Полтавської губ.

3 кургани біля с. Аксютинці в урочищі Великі Будки Роменського п. Полтавської губ.; 3 кургани в м. Ромни Полтавської губ.

2 кургани біля с. Герасимівка Роменського повіту Полтавської губ.

Весела Могила і 34 кургани поблизу с. Медвеже Роменського п. Полтавської губ.

8 курганів у с. Яблунівка Канівського п. Київської губ.

3 кургани біля ст. Бахмач — Роменський Конотопського п. Чернігівської губернії.

3 кургани біля с. Липове Роменського повіту Полтавської губернії.

* Далі повторення одного з попередніх записів: «19 курганів біля с. Волокітіно Чернігівської г. Глухівського повіту» за 1873 р.

1877 (року)

- Досліджував Болгарське городище Спаєвого п. Казанської г.
10 курганів біля с. Россави Канівського п. Київської губ.
13 курганів біля сел. Гамарня Черкаського п. Київської г.
2 великих біля с. Дойниці Переяславського п. Полтавської г.
55 курганів біля м. Переяслав Полтавської губ.
43 * кургани на околицях с. Россава в урочищі Лучки і біля кладовища Канівського п. Полтавської губ. (л. 2).
3 кургани біля с. Трипілля Київського повіту.

(У) 1878 році

- 15 курганів біля с. Ларинівка Новгород-Сіверського п. Чернігівської губ.
7 могил в с. Грембкова Венгрівського п. Седлецької г. (Царства Польського).
Проводив розкопки у фундаменті (зруйнованого) храму (закладеного) в Чернігові (князем Святославом Всеволодовичем у 1173 р. на березі Десни).

1879 року досліджував околиці Одеси та Аккерманський повіт.

1880 року досліджував сліди селитьби під Євпаторією.

(Розкопав) курган біля Майкопського озера поблизу Євпаторії.

1881 року

- 11 гробниць біля колонії Карапас на Чеснок-горі під П'ятигорськом.
Викопано канву на 50 аршин у довжину на Чеснок-горі.
З гробниці, а також перевірені старі розкопки біля колонії Карапас в урочищі Довгий курган під П'ятигорськом.
Могила, а також перевірені попередні розкопки в різних урочищах у кількох могильниках біля колонії Карапас під П'ятигорськом.
Могила у Мішкетському могильнику біля Воєнно-Грузинського шляху.
12 курганів біля х. Мішкін Чернігівського повіту.
16 курганів біля невеличкого м. Березна Чернігівського п.
Оглянуто кургани на ок (олії) х. Диденкі біля г (ори) Верблода.
5 курганів біля Кисловодська в урочищі «Три камені».
2 великих кургани біля колонії Карапас під П'ятигорськом.
7 курганів та 2 могили біля колонії Константинівка під П'ятигорськом.
11 гробниць та 6 курганів біля Кисловодської станції.

У 1881—1882 роках (л. 2 об.) 115 курганів біля колонії Карапас під П'ятигорськом.

1882 року

- 36 катакомб у Тагаурській ущелині поблизу аула Чмі в Осетії.
2 катакомби і 2 кам'яні гробниці в урочищі Харх поблизу Балтської станції Воєнно-Грузинського шляху.
77 курганів біля колонії Константинівка під П'ятигорськом.

1883 року

- 2 великих та 24 середніх і малих курганів та 9 могил біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губ.
(На кладовищі) біля Чернігівського кафедрального собору.

У 1883 та 1884 роках 10 курганів біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

1884 року

Досліджував кургани біля с. Велика Знам'янка Мелітопольського повіту Таврійської губернії.

(Розкопав) 9 могил біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

5 курганів біля сел. Вороне Новомосковського п. Катеринославської губернії.

1885 року 3 могили на околицях Варшави.

1886 року

1 курган біля м. Седнєва Чернігівського повіту.
4 кургани біля м. Мени Сосницького п. Чернігівської губ.

1887 року гробниці під Варшавою біля сел. Чеховіце.

* Перед цією цифрою розрахунок 19+24.

1889 (року)

Був присутній на розкопках у Помпеї* двох будинків та 22 катакомб у Чівіта-Кастеляні; оглядав музеї і некрополі в Італії та Австрії для ознайомлення з римськими могилами.

(Розкопав) 3 кургани біля с. Аксютинці в урочищі Привали в Роменському п. Полтавської губернії (к. 3).

3 кургани в сел. Лозове, неподалік від Ромнів Полтав(ської) губ.

5 курганів поблизу с. Ярмолинці в урочищі Кам'янське, неподалік від Ромнів Полт(авської) губ.

6 курганів біля с. Сурмачівка, неподалік від м. Глинська Полт(авської) губ.

35 курганів біля м. Глинська Полтавської губ.

6 курганів в м. Глинську Полтавської губернії.

1890 (року)

Кам'яна гробниця біля сел. Косево під Новгород-Сіверським.

3 великі та 8 середніх і маліх курганів біля с. Рижанівки Звенигородського повіту Київської губернії.

1891 року

1 великий і 2 малих кургани біля с. Воробйовки Курського повіту.

6 курганів у м. Рижанівці Звенигородського п. Київської губ.

1906 (року) 20 (поховань) на околицях сел. Шабалата й Катаржи Аккерманського повіту.

1908 року

7 курганів на старому цвинтарі у Березні на околицях ** Чернігова.

12 курганів на Болдиній горі під Черніговом.

5 курганів під Москвою в уроч(ищі) Полова гора.

8 курганів між селищами Волхонка й Чертаново під Москвою.

7 курганів біля сел. Котлякове під Москвою.

1909 р(оку)

272 кургани при с. Гочів Обоянського повіту Курської губернії.

Проводив розкопки на городищі Гочівському.

Досліджував поле поховання біля сел. Шмирєве Обоянського повіту Курської губернії» (3 об).

Археографічна довідка. Оригінал документа зберігається: ЦДАДА.— Ф. 337 (Московського архіву Міністерства юстиції).— Оп. 1.— Д. 8374.— Л. 1.— 6 об. Раніше не публікувався. Не був атрибутований архівістами: подана одиниця зберігання не має заголовку, внутрішнього опису змісту, датування й листка використання дослідниками. Атрибутація рукопису як чорнового автографу Д. Я. Самоквасова проведена нами за її змістом та характерним почерком управлюючого МАМЮ.

До складу зазначененої архівної колекції, папери, що друкуються вище, потрапили, очевидно, разом із закінченим діловодством канцелярії даного закладу. Оскільки ніхто серед службовців МАМЮ польовою археологією спеціально не займався, документ не привернув їхньої уваги й залишився як один з небагатьох «глухих» (без заголовку) номерів дореволюційного перепису (ним користуються і дотепер) відповідного фонду. Сотні інших автографів Самоквасова, вивчених нами у ЦДАДА (листування з різними установами й особами, рукописи наукових праць з архівоведення, розпорядження підлеглим та ін.) описані й датовані як належить.

Горішня частина першого листка не заповнена — цілком очевидно, що залишено місце для заголовка, проте він відсутній. Ми пропонуємо таку назву документа: «Список археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова, складений ним між 1910 та 1911 pp.» Як можна побачити з вищенадрукованого, тут по роках — з 1871 по 1909 — розписані усі особисто проведенні археологом розвідки й розкопки з вказуванням типу, місця розташування (губернії, повіту, села, селища або міста, іноді — урочища) й кількості вивчених пам'яток. Наведені в цій частині документа відомості звірени нами з аналогічними даними в інших — надрукованих працях Самоквасова (до них ми відсилаємо читачів, які зацікавляться більш детальними вказівками стосовно зазначених у документі розкопок) та в архівних джерелах. Розбіжностей не знайдено, за ви-

* Сучасна вимова: «у Помпеях».

** Слова: «на околицях» закреслені автором.

Ніяким одного моменту. У серпні 1888 р. за повідомленнями преси³¹ і документами ІАК³², Самоквасов, разом з С. А. Мазаракі та В. В. Завітневичем розкопали 15 курганів скіфського типу на околицях м. Ромни, в Зарудльській волості Роменського повіту Полтавської губернії. А в документі, що був надрукований 1888 року, цей епізод відсутній. Чому, сказати важко. Можливо, професор віддавав перевагу у даному польовому сезоні поіменованим українським археологам — своїм колегам і добрым знайомим, поступився правом на знахідки й описання розкопок.

Після списку археологічних вищукувань (л. л. 1—3 об.) автор рукопису знов-таки в хронологічному порядку перераховує свої публікації, головним чином з археології (л. л. 4—6 об.). Цю бібліографію (ми оминули її в цьому повідомленні тому, що вона далеко не вичерпана) доведено до 1910 р. включно. Таким чином, весь манускрипт датується кінцем 1910 — початком 1911 р. З лютого 1911 р. різко загострилася тяжка хвороба, що точила Самоквасова вже багато місяців, що й потягло за собою, між іншим, помітну в інших паперах деформацію почерку.

Можна висловити здогадку, що професор готував обидва списки — розкопок і публікацій за заявкою ІМАТ, у довідкове видання, що планувалося до 50-річного ювілею цього товариства. Однак до нього увійшли інші матеріали про Самоквасова, що спиралися виключно на його формуллярний список³³. Разом із тим, окрім гіпотетичного замовлення, автору розглянутих списків, очевидно, самому потрібно було підвести підсумки, компактно занотувати той величезний шлях, що пройшов він дорогами археології.

Рукопис має вигляд чернетки — містить ряд авторських скорочень, виправлень і вставок, зроблених явно в процесі написання. Авторські скорочення нами збережені: губ., г.— губернія; п.— повіт; с.— село; сел.— селище; х.— хутір; ст.— станція; м.— місто; міст.— містечко; р.— ріка. Найважливіші з авторських правок обговорені нами в примітках. Зроблені нами уточнення до тексту забрані у дужки. Весь текст написаний на білому розлінованому папері великого формату чорним чорнилом. Закінчення кожного листа відмічено нами у дужках — (л. 1) і т. д. В оригіналі текст позначений слідами більш пізньої обробки (але якого часу і хто саме обробляв — важко сказати): тут знаходиться напис чорнилом (але не самоквасовським, іншим почерком) у верхньому кутку першого листка: «Народився 1843 року. Помер...» та окремі помітки олівцем (знаки питання, підкреслення та ін.) на полях решти листків. Можливо, це початок редакторської правки до видання, що не було випущено друком.

Документ, що друкується, на наш погляд, являє певний історико-науковий інтерес. Публікуючи його, ми віддаємо належну шану досягненням одного із засновників наукової археології в Росії. Незабаром — 1993 року — 150-річчя від дня народження Д. Я. Самоквасова. Було б несправедливо ігнорувати цю дату.

Крім того, «заповіт археолога» може стати у пригоді практичним діянням: для складання й уточнення зводу пам'яток історії й культури, музеївих експозицій, археологічних покажчиків і туристичних схем у цілому ряді областей європейської частини нашої країни, насамперед Чернігівської, Курської, Полтавської, Київської та ін., де Самоквасов зробив найбільше розвідок.

Одержано 28.02.89

³¹ Дів.: Правительственный вестник.— 1888.— 9 сентября.

³² Дів.: (О раскопках Д. Я. Самоквасовым скіфських курганов в окрестностях г. Ромны в августе 1888 г.) // Рукописный архив ЛОИА.— 1888.— Ф. 1.— Д. 16.— Л. 49а—50.

³³ Дів.: Биографический словарь членов (ИМА). Рукопись. 1913—1915 гг.// ЦГИАМ. Ф. 454.— Лп. 2.— Д. 442.— Л. 38—39; ИМАО в первое пятидесятилетие его существования. 1864—1914.— Т. II. I. Биографический словарь членов Общества. II. Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества.— М., 1915.— С. 317, 318 (1-й пагинации); 167—170 (2-й пагинации).

Владислав Петрович Бузескул (1858—1931)

О. В. Сухобоков

Серед вчених, вихованих у стінах Харківського університету за понад 180-річне його існування, значне місце посідає Владислав Петрович Бузескул, історик з надзвичайно широким науковим діапазоном зацікавлень. Його п'ятирічна наукова та викладацька діяльність знаменувала останній етап розвитку домарксистської вітчизняної загальної історії.

В. П. Бузескул народився 24 лютого (за старим стилем) 1858 р. в с. Попівка колишнього Ізюмського повіту Харківської губернії у родині небагатого дворяніна. Його мати рано померла, отже, вихованням майбутнього вченого опікувався батько та домашній вчитель, які були високоосвіченими людьми і змогли прищепити хлопчикові інтерес до історії та літератури. 1868 р. його прийнято до другої Харківської класичної гімназії. Після її закінчення 1876 р. він вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет. Тут величезний вплив на формування історичних поглядів та становлення В. П. Бузескула — студента справили професори М. Н. Петров та В. К. Надлер, про яких він завжди згадував з повагою та називав своїми «основними вчителями».

Закінчивши університетський курс (1880 р.) В. П. Бузескул — деякий час викладав історію та класичні мови у приватних гімназіях Харкова, а склавши магістерські іспити восени 1885 р. став приват-доцентом Харківського університету. Йому доручають читання курсів лекцій з історії Західної Європи, нової та новітньої історії, а після виходу М. Н. Петрова у відставку — ще й історію стародавньої Греції, яка згодом стає головним предметом наукових уподобань В. П. Бузескула.

Зовсім невипадково темою магістерської дисертації молодий вчений обрав найблискучіший період з афінської історії, пов'язаний з ім'ям Перікла. Вибір теми зумовила та обставина, що наприкінці XIX ст. серед істориків Західної Європи, насамперед Німеччини, з'явилися реакційні «школи», які повели широкий наступ на демократичні традиції стародавньої Греції, перекручуючи саме поняття демократії. Як відомо, поява таких «шкіл» була тісно пов'язана із загальним посиленням реакційності буржуазної ідеології в період імперіалізму.

Захистивши 1890 р. магістерську роботу В. П. Бузескул виконує спочатку обов'язки екстраординарного професора, а після захисту докторської дисертації затверджується ординарним професором (з 1895 р.). З моменту затвердження і до осені 1924 р. (протягом 40 років) В. П. Бузескул читає лекції у Харківському університеті, на Харківських вищих жіночих курсах, на педагогічних курсах при Харківському учиборовому округі.

Докторська робота В. П. Бузескула була своєрідним підсумком суперечок навколо опублікованого у Лондоні

трактату Арістотеля «Афінська політія». Дослідження В. П. Бузескула виявилося дуже своечасною спробою розібратися у тих численних публікаціях про аристотелів трактат, які з'явилися протягом 5 років після його публікації. Арістотель ставив за мету довести «органічний розвиток» державного ладу Афін як повністю «народного утворення».

Досить великим твором В. П. Бузескула була його наступна праця «Вступ до історії Греції», яка витримала кілька видань, в тому числі й за кордоном. Такого детального огляду джерел та історіографії античності історична наука тоді не мала не лише в Росії, а й в Західній Європі. Праця не втратила своєї цінності й тепер.

Твори професора В. П. Бузескула були з інтересом прийняті вітчизняними науковцями, а також за кордоном: у 1908 р. він був запрошений на міжнародний історичний конгрес, що відбувся у Берліні.

У часи столипінської реакції В. П. Бузескул не зрадив своїх демократичних поглядів, про що, наприклад, свідчить його книга «Історія афінської демократії», яка вийшла друком 1909 р. В ній автор висвітлює час демократичної влади в Афінах як період розквіту економіки і культури афінського суспільства. В. П. Бузескул виступає і як активний громадський діяч і засуджує смертну кару та столипінські воєнно-польові суди з боку уряду над учасниками революції 1905—1907 рр.

За активну наукову діяльність професора В. П. Бузескула обирають 1910 р. членом-кореспондентом Академії Наук. Незабаром він видає нову книгу «Історичні етюди», що об'єднала його статті, видрукувані у різних періодичних виданнях. Зібрани разом вони унаочнюють велике коло зацікавлень автора, його історичні позиції та політичні погляди. В. П. Бузескул уважно слідкує за усім новим, що з'являється як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі з питань історії, рецензує багато книжок, відгукується на явища сучасності в пресі. Як зразок популяризаторської діяльності вченого можна назвати книгу «Античність і сучасність», видану 1913 р. За короткий час вона витримала кілька видань. Слід зауважити, що в цій праці проявилися певні модернізаторські тенденції В. П. Бузескула, що було характерним для тогочасної історичної науки взагалі і яких важко уникнути у популярному виданні. Однак зазначимо, що ці тенденції не були примітивним викладенням на зразок багатьох популярних тогочасних західноєвропейських та вітчизняних публікаторів. Оцінюючи цю спадщину В. П. Бузескула академік С. О. Жебельов писав, що ця книга «є у нас найкращим зразком науково-популярної літератури».

На початку першої світової війни В. П. Бузескул друкує кілька статей, у яких намагається дослідити розвиток агресивних тенденцій у кайзерівській Німеччині в період імперіалізму на прикладі німецької історичної науки. Однак критика В. П. Бузескулом німецької історіографії провадилася скоріше з абстрактно-гуманістичних позицій представника буржуазної науки однієї з воюючих країн, тому не могла бути глибокою та всебічною. В ній засуджувалися війна взагалі, висвітлювалась її згубність на прикладах з історії стародавньої Греції.

Війна порушила наукові зв'язки вченого із західноєвропейськими істориками, що не могло не відбитися на його науковій діяльності. В. П. Бузескул звертається до історії історичної науки, хоч інтерес до неї не поривався в усі періоди життя вченого. Про це свідчать не лише його твори, а й лист до академіка С. О. Жебельова від 22 січня 1928 року: «... історіографія, історія наук взагалі,— давно вже моя найулюбленіша галузь...»

Проте і в роки першої світової та громадянської воєн В. П. Бузескул продовжує вивчення давньогрецької історії, пише численні статті з цієї проблематики. З них найбільш відомою є «Найдавніша цивілізація у Європі», присвячена кріто-міленській культурі. У ці роки вчений накопичує величезний матеріал до своїх праць з історіографії та історії археологічних досліджень. Серед них слід відзначити надруковані у 1923—1924 рр. дві частини його великого твору «Відкриття XIX — початку XX ст. у галузі історії стародавнього світу». Базою цієї праці

стали лекції, прочитані В. П. Бузескулом у Харківському університеті з 1920 по 1921 рр.

Наукову діяльність та педагогічну роботу В. П. Бузескула високо оцінила наукова громадськість. У березні 1922 р. його було обрано дійсним членом АН СРСР, а 1925 р.— членом Всеукраїнської Академії Наук. В останні роки академік В. П. Бузескул займався розробкою великого кола питань з історіографічної тематики. Праця «Загальна історія та її представники в Росії у XIX та на початку XX ст.», перша частина якої вийшла 1929 р., стала узагальненням величезного матеріалу, накопиченого в результаті глибокого вивчення питань загальної історії. Друга частина цієї книги вийшла вже по смерті автора, що сталася 1 червня 1931 р.

Третю частину праці «Загальна історія та її представники в Росії...» В. П. Бузескул мав намір підготувати під назвою «Візантологія та вивчення слов'янського світу в Росії (до 1914 р.)», щоб узагальнити розвиток цієї галузі історичного знання.

Академік В. П. Бузескул планував також роботу над аналогічним твором із західноєвропейської історіографії і вже почав готовувати для нього матеріали. Останньою друкованою працею В. П. Бузескула стала книга «Французькі історики 20-х років XIX ст. та їх ставлення до революції 1830 року», що вийшла 1931 р. Ії можна вважати частиною запланованої книги.

Весь п'ятидесятирічний шлях академіка В. П. Бузескула можна представити як невтомну роботу в ім'я освіти та науки, якій вчений віддав усі свої сили. Свій ідеал історика він вбачав у грунтовному знанні джерел та новітньої літератури, у літературному, живому та легкому їх викладенні. Останнє стосується не лише його наукових праць, кількість яких за уточненими даними становить понад 220 назв, а й викладацької діяльності. Слухачі його лекцій відзначали безсумнівний викладацький талант В. П. Бузескула, його вміння не лише подати матеріал, а й зацікавити, спонукати до пошуку істини серед хаосу суперечливих думок, дат, подій. Про враження від лекцій професора на слухачів, особисто В. П. Бузескула на його співробітників та учнів розповідає «Збірник статей на честь професора В. П. Бузескула», підготовлений до 30-ї річниці його викладацької діяльності.

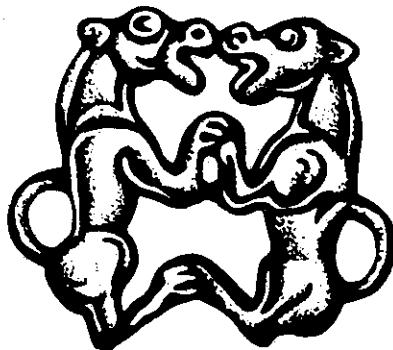
Узагальнюючі історіографічні праці академіка Владислава Петровича Бузескула можна розглядати як заключне слово буржуазної історичної науки про античність, а його наукову діяльність — як завершальний етап у розвитку домарксистської історії стародавнього світу, що й визначає місце В. П. Бузескула у вітчизняній історіографії.

ЛІТЕРАТУРА ПРИСВЯЧЕНА В. П. БУЗЕСКУЛУ:

- Бузескул В. П. Владислав Петрович Бузескул (Автобіография и список печатных трудов) // Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Сост. С. А. Венгеровым.— СПб., 1897—1904.— Т. 6.— С. 155.
- Бузескул В. П. Бузескул Владислав Петрович // Историко-филологический факультет Харьковского университета.— Ч. 2: Биографический словарь профессоров и преподавателей.— Харьков, 1908.— С. 287, наступн.
- Жебелев С. А. Памяти Владислава Петровича Бузескула // Вестник АН.— 1931.— № 6.— С. 37.
- Жебелев С. А. Академик В. П. Бузескул (Некролог) // Известия АН.— Отд. общ. наук.— Серия VII.— 1931.— № 10.— С. 1065, наступн.
- Л. Е(левицкий) Памяти В. П. Бузескула // ВДИ.— 1946.— № 4.— С. 170, наступн.
- Каптерев С. Хронологический указатель трудов Владислава Петровича Бузескула // ВДИ.— 1946.— № 4.— С. 172, наступн.
- Каллистов Д. П. Бузескул Владислав Петрович // Советская историческая энциклопедия.— М., 1960.— Т. 2.— Стб. 799—800.
- Очерки истории исторической науки в СССР (Под ред. М. Нечкиной и др.).— М., 1960.— Т. 2.— С. 308—310; М., 1963.— Т. 3.— С. 272, 273.
- Бузескул Владислав Петрович // Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969.— Т. I.— С. 210.

Одержано 20.03.89

ДИСКУСІЇ

Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі [за археологічними даними]

Н. О. Лейпунська

Історичне осмислення археологічних пам'яток, спроба їх інтерпретації для узагальнюючих висновків соціально-економічного плану є одним з найважливіших завдань історико-археологічних досліджень. Зміна або синхронне співіснування тих чи інших способів виробництва не могло не позначитись на конкретних залишках матеріальної культури. Одна з найяскравіших сторінок в історії Північного Причорномор'я — період існування античної культури, яка залишила по собі численні різноманітні пам'ятки і дуже велику кількість предметів (артефактів). На базі їх дослідження здається можливим запропонувати на прикладі Нижнього Побужжя один із варіантів шляху становлення у Північному Причорномор'ї нового для цих місць античного способу виробництва. Ясно, що не всі питання можна вирішити однозначно, значна їх частина мало забезпечена джерелами, інша — спірна щодо підходів до них. Однак і певна дискусійність вказаних питань не знімає їх з порядку денного для дослідників античної історії та культури.

Характер античного способу виробництва як на власне грецьких територіях, так і частково на поселеннях поза ними широко вивчався радянськими і зарубіжними вченими. В основі досліджень радянських античників лежать відомі положення К. Маркса і Ф. Енгельса про спосіб виробництва в різних суспільствах взагалі і, зокрема, про античний спосіб виробництва як про складну економічну структуру, побудовану на дрібній земельній власності й рабстві. Особливу роль у марксистському підході до характеристики античного способу виробництва відіграє визначення специфічності античної форми власності, зокрема на засобах умови виробництва, насамперед на землю і рабів *.

Як відомо, будь-який спосіб виробництва взагалі — складна система, що прагне стану рівноваги. Основні взаємодіючі елементи її — продуктивні сили і виробничі відносини, що включають у себе різноманітні категорії природних та суспільних явищ, у свою чергу також взаємопов'язаних і взаємодіючих. Для продуктивних сил це єкологічні умови, їх обсяг людських ресурсів та можливості їх використання у виробництві, їх знаряддя праці певного технологічного та технічного рівня. Для виробничих відносин — всі ті зв'язки, в які люди вступають у процесі виробництва. Сюди належать особливості форм власності на засоби виробництва і залежності різних соціальних груп (класів і становів); характер поділу праці, розподілу і споживання суспільного продукту і відчуження достатнього та надлишкового, наявність простого або розширеного відтворення господарської системи тощо.

При вивчені античного способу виробництва необхідно дістати уявлення про всі ці елементи економіки і господарства. Джерелознавча

* Через обмеженість обсягу статті не зупиняємося на історіографії цього питання.

база таких досліджень для початкового часу існування грецьких поселень у Північному Причорномор'ї має свою специфіку. Тут широко представлені як археологічні дані, так і значно меншою мірою — писемні (епіграфіка і література). У зв'язку з цим ми змушені спиратися, головним чином, на археологічні матеріали, одержані в результаті багаторічних розкопок різних населених пунктів.

Поява в Північному Причорномор'ї і, зокрема в Нижньому Побужжі, нового для цих місць грецького етносу означала й одночасне принесення та поступове утвердження тут античного способу виробництва. У своєму розвитку він пройшов тут кілька етапів тісно пов'язаних із загальним історичним процесом. Про архаїчний період у Нижньому Побужжі (VI — початок V ст.) можна говорити як про час становлення античного способу виробництва в його грецькому варіанті. На період класики і половину періоду еллінізму припадає максимальний його розвиток, а частковий занепад збігається з часом кризи і згасання економіки другої половини періоду еллінізму. Після піднесення в римські часи античний спосіб виробництва остаточно згасає в III — на початку IV ст.

Розглянемо основні елементи продуктивних сил і виробничих відносин* — природні умови регіону, особливості демографічної ситуації, технічний рівень знарядь праці та їх застосування у виробництві, характер відносин власності у суспільстві, поділ праці і розподіл необхідного та надлишкового продукту, особливості соціального і майнового розшарування, соціальну організацію переселенців на початковому етапі життя на нових місцях тощо. Ці характеристики дозволяють якщо не вирішити, то хоча б наблизитися до вирішення основного завдання — різносторонньої характеристики процесу становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі і подальшого його розвитку. Найважливішим елементом продуктивних сил є природні умови регіону. Ландшафтні дані Нижнього Побужжя являють собою зону відкритих степів з відносно рівним рельєфом, обмежену великими водними масивами — Чорним морем, Дніпровським, Бузьким і Березанським лиманами. Берегова лінія, що в давнину проходила далі від сучасної не менш як на 300—400 м, досить сильно порізана, у глиб материка вдавалися довгі балки, іноді, можливо, обводнені. Лимани були вужчі, ніж тепер, береги їх заростали чагарниковою і частково деревною рослинністю плавневого характеру¹. Зона майбутньої хори Ольвії являє собою третю південну степову зону, зайняту черноземами (Миколаївсько-Приліманський район)². Ґрунти тут становлять собою варіант південних малогумусних і темно-каштанових солонцоватих черноземів, особливо придатних для високопродуктивного землеробства. Цілинний степ з типчаково-злаковою рослинністю давав чудові можливості для відгодівлі домашньої худоби.

Землі були досить добре забезпечені водними ресурсами — крім лиманів тут повсюдно існували численні джерела підґрунтових вод. Великі водні артерії з розгалуженою мережею дрібніших рік створювали можливості не тільки для зрошення, використання води в господарських цілях, рибальства тощо, а й мали істотне значення для розвитку транспорту.

Клімат був дещо холоднішим і вологішим, ніж у наші дні³, але все-таки досить сприятливим для землеробського господарства.

Фауна регіону змішаного характеру — тут плодилися тварини степів, лісу, водоплавні птахи, безліч риб⁴.

* Питання виробничих відносин будуть розглянуті у другій частині статті в наступному номері журналу «Археологія».

¹ Her., IV, 52; Dion. Chris., XXXV, 2; Шилік К. К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 51—92.

² Почви УССР. Под ред. М. М. Годлина.— Київ — Харків, 1951.— С. 312. Там же — карти.

³ Бучинский И. Е. О климате прошлого русской равнины.— Л., 1957.— С. 132; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— Киев, 1963.— С. 59.

⁴ Пидопличко И. Г. Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из рас-

Дещо гірше було становище з мінеральними ресурсами, але все-таки деякі з них могли використовуватися — гончарні глини, гематитові піски, болотні руди, поклади будівельного каменю, солі, соди та ін.⁵

Один з найважливіших елементів продуктивних сил — демографічний потенціал. Більшість дослідників зараз визнає, що в момент колонізації у Нижньому Побужжі та районі майбутньої Ольвії було відсутнє стабільне осіле населення⁶, починаючи з моменту колонізації і протягом усього VI ст. до н. е. воно мешкало на значній відстані від Березані та Ольвії, в зоні лісостепу, в степу ж відомі лише окремі поховання кочовиків⁷. Щоправда, дослідники відзначають наявність елементів варварського етносу в античних поселеннях, зокрема на Березані, вже у другій половині VII і в VI ст. до н. е., але в кількісному відношенні це населення не відігравало істотної ролі на ранньому етапі⁸. У зв'язку з цим переселенці могли розраховувати лише на власні сили.

Конкретне число перших поселенців важко визначити, однак навряд чи воно могло бути великим: на суднах того часу нереальні переміщення багатьох тисяч людей з майном і продовольством. Це були вітрильно-веслові судна, головним чином малих і середніх розмірів. Припускається, що у середньому вантажопідйомність вітрильників становила 100—200 т, але вказані цифри характеризують не архаїчне мореплавання⁹: відомості про кораблі VI ст. до н. е. дуже обмежені, дослідники звичайно користуються більш ранніми або пізнішими¹⁰ паралелями. В останньому зведенні морської справи в Північному Причорномор'ї судна цього часу взагалі не розглядаються¹¹. У всяком разі, навряд чи переселенці пересувалися на великих суднах, в основній масі вони використовували торговельні транспортні кораблі з відносно невеликими можливостями завантаження. Та й обмеження плавання лише літнім сезоном теж скорочувало можливе число переселень. На одну таку подорож в один бік потрібно було не менш як 10—14 днів (блізько 230 км або 130 000 оргій за добу, за Геродотом)¹², один корабель навряд чи міг робити більш як два-три плавання в Понт протягом року.

Демографічні розрахунки засвідчують, що на всіх архаїчних поселеннях (а їх зараз відкрито близько 100) могло мешкати від 10—12 до 12—16 тисяч чоловік¹³, але і ці розрахунки мають, звичайно, далеко

копок 1935 и 1936 гг. // Ольвия.—К., 1940.—Т. I.—С. 203—211; Топачевський В. О. Fauna Ольвії // Збірник праць Зоологічного музею.—1956.—№ 24.—С. 61—129; Бібікова В. І. Fauna Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр. // АП УРСР.—К., 1958.—№ 7.—С. 143—155; Журавльов О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані // Археологія.—1983.—№ 42.—С. 80—85; Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины.—К., 1983.—С. 39—45; Житенева Л. Д. Промысловые рыбы и рыболовство древней Ольвии // Зоологический журнал.—1967.—№ 46.—Вып. 1.—С. 98—103; Войтівенський М. А. Орнітофауна Ольвії // АП УРСР.—К., 1958.—№ 7.—С. 156—158.

⁵ Островерхов А. С. К вопросу о сырьевом базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ.—1979.—№ 3.—С. 115—126; Островерхов А. С. Древнейшее античное производство стеклянных бус в Северном Причерноморье // СА.—1981.—№ 4.—С. 218; Отрешко В. М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // ПГКСВП.—Тбилиси, 1979.—С. 151—158.

⁶ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.—К., 1966.—С. 35—57; Брашинский И. Б., Щеглов А. Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // ПГКСВП.—Тбилиси, 1979.—С. 34, 43; Марченко К. К. Взаимодействие греко-варварских элементов на территории Нижнего Побужья в VII—V вв. // ПГКСВП.—Тбилиси, 1979.—С. 131.

⁷ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.—К., 1984.—С. 12.

⁸ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии.—Л.. 1988.—С. 12, 112, 116.

⁹ Античная цивилизация.—М., 1973.—С. 52; Ланитцки Г. Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города.—М., 1982.—С. 43.

¹⁰ II., II, 505—510; Od., VIII, 34; Thuk., I, 10, 13 та ін.

¹¹ Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья.—М., 1982.—С. 25—50.

¹² Her., IV, 86.

¹³ Крыжницкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.—К., 1989.—С. 36.

не остаточний характер. У всякому разі, обсяг людських ресурсів, необхідний для освоєння сільськогосподарської території та постійного проживання на нових місцях, як уже зазначалося, складався лише з людей, які прибули із метрополії.

Населення перших аграрних поселень Нижньобузького регіону було зайніте емпіричним осяганням потенціальних можливостей нового простору для ведення різних галузей господарства. Якщо визначити значення цього етапу в становленні способу виробництва з теоретичних позицій, то його зміст полягав у приведенні наявних продуктивних сил у відповідність із завданнями переселенців.

Найбільш грунтовне освоєння продуктивних сил Нижньобузького регіону припадає на другий етап колонізаційного руху — другу половину VI ст. до н. е.¹⁴ Поселення першої половини VI ст. відносно нечисленні, розміщувалися головним чином на Березанському лимані і були пов'язані із Березанським поселенням. Іх населення навряд чи було здатне освоїти всю територію Нижнього Побужжя. Однак раннє заснування вказаних поселень спричинилося до знайомства з ресурсами регіону, немаловажними як для сільського господарства, так і для ремесла. Сезонне ремісниче поселення на Ягорлику¹⁵ — свідчення активного використання таких можливостей.

Для освоєння всієї території Нижнього Побужжя потрібні були нові людські ресурси, що відповідало певною мірою й інтересам метрополії — процес еміграції там тривав, і частина емігрантів переправлялася безпосередньо в Буго-Дністровські степи. У другій половині VI ст. поселення розміщувалися вже дуже щільно, не відходячи, однак, далеко від прибережної смуги. Одне з найбільш північних поселень цього періоду — Велика Корениха I — виникло близько середини VI ст. до н. е.¹⁶, практично одночасно із рядом інших, розташованих по берегах Бузького і Дніпровського лиманів¹⁷. Однак особливо багато поселень виникло близько третьої четверті VI ст. Так визначилася призначена для аграрного освоєння територія, що, до речі, збігалася, можливо, не випадково, з межами поширення найбільш родючих каштанових ґрунтів¹⁸. Звичайно, не слід переоцінювати рівень знань переселенців VI ст., однак чисто емпіричний підхід до аграрної справи дозволив їм, судячи з усього, виділити найперспективніші для сільського господарства райони.

Таким чином, починаючи з середини VI ст. до н. е. і протягом другої його половини активно освоювалися природні умови Побужжя — родючі ґрунти для сільського господарства, води лиманів для рибальства і транспорту, можливості ремісничого виробництва із використанням ресурсів місцевої і довізної сировини.

Характер виробництва та його продуктивність значною мірою визначаються якістю знарядь праці. У Північному Причорномор'ї греки використовували ті самі знаряддя, інструменти і пристрой, які вже існували на їх батьківщині. Технічний їх рівень визначався ступенем оволодіння обробкою металу, головним чином чорного. В землеробських знаряддях широко застосовувалися залізні деталі — сошники, лемехи, окуття лопат, серпи, коси і т. д.; в ремеслі — набори спеціальних інструментів — ножі, долота, стамески, шила, голки тощо. Всі ці знаряддя часто зустрічаються при розкопках Ольвії та інших поселень. Слід сказати, що, з одного боку, знаряддя праці надзвичайно повільно вдосконалювались і мало змінювались через рутинний у цілому характер стародавнього виробництва протягом усієї грецької історії. Більша різно-

¹⁴ Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского периода // 150 лет ОАМ (тез. докл. конференции). — К., 1975. — С. 131.

¹⁵ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 142, 143.

¹⁶ Рубан В. В. Исследования античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973 и 1974 гг. // НОСА. — К., 1975. — Ч. II. — С. 88.

¹⁷ Крыжицкий С. Л., Будских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч. — С. 20, 21.

¹⁸ Почвы УССР ... — Карта.

манітність знарядь відмічається з кінця класичного та в елліністичний час. Але, з іншого боку, рівень спеціалізації знарядь був уже досить високий, хоч багато які з них використовувались одночасно в різних видах господарства і практично забезпечували різні галузі діяльності. переселенців. Однак уже існував набір інструментів гончарів, ювелірів, столярів і теслярів, каменярів і т. д.

В Ольвії та на поселеннях знайдено численні голки, шила, проколки, ливарні форми, ллячки, долота, стамески, пили тощо. Крім того, про існування тих чи інших інструментів відомо і з рештків вироблених ними речей (обробка виробів на токарному верстаті, пилляня й обтесування каменю, тонкі прийоми ювелірної техніки на бронзових виробах тощо).

Знахідки знарядь праці VI — початку V ст. до н. е. для сільського господарства представлені широколопатевим залізним лемехом із втулкою та бронзовою моделлю лемеха з Березані, фрагментами серпів і кіс (Маріїнський могильник, Петухівка), ножів (Ольвія). Часті знахідки риболовецьких знарядь — грузил, гачків, гарпунів.

Нарешті, греки принесли з собою і певний, досить високий для свого часу досвід сільськогосподарської діяльності із застосуванням досягнень Греції VII—VI ст.

Спосіб ведення сільського господарства мав відразу набути античних форм, що відбилось у використанні в орному землеробстві дерев'яного плуга типу сохи з металевим (або дерев'яним) сошником, з тяглововою силою тварин або людини; наявності сівозміни, застосування добрив, стійловому та відгінному утриманні худоби.

Не всі ці моменти простежуються на конкретному археологічному матеріалі, але все-таки за рядом даних можна твердити про їх існування вже у VI ст. до н. е. Так, основний набір культур, вирощуваних в Ольвії (пшениця, просо, ячмінь, бобові), свідчить про існування сівозміни: по цілині сіяли пшеницю і просо, які потребували чистої ріллі; ячмінь менше боїться бур'янів, його можна було сіяти в другу чергу. Зміна злакових і бобових забезпечувала належний стан родючості, цей факт був добре відомий грецьким землеробам⁶⁹. Стійлове утримання худоби давало можливість використовувати органічні добрива, не виключено й застосування зелених добрив,— переорювання землі разом з травою²⁰.

Таким чином, на базі розвитку землеробства і скотарства з одночасним розвитком ремесла та обмінної діяльності створювалося збалансоване господарство регіону. Цій же меті служило й освоєння інших природних ресурсів (корисні копалини, ліс, вода і т. д.).

Ольвіополіти досить раціонально використовували всі доступні їм продуктивні сили. Так, крім земельних ділянок безпосередньо біля дому, найпевніше, засівались і землі між поселеннями (самої присадибної землі їм би просто не вистачило). З відомих грекам культур використовувались найдільше придатні для природних умов Північного Причорномор'я — м'яка і карликова голозерна пшениця (плівчасті й однодвoyerнянка), багаторядковий плівчастий ячмінь, просо, чумиза, горох, вика, чина; основовою посівів були плівчастий багаторядковий ячмінь і голозерна пшениця²¹. У скотарстві експлуатувалися пасовищні степові угіддя («вузол» біля Аджигольської балки і стоянки пастухів), розводилися найдільше вигідні для цих умов породи дрібної рогатої худоби, особливо вівці; кози випасались на поселеннях. Природні ресурси широко використовувались для ремісничої діяльності (будівельний камінь, пісок, глина тощо). Освоювались водні і сухопутні транспортні шляхи²². Нарешті, судячи з досить високої густоти заселення сільських по-

¹⁹ *Theophr.*, VII, 1, 1; 2, 2; 5, 6; *Plin.*, N H, XVIII, 187, 191.

²⁰ *Theophr.*, VIII, 9, 1.

²¹ Пашкевич Г. А. Растительные остатки из памятников Ольвийской хоры // ПИО.—1985.—С. 65; Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям.—Кишинев, 1976.—С. 69—81.

²² Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям та Приураллям в

сёлень, обсяг людських ресурсів забезпечував усі ці галузі господарства потрібними силами.

Одночасний розвиток сільського господарства і ремесла призводив до необхідності обмінних відносин навіть і при досить високому рівні натуральності господарства.

Таким чином, на кінець VI ст. до н. е., коли в Нижньому Побужжі вже існували численні сільськогосподарські поселення з Березанню та Ольвією як міськими центрами землеробів, земельні угіддя значною мірою використовувалися для продуктивного землеробства, розвивалося скотарство, промисли, ремесла, обмін. Виходячи з цього, слід визнати, що екологічна ситуація в розглядуваному регіоні, демографічний потенціал населення і техніко-технологічний рівень виробництва були достатніми для створення тут необхідних об'єктивних умов для розвитку продуктивних сил на тому рівні, який міг забезпечити існування певного «економічного ландшафту» — бази для подальшого прогресивного розвитку нового виробничого і соціального організму²³.

Другою складовою частиною способу виробництва є, як відомо, виробничі відносини, тобто відносини людей у процесі виробництва. Ця складна проблема ще менше забезпечена конкретним матеріалом, ніж проблема продуктивних сил регіону. Однак все ж є можливість скласти більш-менш реальне уявлення щодо значного кола питань — про характер і особливості земельної та інших видів власності й розподіл її на базі досліджень сільських поселень Ольвійської округи, про існування інституту оренди, про роль та взаємовідносини різних сфер виробничої (сільське господарство, ремесло) і торговельно-обмінної діяльності полісу, поділ праці, класовий склад суспільства тощо. Всі ці питання будуть розглянуті у другій частині праці.

N. A. Лейпунская

СТАНОВЛЕНИЕ АНТИЧНОГО СПОСОБА ПРОИЗВОДСТВА В НИЖНЕМ ПОБУЖЬЕ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

В работе исследуется процесс становления античного способа производства в условиях освоения новых территорий во время греческой колонизации Нижнего Побужья.

На основании исследования археологических материалов рассматриваются основные элементы производительных сил региона — природные условия Нижнего Побужья, особенности демографического потенциала переселенцев, характер освоения новых территорий. На конкретном археологическом материале прослеживаются технико-технологический уровень производства и особенности сельского хозяйства.

N. A. Leipunskaya

FORMATION OF THE ANTIQUE MODE OF PRODUCTION IN THE LOWER BUG AREA (FROM THE ARCHAEOLOGICAL DATA)

The paper deals with the process of formation of the antique mode of production under the conditions of development of new territories during the Greek colonization of the Lower Bug area, peculiarities of demographic potential of migrants, character of development of new territories. Technical-and-technological level of production and agriculture peculiarities are traced on concrete archaeological material.

Одержано 24.04.90

архаїчну і класичну епохи // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 23—38; Островерхов А. С. Ольвія и торговые пути Скифии // ДСЗП.— К., 1981.— С. 84—95; Шилук К. К. Транспортные пути античного Северного Причерноморья // Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья (Тезисы докладов и сообщений).— Тбилиси, 1976.— С. 89—92.

²³ Джонсон Э. Реконструкция пространства как условия экономического роста.— М., 1970.— С. 1—4.

АРХЕОЛОГІЯ В СРСР І ЗА РУБЕЖЕМ

Новий латинський
напис з Болгарії
і деякі питання
історії Таврики

В. М. Зубар

У статті автор дає нову інтерпретацію латинського напису, знайденого при розкопках церкви у м. Преславі, і намагається пов'язати Боспорську війну, згадану у цьому епіграфічному документі, з конкретними подіями у Таврії наприкінці II ст.

1978—1979 рр. при розкопках Палацової церкви у м. Преславі було знайдено мармурову колону з латинським написом, який нещодавно опублікували Д. і М. Овчарови¹. Як справедливо вважають болгарські дослідники, згадка у написі *bello Bosporano* дозволяє розглядати його як нове важливе джерело, пов'язане з перебуванням римських військ у Північному Причорномор'ї.

Напис відновлений авторами таким чином:

LEG(IONIS) I ITAL(ICAE)...

MILITAVIT B(ENE)F(ICIARIUS) CO(N)S(ULARIS) ET

CORNICVL(ARIUS) PROC(URATORIS)

QVOT(SIC—!) TIRO PROFICISCENS

IN BELLO BOSPORANO

VOVERAT ET ADIVVANTE

NVMENE(SIC—!) [E]IJS MVLTIS

PERICVLIS IN BARBARICO

LIBERATVS SIT MERITO

VOTVM POSVIT

Переклад: «У І Італійському легіоні ... відбув військову службу як беніфіціарій консула (консулляра — В. З.) і корнікулярій прокуратора. Оскільки, як молодий воїн, що йде на Боспоранську (Боспорську — В. З.) війну, дав оброк (обітницю — В. З.) і з допомогою його божества був врятований від багатьох небезпек у землях варварів, він заслужено виконав свою обітницю».

На думку Д. і М. Овчарових, цей посвятний напис датується кінцем II — першими десятиріччями III ст. Він, очевидно, був вирізблений за імператора Септимія Севера або одного із його безпосередніх наступників. До того ж ряд загальноісторичних міркувань дозволив авторам пов'язати згадану у написі Боспорську війну з бурхливими подіями другої чверті III ст. Тоді територія Боспорської держави як відзначили Д. і М. Овчарови, зазнала навали готів і римською адміністрацією було надано воєнну допомогу його правителям. У цих подіях буцім і брав участь дедікант².

¹ Овчаров Д., Овчаров Н. Мраморная колонна III в. с надписью на латинском языке из Преслава // TRACIA.— 1988.— № 8.— С. 122—129.

² Там же.— С. 127, 129.

Така інтерпретація напису, однак, дуже дискусійна, що і змусило нас звернутися до неї і спробувати пов'язати Боспорську війну, про яку йдеться у тексті, з конкретними історичними подіями у Північному Причорномор'ї. При цьому є ряд даних які дають можливість уточнити час Боспорської війни, а слідом за цим і датування пам'ятки.

Напис свідчить, що дедікант, відбувши службу у I Italійському легіоні, згідно з обітницею, даною тоді, коли він був ще молодим воїном і брав участь у Боспорській війні, побудував якось споруду або ж присвятив культовий предмет місцевому божеству³. Отже події, пов'язані з Боспорською війною і служба дедіканта як принципала не були одночасними, бо малоймовірно, що молодий легіонер відразу ж став беніфіціарем консуляра і корнікулярем прокуратора⁴.

Виходячи з цих міркувань, Боспорська війна і напис мають бути розділені певним часом. Цей період, певно, сягає 15—25 років, протягом яких дедікант послідовно посідав зазначені посади. Можна цілком погодитися з Д. і М. Овчаровими у тому, що в першому рядку напису після назви легіону могла стояти його почесна назва (*Antoniniana*), яку підрозділ одержав між 212—214 рр.⁵ Коли це припущення правильне, напис слід відносити до першої четверті III ст., отже, він не може розглядатися як джерело з боспорської історії другої четверті століття. Цьому не суперечить і шрифт напису, який відноситься до самого кінця II—III ст.⁶. До цього слід додати, що зараз немає будь-яких підстав пов'язувати події 30—40-х рр. III ст. з готами. Радянські дослідники дійшли висновку, що розгром міст і сільських осередків Боспору у цей час слід розглядати як наслідок дій варварів, котрі прийшли сюди не із заходу, а зі сходу і південного сходу⁷. З готами пов'язані бурхливі події більш пізнього часу — кінця 60-х — початку 70-х років III ст.⁸

Сказане добре узгоджується з тим, що тепер відомо про перебування солдатів I Italійського легіону у Північному Причорномор'ї, основними місцями дислокації яких були Херсонес і Харакс. Тому для уточнення часу Боспорської війни необхідно розглянути все, що стосується складу римських векселяцій у зазначених пунктах. За Антоніна Пія (138—161 рр.) Херсонесові римською адміністрацією було надано право елевтерії⁹, що спричинилося до змінення зв'язків з імперією і введення до міста римських військ, які мали допомогти громаді у боротьбі з варварами. Щоправда, виходячи з римської правової практики, дарування елевтерії не завжди супроводжувалося наданням прямої воєнної допомоги. Але воєнно-політична обстановка, що склалась

³ Там же.— С. 126.

⁴ Domaszewski A. Die Rangordnung des Römischen Heers.— Köln, Graz, 1981.— S. 32—35; Breeze D. The Organisation of the Career Structure of the Immunes and Principales of the Roman Army // Bonner Jahrbücher.— 1974.— Bd.— 174.— P. 274, 251.

⁵ Fitz J. Honorific Titles of Roman Military Units in the 3 rd Century.— Budapest, 1983.— P. 99—106.

⁶ Овчаров Д., Овчаров М. Указ. соч.— С. 124. Пор.: Cagnat R. Cours d'Epigraphie latine.— Paris. 1898.— Pl. 1; Huguet P. Erigrafia latina.— Barcelona, 1946.— P. 11.— Fig. 3.

⁷ Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— С. 12; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первых веках нашей эры.— М., 1972.— С. 302, 303.

⁸ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 40, 188, 220.

⁹ IÖSPE, I², № 362, 363.

LEC ITAL
MII ITAVITRF COS ET
CORNICVLPROC
QVOTTIRO PROFICISCENS
INBELL BOSPORANO
VOVERATETADIV VANTE
NVMENEIVSMVLTIS
PERICVLISINBARBARI©
LIBERATVSSITMERITO
VOTVM POSVIT

Прорисовка латинського напису на мармуровій колоні з Палацової церкви у м. Преславі.

навколо Херсонеса наприкінці 30-х — у 40-і роки II ст., а також відсутність реальної воєнної допомоги з боку Боспору дозволяє пов'язувати ці події¹⁰. Початок так званої другої елевтерії, судячи з випуску спеціальних серій монет, імовірно, слід відносити до часу не раніше 145 р.¹¹ Тому до одержання нових матеріалів з цього питання середину II ст. і слід вважати початком безпосередньої воєнної присутності римлян у Херсонесі.

Очевидно, найбільш ранніми пам'ятками, які свідчать про перебування римської залоги у місті, слід вважати надгробок, поставлений братом солдатом V Македонського легіону¹², а також черепицю з клеймами цього підрозділу, знайдену І. А. Антоновою у приміщенні терм та на південній садибі наділу № 150 на Гераклейському півострові¹³.

V Македонський легіон у зв'язку із загостренням становища на Дунаї восени 71 р. було переведено з Іudeї до Мезії, де його основним табором став Еск¹⁴. Після другої Дакійської війни (101—106 рр.) і утворення провінції Дакія він був передислокований у Троезм. При цьому на його підрозділи покладалося завдання охорони кордону імперії уздовж Дунаю від Капідави до Новіодунума, включаючи укріплення Барбоші та Орловку¹⁵. Крім цього солдати V Македонського легіону були розміщені у Калатії та Істрії. У період правління Траяна (98—117 рр.), імовірно, після закінчення війн з даками, із солдатів цього підрозділу було сформовано вексіляцію, розміщену у Тірі¹⁶. При цьому, слід підкреслити, що саме після Дакійських війн Траяна в основному склалася система охорони кордону Нижньої Мезії, в якій по-мітну роль відігравали підрозділи V Македонського легіону¹⁷.

У Троезмі V Македонський легіон залишився до кінця 60-х років. В період правління Марка Аврелія і Люція Вера (161—166 рр.) його підрозділи брали участь у війні проти парфян. Після цього, у зв'язку із загостренням обстановки у період Маркоманських війн близько 166/167 рр. його було виведено до Дакії, де він і залишився аж до евакуації цієї провінції при Авреліані¹⁸.

У другій половині 60-х років II ст. V Македонський легіон поступово згорнув свої вексіляції, які містилися у різних пунктах Нижньої Мезії і, зокрема, у античних містах Північно-Західного та Північного Причорномор'я. Саме з цього часу, незважаючи на згадку цього легіону у керамічних клеймах і написах, римська залога Тіри очолювалася центуріоном I Італійського, а в Ольвії — центуріоном XI Клавдієвого ле-

¹⁰ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках н. э.— Харьков, 1981.— С. 26, 27. Пор.: Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1970.— № 3.— С. 128.

¹¹ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.— XII в. н. э.).— К., 1977.— С. 80—82; Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 26.

¹² IOSPE, I², № 549; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 49, 50.— № 21.

¹³ Саприкин С. Ю. Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // КСИА АН ССР.— 1981.— Вып. 168.— С. 58—60. Користуючись нагодою, дякуємо І. А. Антоновій за повідомлення про знахідку таких клейм при розкопках терм у Херсонесі.

¹⁴ Weerd D. Trois legions romaines du Bus—Danube.— Paris, 1907.— P. 35, 36; Syme R. Rhine and Danube Legions Under Diokletian // JRS.— 1928.— Vol. 18.— Part 1.— P. 48, 49; Aricescu A. In legatura in zonele de acțiune ale legiunilor Moesice pe teritoriul Dobrogei // Pontica.— 1977.— T. X.— P. 179.

¹⁵ Filow B. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian // Klio.— 1906.— Beih. 6.— S. 35, 64; Parker H. M. D. The Roman Legions.— New-York, 1958; Alföldy G. Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I Jahrhunderts // AAH.— 1959.— T. XI.— Fasc. 1—4.— S. 127; Dorușiu—Bolla E. Teritorial militar al legionii V Macedonica la Dunarea de Jos // SCIV.— 1972.— T. 23.— N 1.— P. 50; Aricescu A. Armata in Dobrogea Romana.— București, 1977.— P. 24—31.

¹⁶ Aricescu A. Armata...— P. 33; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— Київ, 1985.— С. 98; Сон Н. А. Новая латинская надпись из Тиры // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 67.

¹⁷ Fitz J. A military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180—235) // AAH.— 1962.— T. XIV.— Fasc. 1—2.— P. 28.

¹⁸ Filow B. Op. cit.— S. 74—77; Ritterling E. Legio // RE.— 1925.— Bd. 12.— Sp. 1298, 1579—1582.

після¹⁹. У Херсонесі в цей час також відбувається зміни у складі римської залоги і у другій половині II ст. його ядро вже складалося із солдатів та офіцерів I Italійського легіону²⁰. Таким чином, в 60-х роках II ст. відбувається виведення підрозділів V Македонського легіону із згаданих пунктів, що, імовірно, слід пов'язувати з реорганізацією Мезійського лімесу у ході Маркоманських війн²¹. Про те, що був поступовий, а не одночасний процес, свідчать епіграфічні пам'ятки, з яких випливає, що, незважаючи на згадку V Македонського легіону, залоги Тіри і Ольвії очолювались центуріонами I Italійського та XI Клавдієвого легіонів.

Щоправда, О. В. Кудрявцев вважав, що близько 170 р. V Македонський легіон було повернуто до Мезії²². Однак у написі, на підставі якого зроблено цей висновок, прямо вказано, що V Македонський легіон в оперативному відношенні вже було підпорядковано військовому командуванню Дакії²³, а наявність його солдатів у Адамклісі може свідчити лише на користь висновку саме про поступове відведення підрозділів цього легіону на територію Дакії. Частина його підрозділів якийсь час залишалася в ряді пунктів Нижньої Мезії, поки ім на зміну не прийшли солдати інших легіонів.

На підставі короткого огляду пересувань V Македонського легіону з кінця I до 60-х років II ст. можна зробити висновок, що його солдати входили до складу херсонеської векселяції між 145 р. і кінцем 60-х років II ст. Припущення С. Ю. Саприкіна (нешодавно підтримане іншими дослідниками) про те, що солдати цього легіону могли з'явитись у місті вже в період правління імператора Траяна, не можна прийняти²⁴. В одному херсонеському декреті (цілком слушно датованому В. І. Кадеевим 30-ми роками II ст.) йдеться про найманців і важке становище міста, що несумісне з припущенням про дислокацію в Херсонесі римських військ²⁵.

Судячи з присвят і надгробків, знайдених у Херсонесі у другій половині II ст., до складу херсонеської залоги входили солдати I Italійського легіону. Його було набрано в Italії Нероном у 66 або 67 рр. у ході підготовки до походу проти Албанії²⁶. Після громадянських війн і приходу до влади Веспасіана з 70—71 рр. він постійно дислокувався у Мезії, а після поділу її на дві провінції увійшов до складу армії Нижньої Мезії і його підрозділи стояли у Еску, Троезмі і Нове²⁷. Тепер важко сказати щось певне про точний час появи його солдатів у Херсонесі, але виходячи з того, що в другій половині II ст. військовослужбовці цього легіону вже були розміщені у місті, можна припустити, що вони змінили тут солдатів V Македонського легіону.

Очевидно, після поступового виведення з Нижньої Мезії підрозділів V Македонського легіону у Херсонесі якийсь час залога складалася переважно із солдатів I Italійського легіону і військовослужбовців до-

¹⁹ Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК.—1915.—Вып. 58.—С. 8; Карышковский П. О. Указ. соч.—С. 98; Сон Н. А. Указ. соч.—С. 65.

²⁰ IOSPE, I², № 417, 547—548, 572.

²¹ Fitz J. A military...—Р. 72; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Północnym wybrzeżu morza Czarnego.—Warsawa, 1988.—S. 143.

²² Кудрявцев О. В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории.—М., 1957.—С. 184.

²³ CIL, III, 14433; Saxer R. Untersuchungen zu der vixillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian // Epigraphische Studien.—1967.—Bd. I.—S. 41, 42; Aricescu A. Armata...—Р. 46, 279.

²⁴ Саприкін С. Ю. Указ. соч.—С. 61; Адеев А. Г. О времени пребывания V Македонского легиона в Херсонесе // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры».—Симферополь, 1988.—Ч. III.—С. 230—231; «Пятьте Сергеевские чтения» на кафедре истории древнего мира МГУ им. М. В. Ломоносова // ВДИ.—1989.—№ 2.—С. 227.

²⁵ Кадеев В. И. Указ. соч.—С. 26.—Прим. 14.

²⁶ Suet. Nero, 19, 2; CIL, III, 7591; Watson G. The Roma Soldier.—New-York, 1969.—Р. 23; Kolendo J. Le recrutement des légions au temps de Nero et la Créeation de le legio I Italico // Limes.—Akten des XI Internationalen Limeskongresses.—Budapest, 1977.—Р. 400, 407.

²⁷ Weerd D. Op. cit.—Р. 245—249; Parker H. Op. cit.—Р. 145, 158.

поміжних підрозділів, підпорядкованих в оперативному відношенні командуванню цього з'єднання. У зв'язку з цим важливим є і той факт, що у другій половині II ст. саме солдати цього підрозділу входили до складу залоги Харакса²⁸, а в Херсонесі перебував трибун цього легіону²⁹. До другої половини II ст. відносяться також усі без винятку написи, в яких згадуються солдати цього легіону³⁰.

Правда, Е. І. Соломонік вважає, що надгробок, поставлений Волузію, солдатові I Italійського легіону спадкоємцем, може датуватися, «вірогідно, ще I ст. н. е.»³¹. Однак, враховуючи вкрай фрагментарний характер цього напису і погану збереженість, а також відсутність будь-яких надійних даних про дислокацію у Херсонесі в зазначеній час солдатів цього підрозділу, можна припустити, що вказана пам'ятка відноситься не до 1-ї, а до 2-ї половини II ст. Сама Е. І. Соломонік зазначала, що курсивне *E*, зафіковане у епітафії, зустрічається переважно у латинських написах II—III ст.³²

Виходячи з латинських епіграфічних пам'яток, можна говорити, що крім солдатів V Македонського та I Italійського, у Херсонесі і Хараксі розміщувались і солдати XI Клавдієвого легіону. Причому всі написи із згадкою про солдатів цього підрозділу датуються не раніше кінця II — початку III ст.³³, на той час, як військовослужбовці I Italійського легіону пов'язані з пам'ятками другої половини II ст. Із цим висновком добре узгоджується дані керамічної епіграфіки, де зафіковано клейма з легендою *LE XI CL*, знайдені при розкопках в Херсонесі, Хараксі і на городищі Алма-Кермен у Південно-Західному Криму³⁴. При цьому слід підкреслити, що коли клейма I Italійського легіону в Херсонесі взагалі невідомі, то в Хараксі вони більш ранні, ніж цегла з абревіатурою *LE XI CL*³⁵.

Разом з цим висновок М. І. Ростовцева, підтриманий Е. І. Соломоніком, про те, що наприкінці II ст. I Italійський та XI Клавдійв легіони були злиті в один, не підтверджився³⁶. На це вказував ще О. В. Кудрявцев, який вважав, що з них лише виділяли солдатів у склад векселяції, котрі дислокувалися у Тавриці³⁷. Не узгоджується наведене твердження і з даними про розміщення вказаних підрозділів у Подунав'ї. Основний табір XI Клавдієвого легіону відомий у Дуросторумі з кінця правління Траяна до початку V ст., а I Italійський легіон, як самостійне з'єднання, стояв в Нове аж до VI ст.³⁸

Поява солдатів XI Клавдієвого легіону у Тавриці, найімовірніше, пов'язана з пересуванням військ по території Нижньої Мезії, яке розпочалось незабаром після виведення підрозділів V Македонського легіону до Дакії. Після поступового виведення підрозділів цього легіону його табір у Еску було зайнято військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону, штаб і основний табір якого містилися у Дуросторумі³⁹.

Зменшення кількості римських військ у Нижній Мезії і привело до

²⁸ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП.— 1900.— Март.— С. 144; Блаватский В. Д. Харакс // МИА.— 1951.— № 19.— С. 254.

²⁹ Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 37—38.— № 9.

³⁰ IOSPE, I², № 417, 547—548, 572; Соломоник Э. И. Указ. соч.— № 9, 12, 14, 20.

³¹ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 241; Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 45.

³² Пор.: Соломоник Э. И. Новые ... — С. 241.

³³ IOSPE, I², № 550—552, 748; Соломоник Э. И. Латинские надписи ... — № 8, 10, 29, 31, 32.

³⁴ CIL, III, 14215; Борисова В. В. Черепица с клеймами римских легионов // СХМ.— 1961.— Вып. 2.— С. 41; Высотская Т. Н. Поздние скифи в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 55.

³⁵ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны... — С. 156; Блаватский В. Д. Указ. соч.— С. 254. Пор.: Sarnowski T. Op. cit.— Tabl. 8.

³⁶ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны ... — С. 144; Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 40.

³⁷ Кудрявцев О. В. Указ. соч.— С. 184.— Прим. 36.

³⁸ Not. Dig., Or XL, 29—36; Zahariade M. Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum.— București, 1988.— Р. 55—61.

³⁹ Weerd D. Op cit.—Р. 188, 189; Aricescu A. Armata...— Р. 37—41, 46, 47; Culica V. Cu privire la legarul Legiunii a XI A Claudiie la Dunarea de Jos // Pontica.— 1978.— Т. XI.— Р. 114.

реорганізації системи охорони кордону цієї провінції. Тепер захист кордону від Капідави до Новіодунума і контроль за усією східною частиною Нижньої Мезії було покладено на підрозділи XI Клавдієвого легіону⁴⁰. У зв'язку з цим цікаво, що вже в середині II ст. римською залогою в Ольвії командував центуріон XI Клавдіевого легіону⁴¹.

Зміни у системі охорони кордону Нижньої Мезії і перерозподіл її дільниць між легіонами врешті-решт і призвели до заміни солдатів I Італійського легіону в Херсонесі і Хараксі військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону. Коли врахувати, що основний табір останнього містився у Дуросторумі і на нього було покладено охорону східної частини провінції, то у зміні військових підрозділів у Тавриці нема нічого дивного. Основний табір I Італійського легіону і його командування були розміщені у Нове. Таким чином, воно було значно віддаленим від узбережжя Понту, де базувався Мезійський флот, з допомогою якого здійснювався зв'язок із залогами Північного Причорномор'я⁴². В таких умовах передача оборони Таврики XI Клавдіевому легіону була цілком доцільною, вона поліпшувала оперативне керівництво вексіляціями в зазначеному районі.

Очевидно, зміна солдатів I Італійського легіону військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону відбулася десь наприкінці II ст. *Terminus post quem* для цієї події дає посвята Коммодові і Флавієві Сергіанові Сосібію, яка датується за консулатами 185 р.⁴³ Добре відомо, що після закінчення Маркоманських війн римська адміністрація приділяла особливу увагу Дунайському кордону імперії⁴⁴. Септімій Север, що змінив на престолі Коммода, у цьому питанні продовжував політику свого попередника. Він кількісно збільшив Дунайську армію і всіляко сприяв зміщенню тут кордону⁴⁵.

Наприкінці II ст. на Дунайському кордоні починається нова міграція варварських племен, що, імовірно, і призвело до нової реорганізації у системі охорони лімеса. У зв'язку з цим відбувається переміщення цілого ряду військових підрозділів. Є підстави відносити його до періоду між 197 і 202 рр., після чого, найпевніше, і було здійснено інспекторську поїздку Септімія Севера на Дунай⁴⁶. На користь висновку про те, що солдати I Італійського легіону були виведені з Херсонеса десь наприкінці II або на самому початку III ст., свідчить відсутність в епіграфічних пам'ятках, залишених військовослужбовцями цього підрозділу, почесного титулу Антоніана, який легіон отримав на початку III ст.⁴⁷

Таким чином, огляд змін у складі римських залог Херсонеса і Харакса свідчить, що є всі підстави відносити перебування солдатів I Італійського легіону у Північному Причорномор'ї в період між кінцем 60-х років II і рубежем II—III ст. Отже, боспорська війна, загадана у написі з Преслава, в якій брав участь дедікант, що служив у цьому легіоні, може бути віднесена до цього ж часу. Тепер твердо встановлено, що у I—III ст. на Боспорі не розміщували солдатів будь-яких легіонів. З Пантікапея походять лише три надгробки солдатів допоміжних військ. Це надгробки солдатів IV Кіпрської когорти та центуріона якоїсь фра-

⁴⁰ Aricescu A. Armata...— Р. 37, 38.

⁴¹ IOSPE, I², № 322; Ростовцев М. И. Военная оккупация...— С. 8.

⁴² Основною стоянкою Мезійської ескадри у цей час у Західному Причорномор'ї були Томи. Див.: Kienast D. Untersuchungen zu den Kriegsflotten der Römischen Kaiserzeit.— Bonn, 1966.— S. 111.

⁴³ IOSPE, I², № 417; Соловоник Э. И. Указ. соч.— С. 37, 38.— № 9.

⁴⁴ Oliva P. Raپpopia and the Onset Crisis in the Roman Empire.— Praha, 1962.— Р. 299—306; Fitz J. The Policy of Septimius Severus in the Military Derection of the Civil War between 193 and 197 // Acta of the Fifth Epigraphic Congress.— 1967.— Р. 429; Колосовская Ю. К. Паннония в I—III вв. н. э.— М., 1973.— С. 225—229.

⁴⁵ Колосовская Ю. К. Указ. соч.— С. 232—237.

⁴⁶ Fitz J. A Military...— Р. 73, 77; Sarnowski T. Op. cit.— S. 144.

⁴⁷ Fitz J. Honorific...— Р. 99—106. Пор.: Maxfield V. The Military Decorations of the Roman Army— Berkeley, Los Angeles, 1981.— Р. 234.

кійської когорти⁴⁸, які цілком слушно датуються II—III ст.⁴⁹ У зв'язку з цим викликає інтерес знахідка у Сінопі надгробка солдата IV Кіпрської когорти, який датується I ст.⁵⁰ Видавці надгробка, порівнявши його з аналогічними пам'ятками з Пантікапея, дійшли висновку, що на Боспорі стояли солдати, відкомандировані з підрозділів, котрі дислокувалися на території провінції Віфінія-Понт⁵¹. При цьому М. Спейдел і Д. Френч вказали, що надгробок центуріона фракійської когорти з Пантікапея, можливо, належав військовослужбовцеві I Фракійської когорти, відомої з написів Галатії⁵². Отже, можна погодитись із Д. Б. Шеловим, який сумнівався у належності боспорських надгробків солдатам Мезійської армії і вказував на тісний зв'язок Боспорського царства з провінцією Віфінія-Понт не тільки за часів римсько-боспорської війни, але і значно пізніше⁵³. На користь того, що надгробки, знайдені у Пантікапеї, належали солдатам, котрі дислокувалися у Малій Азії, свідчить і те, що два з них написані грецькою, а третій являє собою білінгву. Тепер добре відомо, що для пам'яток, залишених солдатами Мезійської армії, в основному характерна латинська мова, тоді як написи римських військовослужбовців у Малій Азії здебільшого писались грецькою⁵⁴.

Сказане добре узгоджується з тим, що всі зв'язки боспорських правителів з римською адміністрацією здійснювалися через провінцію Віфінія-Понт, де містився спеціальний урядовець, який відав боспорськими справами і до якого царем Евпатором у II ст. було відправлено посольство по римські субсидії⁵⁵. Виходячи з цього, слід зазначити, що участь у Боспорській війні солдата I Італійського легіону, який, вірогідно, увійшов до складу векселяції, котрі стояли у Херсонесі чи Хараксі, було викликано надзвичайними обставинами. При цьому не буде великим перебільшенням припустити, що переміщення на Боспор солдатів Мезійської армії якимсь чином було пов'язане з політикою, яку римська військова адміністрація провадила у Тавриці, оскільки про будь-яке римсько-боспорське протистояння наприкінці II — на початку III ст. не може бути і мови. Навпаки, всі матеріали свідчать про повну лояльність боспорських правителів до імперії.

Коли звернувшись до воєнно-політичної обстановки у Тавриці, то характерною рисою II ст. був цілий ряд збройних сутичок між боспорськими військами і скіфами, причому, як правило, в епіграфічних пам'ятках цього часу йдеється про перемоги над варварами. Ймовірно, певну роль в ослабленні пізніх скіфів відігравали не тільки успішні дії боспорських військ, але й розгром аланами у II ст. городищ Нижнього Дніпра⁵⁶ та активне проникнення нових сарматських племен на Таврійський півострів, про що свідчать поховання, відкриті на території Неаполя Сікфського, і особливо так зване поховання аланського воєначальника⁵⁷. Це у свою чергу дозволяє припустити, що в II ст. Неаполь був здобутий аланами, з якими і слід пов'язувати принаймні ча-

⁴⁸ КБН, № 691, 726, 666.

⁴⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.— Л., 1949.— С. 334; Цветаева Г. А. Боспор и Рим.— М., 1979.— С. 38, 39; Фролова Н. А. Золотая монета 338 г. б. э.— 41 г. н. э. Митридата III из собрания ГИМ // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 58.

⁵⁰ Speidel M., French D. Bithynian Troops in the Kingdom of the Bosporus // Epigraphica Anatolica.— 1985.— Heft 6.— Р. 99, 100.

⁵¹ Ibid.— Р. 100.

⁵² Speidel M., French D. Op. cit.— Р. 100.— Note 15. Пор.: Jarrett M. Thracian Units in the Roman Army // Israel Exploration Journal.— 1969.— Vol. 19.— Р. 221.— № 22.

⁵³ Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ.— 1981.— № 4.— С. 62; Speidel M., French D. Op. cit.— Р. 100, 101.

⁵⁴ Ramsay W., Ramsay A. Roman Garrisons and Soldiers in Asia Minor // JRS.— 1928.— Vol. 28.— Р. 181—190; Ramsay W. Roman Garrisons and Soldiers in Asia Minor // JRS.— 1929.— Vol.— 29.— Р. 155—160.

⁵⁵ Пор.: Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 62; Speidel M., French D. Op. cit.— Р. 100, 101.

⁵⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА.— 1958.— № 64.— С. 236, 237; Абрамова М. П. Взаимоотношения сарматов с населением позднескифских степных городищ Нижнего Днепра // МИА.— 1962.— № 115.— С. 227; Вязьмітіна М. І. Золота Балка.— К., 1962.— С. 221.

⁵⁷ Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Сікфського // КСИИМК.— 1951.— Вып. 37.— С. 170; Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Кры-

стину поховань, виявлених при розкопках жилих кварталів⁵⁸. Для нас не так важливо, чи діяли алани в союзі з боспорськими царями, чи самостійно⁵⁹. Важливий сам факт воєнного тиску, якого зазнали пізні скіфи не тільки з боку боспорських правителів, але й із степової зони Північного Причорномор'я. Крім цього, слід враховувати і наявність у Тавриці римських залог, які також відігравали значну роль у розвитку воєнно-політичної обстановки у регіоні. У зв'язку зі сказаним вище особливого значення набуває напис часу правління боспорського царя Савромата II (174/175 — 210/211 рр.), датований 193 р., в якому йдеться про те, що він «завоював сатархів і скіфів», а Таврику «приєднав за угодою»⁶⁰. В напису часу Тіберія Юлія Рескупоріда, сина Савромата II, уже сказано, що він є не тільки царем Боспору, але й тавро-скіфів⁶¹. Як випливає з цих написів, скіфи наприкінці II ст. були не просто переможені, як це траплялося й раніше, наприклад, за Савромата I та Котіса II⁶², а саме завойовані і підкорені боспорськими правителями.

Особливу увагу слід звернути на слова напису часу Савромата II про те, що Таврику він приєднав саме «за угодою»⁶³. Згадка про завоювання скіфів робить маловірогідним складання будь-якої угоди з їх правителями про перехід Таврики під владу Боспора. Більш вірогідним уявляється, що завоювання скіфів і поява римського військового посту на городищі Алма-Кермен⁶⁴, далеко за межами власне херсонеської території, слід розглядати як наслідок погоджених дій боспорського царя і римського військового командування проти пізніх скіфів. Для посилення боспорського війська у Східний Крим, вірогідно, й були направлені солдати I Італійського легіону, котрі взяли участь у кампанії проти скіфів. Ці події, імовірно, й слід розглядати як Боспорську війну, згадану у написі з Преслава.

Очевидно, у ході спільніх бойових дій у 193 р. пізні скіфи були розбиті і контроль за частиною їх території «за угодою» між римською військовою адміністрацією і Савроматом II було покладено на боспорських правителів, до яких відійшли землі у Східній Тавриці, а, можливо, і у Центральному Криму⁶⁵. Це підтверджується написом Рескупоріда III, датованим 223 р., який було знайдено у Старому Криму⁶⁶. На підставі цієї пам'ятки (з використанням ряду інших джерел) І. Т. Круглікова стверджувала, що західний кордон Боспорської держави після війни Савромата II проходив десь на захід від Феодосії і Старого Криму⁶⁷. На користь зробленого висновку свідчать також проримська політика Савромата II і боротьба з піратами на морських комунікаціях, які з'єднували Боспор з провінцією Віфінія-Понт⁶⁸.

Південна частина Таврики і значний район у її Південно-Західній частині, північним рубежем якого була р. Альма, опинився під контролем римської адміністрації, чим і було обумовлено появу римського військового посту на городищі Алма-Кермен⁶⁹. Сказане добре узгод-

му // МИА.— 1971.— № 177.— С. 142.— Прим. 137; *Высотская Т. Н.* Неаполь— столиця государства поздних скіфів.— К., 1979.— С. 202.— Рис. 94.

⁵⁸ Пуздовський О. Е. Сармати в Неаполі Скіфському // Археологія.— 1989.— №. 3.— С. 38, 39.

⁵⁹ Высотская Т. Н. Неаполь ... — С. 203, 204.

⁶⁰ КБН.— № 1237.

⁶¹ Там же.— № 1008.

⁶² Там же.— № 32, 33.

⁶³ Там же.— № 1237.

⁶⁴ Высотская Т. Н. Поздні скіфи ... — С. 32—64.

⁶⁵ Пор.: Дьяков В. Н. Таврика до римской оккупации // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 86; Высотская Т. Н. Неаполь ... — С. 204.

⁶⁶ КБН.— № 953.

⁶⁷ Круглікова Т. Н. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— С. 10, 11.

⁶⁸ КБН.— № 52, 53, 74, 77, 955, 1134, 1136, 1237, 1277. Можливо, на користь такого висновку свідчить напис, виявлений у 1907 р. в с. Партенід біля підніжжя Аю-Дага, який В. Ф. Гайдукевич відносить до часу правління Савромата II. Він також вважав, що напис був присвячений римській імператриці, котра зіграла певну роль у приєданні Таврики до Боспору (КБН, № 955, с. 537, 538).

⁶⁹ В дуже обережній формі аналогічне припущення вже висловлювалося у літературі, однак, воно ніяк не аргументувалося. Див.: Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л.,

жується з поширенням саме у другій половині II — першій половині III ст. економічних зв'язків населення Південно-Західного Криму з Херсонесом. Античний імпорт у цей час буквально затопив не тільки найближчу округу міста, але і межиріччя Альми, Качі та Бодрака, а також Бельбека і р. Чорної⁷⁰. Причому вельми показово, що межа масового поширення античних речей проходила саме по р. Альмі, у середній течії якої на городищі Алма-Кермен на рубежі II—III ст. фіксується римський воєнний пост⁷¹.

Таким чином, Боспорська війна, в якій брав участь солдат I Італійського легіону, з певною долею вірогідності може бути пов'язана з узгодженими діями римських військ у Південно-Західній Тавріці і боспорським царем Савроматом II у Східній її частині. Основним наслідком цієї кампанії було повне підкорення пізніх скіфів. Незважаючи на те, що життя на пізньоскіфських городищах не припинилося і в першій половині III ст., після 193 р. вже не можна говорити про існування у Криму незалежного пізньоскіфського державного утворення⁷². Мабуть, можна погодитись із Б. М. Граковим у тому, що «політично і етнічно Скіфія вмерла близько кінця II або на початку III ст.»⁷³. Коли запропонована інтерпретація нового латинського напису з Преслава правильна, його слід відносити до часу не пізніше першої четверті III ст. і розглядати як важливе свідчення про один із аспектів римської політики у Північному Причорномор'ї, політики, скерованої на воєнно-політичне підкорення пізніх скіфів, а також поширення зони свого контролю за межі античних міст, на місцеве населення Таврики.

В. М. Зубарь

НОВАЯ ЛАТИНСКАЯ НАДПИСЬ ИЗ БОЛГАРИИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ТАВРИКИ

В статье дается новая интерпретация латинского посвящения, обнаруженного при раскопках Дворцовой церкви в г. Преславе на территории Болгарии. В надписи, поставленной от лица, служившего в I Италийском легионе, упоминается Боспорская война, в которой участвовал дедикант, что позволяет считать этот памятник новым важным источником по древней истории Северного Причерноморья.

На основании анализа передвижений римских воинских подразделений на территории Нижней Мезии во второй половине II — начале III вв., автор приходит к заключению, что военнослужащие I Италийского легиона находились в Таврике с конца 60-х годов II в. до рубежа II—III вв. Следовательно, Боспорская война, о которой говорится в посвящении, может быть также отнесена к этому периоду. Ряд сравнительных материалов, а также эпиграфические памятники с территории Боспора, в которых упоминается не только о победах над скіфами, но и об их подчинении около 193 г. боспорским царям, позволили автору связать Боспорскую войну, упомянутую в надписи из Преслава, с совместными действиями Савромата II и римских войск в Юго-Западном Крыму против поздних скіфов. Именно для усиления римских войск на Боспор и были переброшены солдаты I Италийского легиона, среди которых был и дедикант. Если предложенная интерпретация надписи из Преслава верна, то ее можно рассматривать в качестве важного свидетельства об одном из аспектов римской политики в Северном Причерноморье, направленной на военно-политическое подчинение поздних скіфов.

1948.—С. 114; Стржелецкий С. Ф. Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху // ПИСПАЭ.—М., 1959.—С. 81; Сорокина Н. П., Гущина И. И. Стеклянные изделия из могильников первых вв. н. э. Юго-Западного Крыма // Труды ГИМ.—1980.—Вып. 51.—С. 98.
⁷⁰ Высотская Т. Н. Поздние скіфи ... — С. 38, 39, 131; Сорокина Н. П., Гущина И. И. Указ. соч.—С. 98; Сорочан С. Б. Экономические связи Херсонеса со скіфо-сарматским населением Крыма в I в. до н. э.—V в. н. э. // Античные государства и варварский мир.—Орджоникидзе, 1981.—С. 28; Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья (на материалах Херсонеса).—Харьков, 1989.—С. 80—89.

⁷¹ Сорочан С. Б. Указ. соч.—С. 28, 29; Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Указ. соч.—С. 83.

⁷² Шульц П. Н. Позднескіфская культура ... — С. 143

⁷³ Граков Б. Н. Скіфи.—М., 1971.—С. 32.

A NEW LATIN INSCRIPTION FROM BULGARIA AND SOME PROBLEMS OF TAVRIKA HISTORY

A new interpretation of a Latin dedication found under excavations of the Palace church in the town of Preslav in the territory of Bulgaria is given in the paper. The inscription made on behalf of a person who served in the 1st Italian legion mentions the Bosporic war in which the dedicant took part. This fact permits considering this relic a new important source on ancient history of the Black Sea area.

Basing on the analysis of dislocations of Roman military units in the territory of the Lower Mesia at the late 2nd-early 3d cent., the author comes to a conclusion that military men of the 1st Italian legion were in Tavrika from late 60ies of the 2nd cent. till the boundary of the 2-3 cent. Thus, the Bosporic War which is mentioned in the dedication may be also attributed to that period. A series of comparative materials as well as epigraphical relics from the Bosporic territory which mention not only the victories over Scythians but also about their subordination to Bosporic tzars in approximately 193 have permitted the author to connect the Bosporic war, mentioned in the inscription from Preslav, with mutual actions of Savromat II and the Roman forces in the South-West Crimea against Late Scythians. It is for reinforcing of the Roman forces the soldiers of the 1st Italian legion, the dedicant among them, were dislocated to Bospor. If the suggested interpretation of the Preslav inscription is correct, it may be considered an important evidence for one of aspects of the Roman policy in the North Black Sea area directed to military and political subordination of Late Scythians.

Одержано 02.10.89

Теракотова гвардія імператора

О. М. Мальований

Як відомо, «культурна революція» завдала науці в Китаї значної шкоди. Що стосується археологічних досліджень, то вони майже повністю припинилися. Лише на початку 70-х років спостерігається деяке пожвавлення у цій галузі. Проте вчені інших країн аж до недавна не мали можливості здобувати наукову інформацію про дослідження китайських археологів, бо публікації з'являлися зрідка і з великим запізненням, а крім того вони майже не надходили із КНР до СРСР і країн Східної Європи. У кращому разі китайські посольства публікували у столицях цих країн коротку інформацію та фотозображення. А тим часом деякі відкриття 70—80-х років (зроблені іноді випадково) є надто важливі, а знахідку, про яку йдеться у цьому нарисі, можна без перевірять вважати одним з найбільш незвичайних відкритий століття. Першими доступними повідомленнями про неї для нашого читача були статті Гу Венджи і Бурхарда Брентьеса¹.

В них повідомлялось, що у березні року 1974 у провінції Шенсі, за 30 км від міста Сіань (повіт Ліньтун), одної із столиць Піднебесної в давнину, селяни копали колодязь на відстані кілометра на схід від кургану, насипаного 210 р. до н. е. у районі гірського хребта Лішань над похованням знаменитого імператора Ши-хуана (246—210 рр. до н. е.), засновника династії Цінь. Копачі ралтово провалилися і опинилися у величезному підземеллі, в якому знаходилися, як виявилось

¹ Гу Венджи. Глиняные солдаты императора // Курьер ЮНЕСКО.— 1980.— Январь.— С. 5—8.— Фото; Brenfries B. Archäologische Neufunde aus der VR China // Das Altertum.— 1982.— В. 28.— Н. 2.— S. 99—105.— Abb. 5, 6. Перше коротке повідомлення у нашій літературі: Малеваний А. М. Глиняная гвардия китайского императора // ВИ.— 1983.— № 11.— С. 162.

пізніше, тисячі теракотових фігур воїнів, можливо, натурального розміру.

Наступні розкопки підземелля, проведені професійними археологами, виявили на глибині 5 м у трьох ямах (їх площа 12 600, 6 000, 520 м²) цілу армію з випаленої глини, близько 6 або навіть 7 000 воїнів², що стояли з бойовими колісницями, конями і справжньою зброєю (арбалети, луки з сагайдаками та стрілами, списи, мечі). Зброя переважно зализна, але зустрічається також бронзова (наконечники стріл, мечі). Частина воїнів у звичайному одязу, частина має на собі захисне спорядження. До цього часу розкопано і реставровано понад тисячу статуй воїнів, близько 100 теракотових коней, понад 100 колісниць та близько 10 000 одиниць металевої зброї.

Це була, як видно, копія палацової сторожі чи гвардії. Статуй пустотілі, обличчя воїнів настільки індивідуальні, що на думку дослідженів, жодне обличчя не схоже на інше. Воїни авангарду повернуті обличчям на схід, ар'єгарду — на захід, що, можливо, символізувало безмежність просторів створеної Цінь Ши-хуаном імперії. Висота статуй від 1,78 до 1,87 м. Якщо це натуральний зріст солдат, то слід визнати більшу високорослість китайців (принаймні добірних) порівнюючи з сучасними. Але, можливо, скульптори перебільшили зріст статуй³. На маківці волосся зібране у жмуток, що характерно для воїнів стародавнього Китаю. Військо розташоване бойовим строем в одній з трьох ям (яку досліджено першою) розмірами 210×60 м. Увесь склеп під час спорудження було вкрито дахом, що підтримувався дерев'яними балками. Оригінальність конструкції склепа полягає в тому, що в нього вели похилі тунелі.

Коні, виліплени в натуральний розмір з гідним подиву реалізмом, поділяються на кавалерійських і запряжених у колісниці (по чотири). На кожній бойовій колісниці знаходиться візнице та два воїни, озброєні списами, мечами і арбалетами. Пізніше, року 1980, на захід від поховання імператора було знайдено дві колісниці з візницями, кожна з яких була запряжена також четвериком. Але все це виготовлено не з глини, а з бронзи. Обидві упряжки абсолютно однакові, тобто були відлиті у одній формі. Проте візки і візниці різняться між собою. При цьому все зроблено не в натуральному розмірі, а дещо зменшенному. Візниці, зважаючи на одяг, належали до вищих урядовців або придворних доби Цінь. Отже, слід гадати, що сина Неба крім гвардії в потойбічному світі супроводжували найближчі персони із знаті. Майже одночасно з відкриттям імператорської гвардії у містечку Увей (провінція Ганьсу) було відкопано бронзові фігури озброєних воїнів на конях. Вони належать до династії Молодшої (Східної) Хань (25—220 р. до н. е.), але як і у першому випадку були почесним ескортом померлого аристократа⁴.

Повертаючись до склепу гвардії, відзначимо, що через обвал даху багато статуй зруйновано. Історики вважають, що обвал стався внаслідок пожежі під час повстання солдат, що вибухнуло трьома роками пізніше смерті Цінь Ши-хуана, коли була повалена династія (207 р. до н. е.). Певну історичну цінність мають виявлені на деяких статуях імена майстрів-скульпторів. Залишки фарб на фігурах і на землі свідчать про те, що статуй були розфарбовані мінеральними фарбами (червоною, рожевою, пурпуровою, синьою, зеленою, жовтою, оранжевою, чорною, коричневою, сірою і білою). Вражає незвичайна старанність, з якою виготовлені зброя, пояси, одяг, взуття солдат. Крім воїнів, коней, зброй у склепі знайдено чимало залізних сільськогосподарських знарядь, а також прикрас із золота, нефриту, кістки, полотна, шовку і шкіри.

² Останню цифру називає: Крюков В. М. Новые археологические открытия в КНР // ВДИ.—1989.—№ 11.—С. 187.

³ Крюков В. М., Переломов Л. С., Софонов М. В., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй.—М., 1983.—С. 77.

⁴ Thilo Th. Jadegewänder und staatliche Getreidespeicher. Das alte China im Lichtenauer archäologischer Funde // Das Altertum.—1975.—В. 21.—Н. 2.—С. 105.—Abb. 6.

Цінність відкриття табору гвардійців полягає ще і в тому, що дуже старанно і детально виліплені обличчя воїнів дають єдине в своєму роді реальне уявлення про антропологічну структуру китайців останніх століть до н. е. Антропологи відносять їх до раси далекосхідних (тихоокеанських) монголоїдів, можливо, з європейськими або австралоїдними домішками⁵.

В останньому трактаті «Ши цзи» Сима Цяння, цього китайського Геродота, є інтересні дані про спорудження гробниці цинського імператора. «Ши-хуан,— пише історик,— вперше прийшовши до влади, тоді ж почав пробивати гору Лішань і влаштовувати в ній склеп; об'єднавши Піднебесну, він надіслав туди з усієї Піднебесної понад сімсот тисяч злочинців. Вони заглибились до третіх вод, залили стіни бронзою і спустили вниз саркофаг. Склеп сповнили перевезені і опущені туди копії палаців, фігури урядовців усіх рангів, рідкісні речі і незвичайні коштовності. Майстрам наказали зробити луки-самостріли, щоб, встановлені там, вони стріляли по тих, хто спробує прорити хід і прорітися в усипальню. Із ртуті зробили великі і малі річки та моря, причому ртуть самовільно переливалася в них. На стелі зобразили картину неба, на підлозі — обриси землі. Світильники наповнили жиром жень-юев, розраховуючи, що вогонь довго не погасне»⁶.

Далі Сима Цяннь пише, що із гарему імператора за наказом його наступника відібрали всіх бездітних наложниць і поховали живими разом з імператором. Така ж доля спіткала і будівельників гробниці, щоб вони не видали таємниці проникнення в неї. На кургані насадили траву та дерева, щоб він виглядав як звичайна гора. Але із опису в «Ши цзи» виходить, що гробниця імператора була вирубана в скелі, над якою, як видно, штучно насипали горб. Можливо, в склеп веде підземний хід. У наш час курган сягає висоти 76 м і має 2,5 км по периметру. За переказами, в давнину його оточував парк.

Сама гробниця досі не розкопана. Археологи проганяють від себе думку, що вона пограбована в минулі часи. За витраченими зусиллями, кількістю будівельників і часом спорудження гробниця Цінь Ши-хуана значно переважає найбільше чудо стародавнього світу — піраміду фараона Хуфу (Хеопса), яку зводили «всього» 100 000 будівельників протягом 30 років.

Ще не завершені розкопки і дослідження табору гвардійців. Але дослідження одна із трьох ям (№ 1) стала діючим музеєм під навісом. У народі він прозивається «бі ма юн», тобто музей статуй і коней. 1988 р. китайські археологи, що вивчали теракотову гвардію, були нагороджені премією «Олімпія», що присуджується міжнародним фондом А. Онасіса.

Здається, розумно вчинила б АН КНР, запросивши на розкопки гробниці Ши-хуана і для завершення робіт у таборі гвардійців також вчених-сінологів із інших країн і серед них радянських.

Одержано 07.04.89.

⁵ Крюков В. М., Переломов Л. С., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н. Указ. соч.— С. 77, 78, 80.

⁶ Сима Цяннь. Ши цзи.— М., 1975.— Т. II.— С. 87.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

Бронзовий скарб
з Чернечої гори
на Закарпатті

С. І. Пеняк

В січні 1975 р. група молодих краєзнавців — учнів Мукачівських шкіл під керівництвом вчителя М. І. Марка провадила заняття з орієнтування на місцевості. Для цього обрали Чернечу гору на околиці м. Мукачева.

Наприкінці заняття учень Василь Пуга, спускаючись з гори, на якусь мить застримався біля вивернутої з корінням сливи. Дерево, підмите водою, впало на дорогу, а коріння вивернуло землю зі схилу пагорба. Юнак оглянув зсуvin і побачив, що між землею лежали предмети незвичайної форми. Про знахідку було повідомлено співробітників ужгородської групи Інституту археології АН УРСР. На місці знахідки виїхали молодший науковий співробітник І. І. Попович і автор статті. Було встановлено, що учні знайшли великий бронзовий скарб, заритий в землю на глибину 0,6 м. З двох боків він був обкладений камінням, а зверху прикритий уламком кераміки. До скарбу входили кельти, серпи, ніж, браслети, вістря до списів, зливки бронзи-сирцю тощо. Нижче подаємо описання предметів, що входили до скарбу.

Кельти представлени трьома цілими, двома пошкодженими і шістьма фрагментованими екземплярами. Всі вони належать до одного типу кельтів — з дзьобоподібною втулкою і пласкуватим корпусом, що плавно переходить у вістря. Навпроти втулки розміщене вушко для кріплення до руків'я. Максимальна довжина кельтів 12, мінімальна 9, ширина втулки 4—3,8, вістря — 3,5—3,3 см (рис. 1, 1—11).

Аналогічні кельти в Центральній Європі належать до найбільш поширених типів. Вони виникають за доби пізньої бронзи (*ВД* — за Р. Рейнекке) і продовжують існувати в гальштатський час (*HA—HB*)¹, інколи зустрічаються серед ранніх латенських пам'яток². На Закарпатті вони відомі зі скарбів, знайдених в Ужгороді, Чорноморі Потоці, Великих Лучках та ін.³

Серпи (4 екз.) (рис. 1, 12—15) належать до типу з вузьким (з малою кривизною) лезом, зміцненим двома ребрами, та кнопкоподібним виступом на п'яті для кріплення руків'я. Середня довжина 10,5, ширина леза 2—2,5 см.

Подібні серпи на Закарпатті походять із скарбів у селах Велика Бігань Берегівського району, Лази Волівецького району, м. Ужгорода та ін.⁴ На території Чехії вони відомі у скарбах доби пізньої бронзи, раннього гальштату⁵, в Угорщині датуються добою пізньої бронзи та гальштатським часом⁶, в Румунії — передгальштатським і гальштатським періодами⁷.

¹ Reinecke P. Tápiományok Magyarországi bronzkor chronológiájához // AE.— 1898.— XIX köl.— Old. 239.

² Tomsky J. Nález bronzu v Bohdašiňe // A.R.— 1950.— 3, 4.— S. 224.— Obr. 159.

³ Bernákovíč K. Hronadné nálezy z doby bronjovej z užemia na pravom brehu Hornej Tisy (Zakarpatska oblast USSR) // SZ AUSA V.— Nitra, 1961.— C. 4.— S. 13, 14.

⁴ Ibid.— S. 10.

⁵ Stocký A. Čechy v době bronzové.— Praha, 1928.— Tabl. XXII; Kytlícová O. Hronadný nález bronzu od Starého Sedla (okres Milevsko) // PA.— 1955.— XLVI.— S. 59.

⁶ Mozsolicz A. Korahallstati kincslelet Celdömökről.— Vas megye // FA.— 1939.— I—II.— Old. 33.

⁷ Sorocanu T., Retegan A. Neu spätbronzezeit funde im Norden Rumäniens // Dacia.— 1981.— XXV.— P. 195—232.

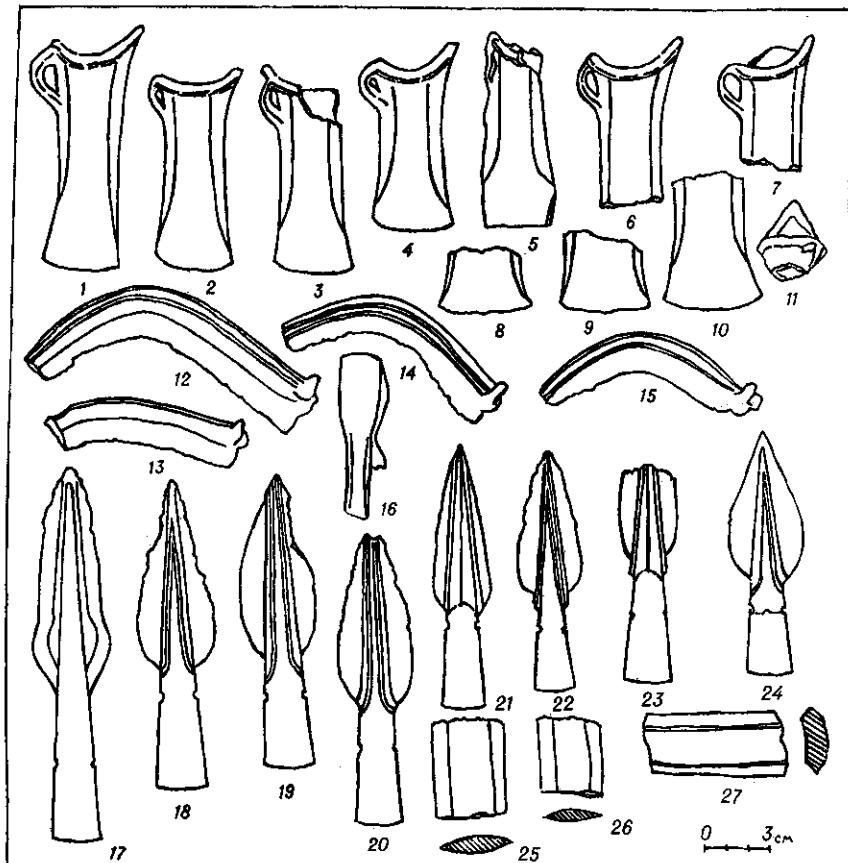

Рис. 1. Речі скарбу: 1—11 — кельти та їх уламки; 12—15 — серпти; 16 — піж; 17—21 — вістря до списів; 25—26 — уламки клинків мечів; 27 — уламок невідомого предмета.

Вістря до списів представлені дев'ятьма виробами (рис. 1, 17—24). Два з них мають пошкоджене перо, один — переломлену втулку. Між собою вони різняться тільки деталями пера, втулки та розмірами. За формуєю пера вістря можна поділити на два варіанти. До першого з них належать вироби з широким верболистим пером (рис. 1, 18, 19, 20, 22, 23), до другого — з вузьким округлим (рис. 1, 17, 21), зміщеним одним чи двома ребрами. Всі втулки в перерізі округлі, на боці мають дірку для кріплення руків'я. Найбільше вістря має довжину 17,5 см, з якої на перо припадає 10,5, на втулку — 4,5 см.

Описані вістря виникають в добу середньої бронзи і побутують протягом усього пізньобронзового і ранньозалізного віків (BC — ВД — НА)⁸. На Закарпатті вони доживають до кущановицької культури (VI—IV ст. до н. е.). На території Трансильванії, Угорщини, Словаччини аналогічні вістря досить численні⁹.

Браслети (вісімнадцять цілих і один уламок) за зовнішньою формою і функціональним призначенням можна поділити на два типи. До першого з них належать шість масивних у формі «лунич» (рис. 2, 1, 5, 6) і гранчастим (рис. 2, 2—4) у перетині джгутом. Джгут, як правило, в середній частині корпуса потовщеній, до кінця плавно звужується.

До першого варіанта належать три браслети з майже округлим у перетині джгутом (рис. 2, 1, 5, 6). Поверхню одного з них орнаментовано геометричним візерунком, складеним із поперечних і косих нарізок на зовнішньому боці джгута (рис. 2, 6).

Другий варіант представлений двома браслетами. Вони виготовлені з восьмигранного у перетині джгута з гладкою поверхнею (рис. 2, 3, 4). Середній діаметр браслетів 8, максимальна товщина 1,5, мінімальна — 0,6 см.

⁸ Eisner J. Slovensko v pravěku.— Bratislava, 1933.— S. 70; Novotná M. Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit.— Bratislava, 1973.— S. 30.— Abb. 6.

⁹ Kétemczeli T. Bronzkori halmazleletek // A Nyíregyházi Jósa András múzeum évkönyve.— Budapest, 1965.— Tabl.— XIII, 46; XVI, 30.

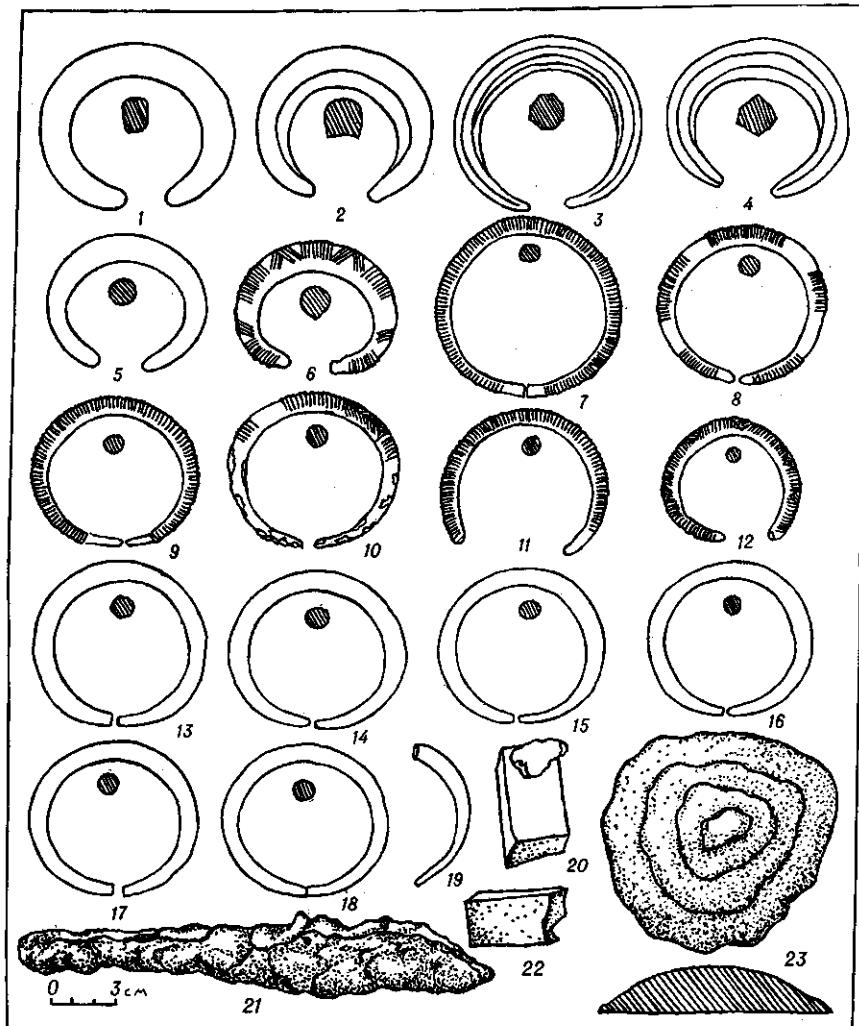

Рис. 2. Речі скарбу: 1—18 — браслети; 19 — уламок браслета; 20—23 — елементи бронзи-сирцю.

Тринадцять цілих браслетів і один фрагмент представляють другий тип (рис. 2, 7—19). Вони виготовлені із круглого у перетині джгута діаметром 0,6—0,5 см. Кінці зімкнуті. За зовнішнім виглядом браслети поділяються на два варіанти.

До першого варіанта належать шість цілих і один уламок. Всі вони мають гладку поверхню. Середній діаметр 7,5 см (рис. 2, 13—19). До другого варіанта віднесені п'ять цілих і два з обламаними кінцями браслети. Кориуси їх орнаментовані поперечними нарізками. Два із них мають орнамент, складений із косих і поперечних нарізок (рис. 2, 7—12).

Представлені у скарбі браслети поширені в Карпатському басейні. Вони з'являються наприкінці доби середньої бронзи (BB), існують протягом пізньої бронзи (ВД) і гальштатського часу (HA — HC)¹⁰.

Рідкісними знахідками серед бронзових знарядь є ножі. Примірник зі скарбу представлений суцільно відлитим черенком і клинком. Клинок зігнутий (рис. 1, 16). Бронзові ножі були в користуванні за доби пізньої бронзи та в ранньогальштатський час. На Закарпатті вони відомі із скарбів поблизу сіл Великої Бігані, Великого Березного, міст Мукачева, Берегова та ін.¹¹

Заслуговують на увагу два невеликих уламки клинків мечів (рис. 1, 25, 26).

¹⁰ Bader T. Epoca Bronzului în Nord-Vestul Transilvaniei.—Bucureşti, 1978.—Tabl. LXXIV.—S. 222; Kemenczei T. A Tatabantai-báñhidai bronzlelet // AE.—1983.—110 kör.—Old. 65; Novotná M. Op. cit.—Tabl. XL; XXXIX.

¹¹ Bernyakovici K. Op. cit.—S. 15; Borkovkowsky I. Tri hromadné nálezy bronzu z Podkarpatske Rusi // PA.—1934—1935.—Roc. IV, V.—S. 1—5.

Встановити тип мечів неможливо. Але, спираючись на аналогії, слід гадати, що вони походять від мечів гальштатського часу. До скарбу входить також фрагмент товстостінної пластини, опуклої у перетині (рис. 1, 27).

Окрім знарядь праці, зброї і прикрас, скарб вміщував три ціліх, а також уламок зливку бронзи-сирцю (рис. 2, 20—23). Один зливок за формою дископодібний (рис. 2, 23). Подібні йому найбільш численні на Закарпатті. Разом з тим в окремих скарбах краю, зокрема із Олешника, зустрічаються зливки, яким надано форму паралелепіпеда. Такими є і два зливки розглядуваного скарбу (рис. 2, 20, 22). До безформних, природних, отриманих після плавки металу, належить зливок бронзи-сирцю довгастої форми (рис. 2, 21).

Отже, основна кількість речей, що входили до скарбу, в Карпатському басейні існувала протягом тривалого часу. Їх поява припадає на добу пізньої бронзи (ВД), а побутування продовжується протягом гальштатського часу (НА). Тому, звісно, вони не можуть правити датуючими предметами. Для визначення часу зариття скарбу придатним критерієм може бути наявність у ньому масивних гранчастих браслетів (рис. 2, 2, 3, 4), які вперше з'явилися за доби раннього гальштату (НА) і є наймолодшими виробами у скарбі. У Карпатському регіоні вони датуються раннім гальштатом (НА₁), тобто XII ст. до н. е. Скарб із Чернечої гори слід датувати цим самим часом.

Одержано 04.01.89

Бронзова матриця з Херсонеса *

М. Ю. Трейстер

У Херсонеському музеї зберігається бронзова платівка з рельєфним зображенням, знайдена в некрополі Херсонеса у Турівській балці у 1966 р.¹, що раніше не привертала уваги дослідників. Каталог виставки у ГМОМ ім. О. С. Пушкіна подає таке визначення предмета: «платівка з рельєфним зображенням Діоніса, який стоїть у портику»². Рельєфне зображення обіймає більшу частину прямокутної платівки заввишки 12,8 см, завширшки 9 см, завтовшки 0,5 см, причому контур платівки якоюсь мірою підпорядковується формі портика, але між зображенням та краєм платівки є вузький рант.

Діоніс у хітоні зображений навстоїчки обличчям до глядача. Напевно, майстер хотів подати його у русі, оскільки ліва нога Діоніса відведена трохи вбік, а права подана в профіль, при цьому зображення верхньої частини тулуба фронтальне. Лівою рукою Діоніс опирається на тірс, у правій, трохи відведеній убік і опущеній,— перекинutий канфар, до якого намагається дотягтися, зображене у стрибку супутниця Діоніса, пантера. Простір між фігурою Діоніса й архітектурним обрамленням заповнений зображенням лози із гронами винограду. Колони до середини рівні, а у верхній частині — профільовані. Капітелі колон корінфського ордеру. Фронтон у центральній частині прикрашений шестипроменевою зіркою та пишним ажурним акротерієм і антєфіксом (рисунок).

Яке ж призначення має бронзова платівка з Турівської балки? Вона є матрицею для штампування металевих рельєфів³. Матриці відліті з бронзи досить добре відомі⁴.

* Автор відзначений фондом імені Олександра фон Гумбольдта (ФРН) за стипендію, завдяки якій ця публікація була написана під час перебування в Інституті провінціально-римської археології Університету Фрайбурга.

¹ ГХМ.— № 191835.

² Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981. Культура и искусство Причерноморья в античную эпоху: Каталог выставки.— М., 1983.— № 258.

³ В. И. Кадеев і С. Б. Сорочан теж вважають її матрицею (Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Херсонес і Західний Понт: проблема контактів // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 97).

⁴ Williams E. Isis Pelagia and a Roman Marble Matrix from the Athenian Agora // Hesperia.— 1985.— V. 54.— P. 117; Eadem. A Bronze Matrix in the Walters Art Gallery // Journal of the Walters Art Gallery.— 1984—1985.— V. 42—43 та примітки 4—7.

Бронзова матриця II—І ст. до н. е. із зображенням Кібели у портику, Артеміди, Гекати, Деметри визначена Е. Рідер як продукція майстерні м. Смірни або її околиці⁵. Більш численними є бронзові матриці перших століть нашої доби, що походять із Керчі, Естергома та території Мезії та Фракії II—III ст. н. е.⁶ Відомі також, знайдені під час розкопок Монтани Й Нікополіса ад Іструм, хронологічно близькі глиняні форми для відливки аналогічних матриць. Типологічно близькі до матриці із Херсонеса матриця із Естергома, а також більшість матриць і форм для їх відливання з території Мезії та Фракії—всі вони мають одну спільну рису—зображення того чи іншого божества (Зевса, Гери, Артеміди, Геракла, Діоніса, Гіреї, Фортуни, Аполлона, Гермеса, Кібели) у портику⁷,—прототипами яких могли послугувати взірці типу матриці з музею Метрополітен або матриці для виготовлення бронзового позолоченого вотивного рельєфу IV ст. до н. е. із зображенням

у портику Кібели, Артеміди, Гекати й Гермеса Кадміла, знайденої в Месембрії у Фракії⁸. Рельєфи переважно срібні, відштамповані за допомогою подібних матриць, були широко розповсюджені протягом перших століть нашої доби у всіх провінціях Римської імперії. Вони різнилися за формою й за призначенням. Серед них виділяються платівки трикутної форми з фігурою Юпітера Доліхея, із зображенням божеств у портику, пов'язані з культурами Сабазія, фракійського вершника та ін. Призначення платівок було різним—вони прикрашали домашні вівтарі, використовувались як вотивні присвяти, могли також оздоблювати стінки дерев'яних скриньок⁹. За допомогою таких матриць можна було виготовляти й срібні піксиди й скриньки із зображенням божеств або муз у портиках—вони, як правило, багатогранні, подібно до піксиді з Археологічного музею в Софії, або скриньки з Есквіліна¹⁰. Однак ця техніка була поширена у пізньоантичну та ранньосередньовічну добу¹¹.

⁵ Reeder E. The Mother of the Gods and a Hellenistic Bronze Matrix // AJA.—1987.—V. 91.—P. 423—440.

⁶ Williams E. A Bronze Matrix for a Cuirass Pteryx // AJA.—1977.—V. 81.—P. 233—235; Gáspár D. Roman Die? // Bronzes romaines figurées et appliquées et leurs problèmes techniques // Alba Regia.—1984.—T. XXI.—P. 87—88.—Pl. XLIII, 1—4; Vasilev V. Matrices en bronze dans la toreutique romaine provinciale des IIe—IIIe siècles // Actes du IVe colloque international sur les bronzes antiques (17—21 mai 1976).—Lyon, 1976.—P. 186—190; Vasilev V. Bronzene Matrizen aus Moesien und Thrakien // Recherches sur la culture en Moesie et en Thrace (Bulgarie) (Ier—IVe s.).—ИБАИ.—1987.—T. XXXVII.—S. 177—183; Gorbanov P. Bronzplättchen mit Dionysosthyasos von Elechca in Südostbulgarien // Pro Arte Antiqua: Festchrift für Hedwig Kennen. Bd. I // Sonderschriften hrsg. vom österreichischen archäologischen Institut in Wien.—Wien, 1982.—Bd. XVIII.—S. 137—141; Tacheva-Hitova M. Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century B. C.—4th Century A. D.).—Leiden, 1983.—P. 253—263.

⁷ Огненова-Маринова Л. Скульптурата от светилището на Диана и Аполон // Монтана.—София, 1987.—Т. I.—С. 38.—Обр. 20, а—б; Ognenova-Marinova L. Un atelier de plastes imaginarius a Montana // Recherches sur la culture en Moesie et en Thrace.—P. 173—176; Gáspár D. Op. cit; Vasilev V. Bronzene Matrizen...—Abb. 4—6, 18—20, 22, 27.

⁸ Reeder E. Op. cit.; The Search for Alexander: An Exhibition Catalogue.—Washington, 1980.—N 51.

⁹ Про типологію подібних зображень див.: Will E. Le relief cultuel Gréco-Romain: Contribution à l'art de l'empire romain.—Paris, 1955.—P. 40—48; Merlat P. Jupiter Dolichenus: Essai d'interprétation et de synthèse.—Paris, 1960.—P. 183—189; Picard Ch. Sabazios, dieu thraco-phrygien: Expansion et aspects nouveaux de son culte // RA.—1961.—II.—P. 129—161.

¹⁰ Vasilev V. Matrices en bronze...—Fig. 10, 11; Shelton K. The Esquiline Treasure.—London, 1981.—P. 75—77.—N 2.—Fig. 18.—Pl. 12—17.

¹¹ Strong D. Greek and Roman Gold and Silver Plate.—London, 1966.—P. 207; Albano V. Das Silberkästchen von San Nazaro in Mailand.—Bonn, 1981.—S. 30, 31.

Необхідно відзначити, що зображення Діоніса у портику на бронзових матрицях перших століть нашої доби надзвичайно рідкісні. Як єдиний аналог можна назвати платівку з Елехчі у південно-східній Болгарії, але тут композиція рельєфа дещо складніша: в поле між фігурою Діоніса й колонами, сповитими виноградною лозою, вміщено різні атрибути, пов'язані з діонісійськими культами¹². Але зображення Діоніса також досить рідкісні й на самих рельєфах, виготовлених за допомогою матриць: відомо рельєф на стінці скриньки, знайденої неподалік від Тріра, на якому зображений оголений Діоніс з канфаром у портику¹³, серед вотивних рельєфів аналогій знайти не вдалося.

Ми вже відзначали композиційну близькість матриці з Херсонеса до платівок, знайдених на території Фракії та Мезії. Але схожість між пам'ятками, що розглядаємо цим не обмежується — окрім елементів херсонеського рельєфу стилістично подібні до знахідок з Нижнього Подунав'я та Балкан. Так, наприклад, канелюри є лише у верхніх частинах колон, зображені на глянзій формі для відливки матриць з Монтані, на матрицях з фігурами Зевса з Південної Фракії, Гермеса з району Велико Тирново¹⁴. Analogічні елементи архітектурного декору: капітелі, антефікси, акротерій — зустрічаються на матрицях з Абрітуса, Південної Фракії¹⁵. Особливістю херсонеської матриці є зображення шестипроменевої зірки в тимпані фронтону на відміну від серпа місяця на матриці із зображенням Артеміди¹⁶, або шестипелюсткової розетки на матриці із зображенням Зевса та Гери з Абрітуса¹⁷.

Зображення у портику Діоніса, який стоїть з тірсом і канфаром, відомі на римських мармурових саркофагах типу 4 с за класифікацією Ф. Матца, який датує їх ранньосередньовічним часом. На одному з них, що походить з Немі, так само і на херсонеській матриці, простір між фігурою Діоніса й колонами портика заповнений зображенням пагонів виноградної лози¹⁸. Відзначаючи поширення на рельєфах римських саркофагів II ст. н. е. зображені Діоніса, який стоїть у портику, Б. Хундзатц вказує, що подібний мотив був відомий у римській скульптурі ще за доби Клавдія¹⁹. Зображення Діоніса, що стоїть у портику з канфаром і пантерою, були також поширені у провінціально-римській скульптурі Мезії, як зрештою, й Північного Причорномор'я. Відзначимо, зокрема, рельєфи з Том II—III ст. н. е., на яких зображені самотнього Діоніса або у супроводі Пана, Сатира та Пріапа, а також рельєф із Харакса, знайдений у святилищі бенефіціаріїв того ж часу²⁰. Досить близькі зображення, почасти навіть в архітектурному обрамленні, зустрічаються на рельєфах свинцевих саркофагах II—IV ст. н. е., виготовлених, найімовірніше, у Тірі, на бронзовому ажурному медальйоні з Будапештського музею та керамічній формі для відливки таких матриць з Монтані II—III ст. н. е.²¹, у дрібній бронзовій пластиці того часу²², але, мабуть, найбільш поширеними вони були у провінціально-римській чеканії Греції, Ма-

¹² Gorbanov P. Antikes Bronzeplättchen...; Gorbanov P. Archäologische Denkmäler zur Klärung der dionysischen Mysterien und Zeremonien in der Römischen Provinz Thrakien // Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress, 2—6 Juni 1980. Wien.—Sofia, 1984.—Bd. II.—S. 308—314; Vasilev V. Bronzene Matrizen...—S. 181.—N 22.—Abb. 22.

¹³ Menzel H. Die Römischen Bronzen aus Deutschland II. Trier.—Mainz, 1966.—N 298, 299.—Taf. 95.

¹⁴ Ognenova-Marinova L. Un atelier...—Fig. 5; Vasilev V. Bronzene Matrizen...—Abb. 18, 20.

¹⁵ Ibid.—Abb. 5, 6, 18, 27.

¹⁶ Ibid.—Abb. 5.

¹⁷ Ibid.—Abb. 4.

¹⁸ Matz F. Die Dionysischen Sarkophage.—Berlin, 1975.—Teil IV.—N 312, 313.—Taf. 324, 325.

¹⁹ Hundsatz B. Das Dionysische Schmuckrelief.—München, 1987.—S. 20, 21, 146, 147.

²⁰ Bordenache G. Sculture greche e romane del Museo di Antichità di Bucarest. V. I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi.—Bucarest, 1969.—P. 61—65.—N 111—118.—Tav. L—LII; Tacheva-Hitova M. Op. cit.—P. 272.—N 10—Pl. XC; Ростовцев М. И. Святилища фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // ИАК.—1911.—Вып. 40.—С. 1—40.

²¹ Auge Ch., Linant de Bellefonds P. Dionysos (in peripheria orientali) // LIMC.—V. III.—P. 522.—N 88; Ognenova-Marinova L. Un atelier...—Fig. 1—2.

²² Аналогічні бронзові статуетки Діоніса включені до класу A, типу A 1a за класифікацією І. Манфріні. Більшість їх походить із Мезії та Фракії. Див.: Manfrini-Aragno I. Bacchus dans les bronzes hellénistiques et romains: Les artisans et leur répertoire.—Lausanne, 1987.—P. 58—62; Див. також бібліографію: Calliazzo V. Bronzi romani del Museo Civico di Treviso.—Roma, 1979.—P. 200.—N 83.

лої Азії, Близького Сходу I ст. н. е.—III ст. н. е., прототипи яких ми знаходимо у чеканці класичної та сліністичної доби²³.

Східне походження багатьох божеств, зображеніх на матрицях з Мезії та Фракії, а також деталі архітектурного декору (зокрема колони з крученими канелюрами) представлені на них, дали можливість В. П. Василеву пов'язати виготовлення цих матриц з присутністю сірійських та малоазійських ремісників²⁴. Навряд чи можна беззастережно приймати висновок В. П. Василєва відносно того, що зазначені особливості архітектурного декору вказують саме на Сірію або Малу Азію. Що стосується колон із крученими канелюрами, то, з'явившись в елліністичну добу, вони широко застосовувались у римській архітектурі, особливо, починаючи з доби Антоній, хоч деякі дослідники схильні відносити їх широке використання до часу Флавіїв. Те ж саме є справедливим й для колон, канельюваних лише у верхній частині. Вони відомі з III—II ст. до н. е. у Малій Азії, на Делосі, Родосі, у Дельфах, а у перші століття н. е. були широко розповсюджені в різних провінціях Римської імперії²⁵.

Проте припущення В. П. Василєва близьку підтверджується аналізом написів на зворотньому боці деяких матриць. Серед імен майстрів, що залишили свої сігнатурі, одне сірійське, одне малоазійське, інші ж могли належати як місцевим фракійським ремісникам, так і приїжджим грецьким та римським майстрям. Ремісники, які виготовляли матриці, лише зрідка підписували їх, ставлячи свое повне ім'я та ініціали. В. Герасимова-Томова вважає, що ці підписи належали майстрям, які відливали матриці. Після відливки ці матриці купували інші ремісники, які безпосередньо і виготовляли срібні або золоті рельєфи за допомогою цих матриць. Підтвердженням цьому припущення є наявність двох імен на одній і тій самій матриці²⁶. Л. Огненова-Маринова вважає, що майстри, які виготовляли матриці, працювали при храмах та святилищах²⁷. Очевидно, що в одній із фракійських або мезійських майстерень, можливо, при храмі Діоніса²⁸, було відлито й матрицю, згодом перевезену до Херсонеса, де її могли використовувати для виготовлення металевих рельєфів. Під час розкопок святилища у гірському Криму Н. Г. Новиценковою виявлено фрагменти двох срібних рельєфів²⁹. Однак не можна виключати тієї можливості, що матрицю, яку ми розглядаємо, було відлито безпосередньо в Херсонесі ремісником — вихідцем із Мезії або Фракії, або просто з Малої Азії. Протягом перших століть н. е. Херсонес тісно контактував із вказаними регіонами, а вихідці з цих провінцій проживали у Таврії³⁰. Цей процес був пов'язаний із присутністю солдат — вихідців з Подунав'я — у частинах I Italійського та XI легіона Клавдія, які базувалися у Херсонесі. Значною інфільтрацією населення з Подунав'я пояснюється переїзд з дорійського діалекта до койні в Херсонесі у середині II ст. н. е.³¹ Наявність етнічних елементів з Подунав'я в Херсонесі відбилася не тільки у просопографії, але й у поширенні тут вогнівних рельєфів фракійського та мезійського типів³², фрагментів глиняних мортаріїв з латинськими

²³ Gaspari C. Bacchus // LIMC.—V. III.—N 1, 9—11, 13—17; Gaspari C. Dionysos // LIMC.—V. III.—P. 430.—N 78,79; Auge Ch. Linant de Bellefonds P. Op. cit.—N 1a, 4—6.

²⁴ Vasilev V. Matrices en bronze...—P. 189, 190.

²⁵ Chapot W. La colonne torse et le decor en helice dans l'art antique.—Paris, 1907.—P. 74; Benson J. Spirally Fluted Columns in Greece// Hesperia.—1959.—V. 28.—P. 253.—Pl. 45—53; 45—53; Kiss A. Pannónische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn.—Budapest, 1987.—S. 110, 111; Böcker C. Die Datierung des Zeus-Tempels von Olba // AA.—1971.—Ht. 1.—S. 54. Автор вдячний за консультацію професору В. фон Хесбергу (Археологічний Інститут університету Кольна).

²⁶ Gerasimova-Tomova V. Inschriften auf den Bronzematrizen aus Moesien und Thrakien // Recherches sur la culture en Moesie et en Thrace.—S. 184—186.

²⁷ Ognenova-Marinova L. Un atelier...—P. 176.

²⁸ Про поширення діонісійських культів тут див.: Pippidi D. Dionysische Inschriften aus Histria aus den II—III Jh. n. Z. // Dacia.—1959.—V. 31.—S. 391—413.

²⁹ Матеріали не опубліковані. Знахідки зберігаються в Ялтинському краєзнавчому музеї. Автор вдячний Н. Г. Новиценкові і співробітникам сектора металів Всесоюзного науково-дослідного Інституту реставрації за надану можливість ознайомитися з матеріалами розкопок Гурзуфського сідла.

³⁰ Кадеев В. И. Указ. соч.—С. 104—106.

³¹ Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического // ВДИ.—1970.—№ 3.—С. 129—134; Крыкин С. Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья // Thracia.—1988.—V. 8.—С. 76—80.

³² Див.: Щеглов А. Н. Фракийские посвятительные рельєфи из Херсонеса Таврического // Древние фракийцы в Северном Причерноморье.—МИА.—1969.—№ 150.—С. 135—177; Античная скульптура Херсонеса. Каталог.—Киев, 1976.—С. 40—49.—№ 91—110; Кадеев В. И., Сорочак С. Б.—Вказ. праця.—С. 92.

клеймами Марка Ареціо і Філемона, очевидно, виготовлених у канабе XI легіона в Дуросторумі.

Знахідки форм для відливки бронзових матриць, що слугували для штампування рельєфів для дзеркал із зображенням трьох богинь (можливо, уривок сцени суду Париса) та трьох грацій поблизу святилища перших століть н. е., засвідчують, що у II—III ст. н. е. Херсонес був одним із найважливіших центрів художньої обробки металу в Північному Причорномор'ї³³. Результати аналізу бронзової матриці з колекції Херсонеського музею дають суттєве підтвердження цьому висновку.

Одержано 24.01.90

³³ Treister M., Zolotarev M. Moulds for Casting of Matrices for Roman Delief Mirrors from Chersonessus // Материалы XI Международного конгресса археологов-славистов. Мадрид, 28 мая — 1 июня 1990 г.

Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині

М. А. Пелещишин, Р. М. Чайка

Одним з важливих джерел для вивчення життя давньоруського населення є знахідки ювелірних виробів як у скарбах, так і у вигляді окремих знахідок. Таким є, наприклад, скарб срібних речей, знайдений на невеликому городищі біля сучасного с. Городище, в 30 км на захід від Луцька¹. Великий скарб срібних речей був випадково виявлений на початку 70-х рр. поблизу с. Торговиця Млинівського району Ровенської області. До нього входило 7 шийників різних за розмірами витих гривен, 3 плетені браслети, 3 персні, 5 сережок, 3 скроневі кільця, лунниця, 2 монетні гривни новгородського типу². Окрім прикрас, зокрема пастові і срібна намистина із зернью, знайдені в курганах поблизу с. Берестяне Ківерцівського району Волинської області³.

Метою даної публікації є коротка характеристика нововиявлених скарбів та поодиноких ювелірних виробів з давньоруських пам'яток Західної Волині.

С. Жорнів Дубнівського району Ровенської області. На посаді давньоруського городища X—XIII ст. робітниками кар'єру було виявлено скарб срібних прикрас. Він знаходився у двох встановлених один в одного горщицях, які були знищенні. Точну кількість і склад речей у скарбі встановити неможливо, оскільки частина їх розійшлася по руках. Збереглося лише 15 предметів: шийна гривна, перстень, 12 намистин і підвіска.

Гривна виготовлена з чотирьох пар сплетених між собою волочених дротин діаметром 0,2—0,3 см. Пласкі розклепані кінці гривни закрученні в трубочку, перед якою знаходиться отвір для скріплення. Пластини прикрашені дрібною чеканкою у вигляді зигзагоподібної лінії, обмеженої двома прямими лініями. Гривна виготовлена зі срібла 700-ї проби, вагою 177 г, діаметр — близько 18 см (рис. 1, 1). Подібні гривні були поширені в Київській Русі в XI—XIII ст. Описана гривна є близькою до тих, які входять до відомого скарбу поблизу с. Бужиські в Білорусії, який Г. Ф. Корзухіна відносить до XI—початку XII ст.⁴, а також до гривни з Городища і Торговиці на Волині. Перстень виготовлений з двох сплетених дротин, кінці яких заокруглені і скріплені. Срібло персня 950-ї проби, вага 14,6 г (рис. 1, 2)⁵.

¹ Кучинко М. М. Исследование древнерусского городища на Волыни // АО 1983.— М., 1985.— С. 303, 304; Кучинко М. М. Некоторые итоги исследования древнерусского городища у с. Городище Луцкого района Волынской области // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1985.— Т. 2.— С. 89—93.

² Никольченко Ю. М. Древнерусское городище в с. Торговица // АО 1971.— М., 1972.— С. 385.

³ Гупало В. Д. Раскопки курганов у с. Берестяное // АО 1984.— М., 1988.— С. 231.

⁴ Корзухіна Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 95.— Табл. XVII—XVIII.

⁵ Експертиза скарбу проведена інспекцією пробірного нагляду Міністерства фінансів СРСР (м. Львів).

Серед намистин вирізняються два різновиди. Одні з них складають дев'ять циліндричних намистин, виготовлених з 30—40 дротин, кінці яких з'єднані в округлі кільця. На поверхню намистин нанесено зернь в кількості близько 150 штук (рис. 1, 3—11).

Три намистини бочкоподібні, витіснені з тонкої бляхи, на їх поверхні нанесено дрібну зернь (блізько 300 штук) (рис. 1, 12—14). Більшість намистин виготовлені із срібла 500-ї проби, три — з 600-ї, одна — з 900-ї.

Підвіска виготовлена з тисненої, покритої зернью, срібної бляхи (700 проба), в її корпус закріплено замок у вигляді двох дротин (рис. 1, 15).

Як видно з описання, всі речі виконані на високому технічному рівні. Це може свідчити про те, що у великих волинських містах існували місцеві ювелірні майстерні. Зокрема варто відзначити, що тут могли бути засновані певні традиції не тільки київської ювелірної школи, але й деяких північно-західних областей. Так, циліндричні намистини із зернью найчастіше зустрічаються на землях, які населяли літописні дреговичі, волиняни і древляни. Оскільки речі виготовлені з срібла різної проби, можна припустити, що вони походять з різних майстерень. Скарб відноситься до XI — першої половини XII ст.

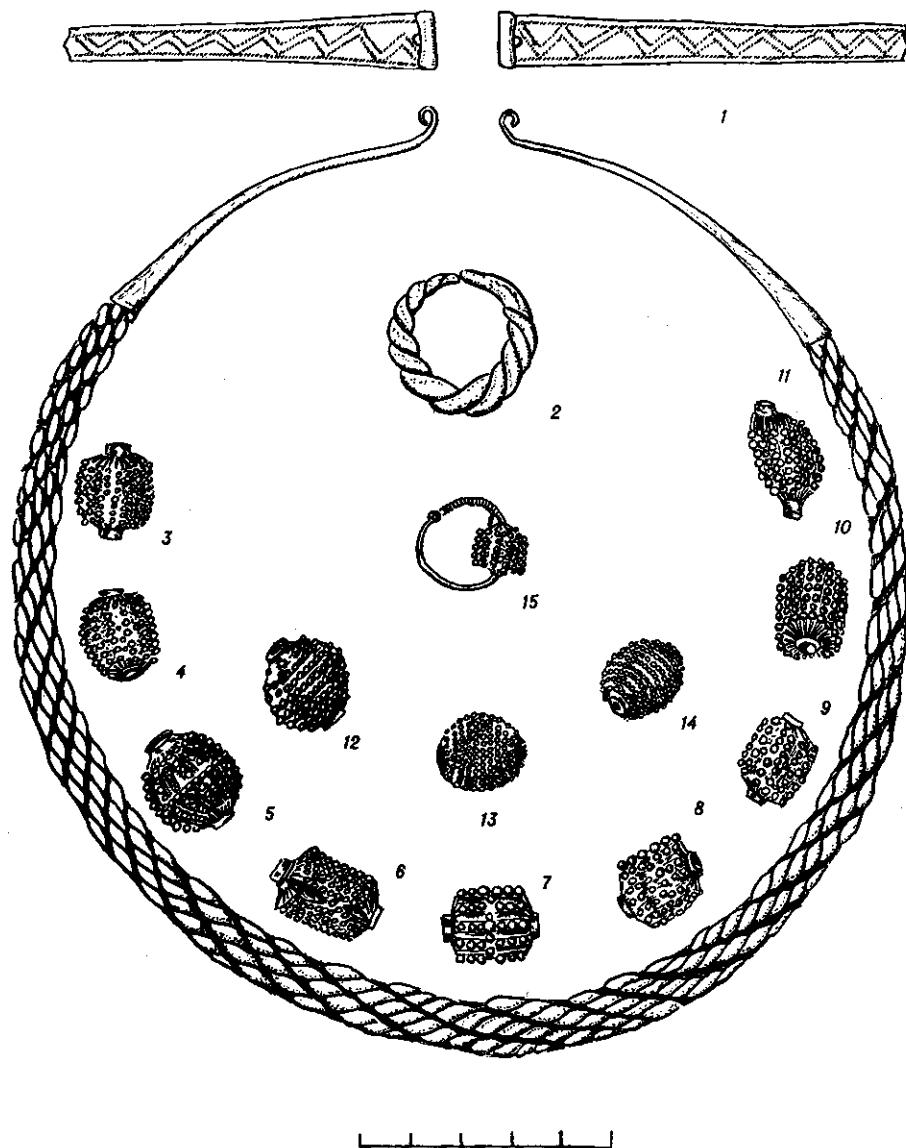

Рис. 1. Скарб срібних речей з с. Жорків Дубніського району Ровенської області (1—16).

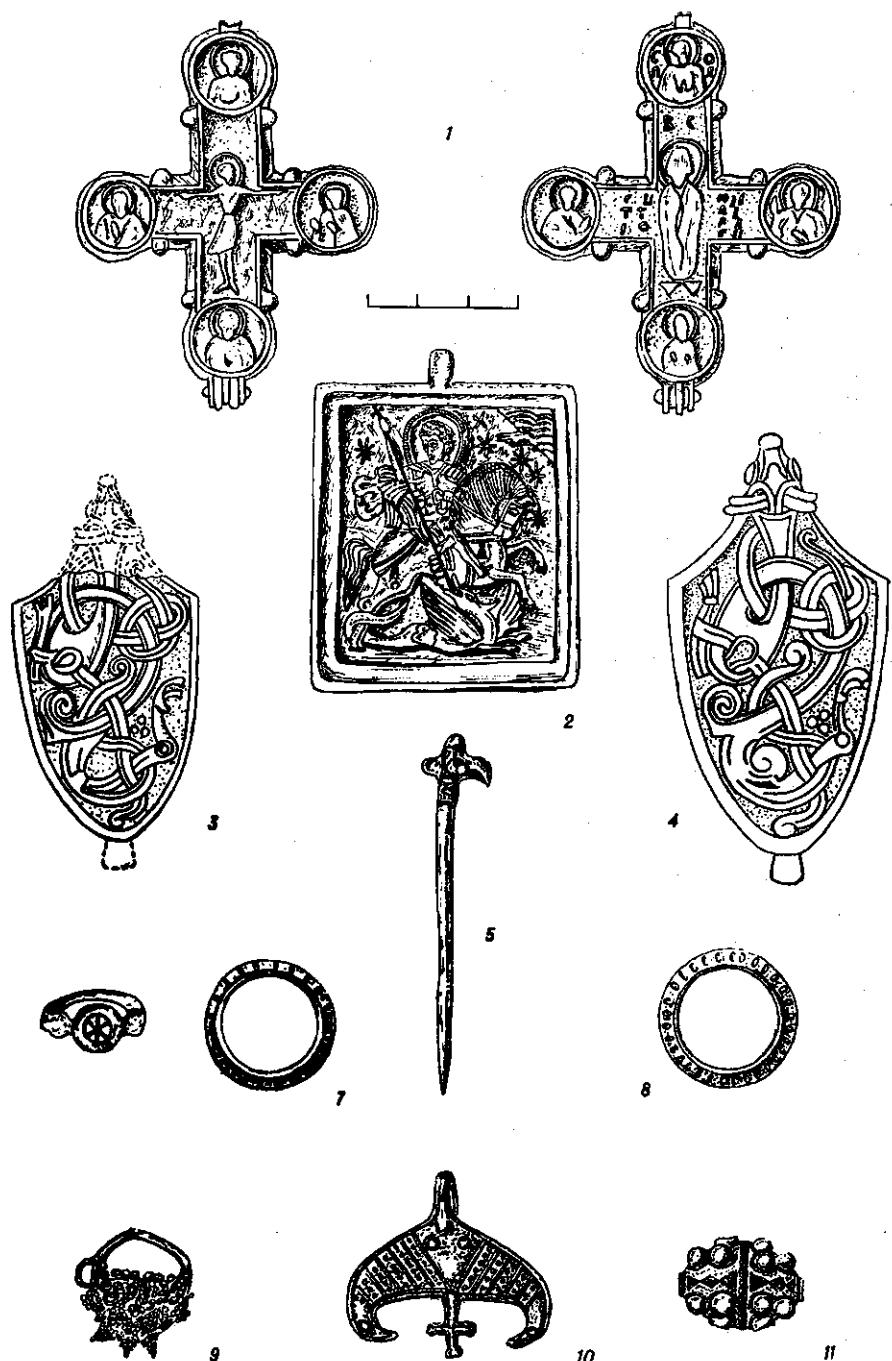

Рис. 2. Знайдені ювелірні вироби: 1 — енколпіон та 2 — ікона з с. Хрінники Ровенської області, 3 — наконечник піхов меча та 5 — шпилька з с. Листивин Ровенської області, 4 — наконечник піхов меча з с. Данилівка Саратовської області, 6 — уламок персія, 7, 8 — кільця, 9 — сережка, 10 — лунулиця, та 11 — намистина з Пліснеська.

C. Хрінники Млинівського району Ровенської області. При розчистці житла XIII—XIV ст. серед інших речей знайдено бронзовий енколпіон зі значною домішкою срібла, деформований внаслідок перебування в сильному вогні. Але і в такому стані видно, що він належить до кращих зразків цього виду знахідок (рис. 2, 1).

Хрест складається з двох скріплених між собою половинок відлітих за моделью у кам'яних формах. Він невеликий (висота 7 см), кінці заокруглені у вигляді медальйонів. Початок їх заокруглення позначений виступами, що служили не тільки додатковою окрасою, але й зміцнювали обидві половинки. Краї хреста, включаючи й ме-

далійони, обрамлені рельєфною лінією, на якій місцями збереглися насічки. Поверхня його, особливо випуклі рельєфні зображення, місцями сильно стерті. Ймовірно, від тривалого користування, що не дозволяє подати детальний опис зображень, які виконані у високому рельєфі.

На лицевому боці зображене розп'ятого Ісуса, голова якого скорбно повернута до правого плеча: на ньому короткий одяг. На звороті виконано фігуру Богородиці в хітоні. З обох боків фігури нанесено групи букв, однак детальний зміст напису відтворити важко.

Фігури у медальйоні нечіткі, проте різняться між собою. Із зображень на енколпіонах з інших районів відомо⁶, що найчастіше зображалися святий Микола, апостоли Петро, Павло, Іоанн та інші. Можна вказати, що на енколпіоні з Хрінників долоні рук деяких святих передано у благословляючій позі.

Відомо, що давньоруські енколпіони були досить різноманітні⁷. Аналогії до описаного можна знайти серед тих, що виявлені в Київській, Галицькій, Волинській та інших землях Русі, де вони розподіляються за кількістю знахідок нерівномірно. Численні хрести-складні з рельєфним зображенням фігур відомі із західних областей України, наприклад, з городища в Мельниці-Подільській на Середньому Дністрі, на могильнику в Зеленче поблизу Теребовлі на Тернопільщині⁸, у Львові, Белзі, Лисневичах на Львівщині⁹. На території Волинської і Ровенської областей відомі лише поодинокі знахідки з Володимира-Волинського і Жашкович поблизу нього. Близькою аналогією до хреста з Хрінників може бути енколпіон із городища Стінка в Середньому Подністров'ї. На ньому також збереглися негативи букв¹⁰. На думку Б. О. Рибакова, подібні написи розшифровуються як «Свята Богородиця, помагай». Цей напис з'явився на хрестиках, які виготовлені в Києві після 1237 р., коли була розгромлена ордами хана Батія Північно-Східна Русь¹¹.

Можна припустити, що енколпіон з Хрінників також був виготовлений у Києві в середині 30-х рр. і згодом потрапив на Західну Волинь.

На території селища в Хрінниках виявлено відлиту у формі бронзову іконку. Вона невелика, прямокутна ($6 \times 3,2$ см) з вушком (рис. 2, 2). Зображення на ній збереглося відносно добре, хоча найбільш виступаючі деталі злегка стерти. На іконці у профіль зображений Юрій Змієборець на коні, голова його дещо повернута у фас. У правій руці він тримає спис, який засунутий у пашу поваленого на землю крилатого дракона; навколо голови Юрія нанесено німб у вигляді ліній з поперечними насічками. У верхній частині іконки з обох боків фігури Юрія нанесено зображення зірок. Знахідка відзначається високим технічним та художнім рівнем виконання. Фігури Юрія і дракона передані в стані динаміки, гармонійно, добре прорисовані деталі одягу, кінської збрui.

Натільні іконки, особливо кам'яні, були широко розповсюджені на Русі, бронзові ж зустрічаються значно рідше. Можна згадати бронзову іконку із зображенням Благовіщення, знайдену на селищі XII—XIII ст. біля с. Бовшів Галицького району Івано-Франківської області¹² і фрагмент кам'яної іконки із Звенигородка поблизу Львова¹³. Образ Юрія, запозичений з Візантії, зазнав, на думку дослідників, певної еволюції. В XI—XIII ст. він був покровителем князів та їх військових дружин¹⁴, в наступні

⁶ Защенко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионах // ДСП.—К., 1981.—С. 120, 121.

⁷ Корзухина Г. Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси // ВВ.—М., 1958.—Т. 14.—С. 130—132.

⁸ Власова Г. М. Бронзовые изделия XI—XII вв. из с. Зеленче // МАСП.—1962.—Вып. 4.—С. 542.—Рис. 5, 1, 2.

⁹ Ратич О. О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій Горі у Львові // МДАПВ.—К., 1961.—Вип. 3.—С. 125; Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.—К., 1976.—Рис. 57, 32.

¹⁰ Петегірий В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь. Культура. Традиції.—К., 1982.—Рис. 10.

¹¹ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV вв. // САИ.—М., 1974.—1—44.—С. 39, 40.

¹² Баран В. Д., Вуйцік В. С. Давньоруська іконка з поселення Бовшів // Археологія.—1978.—Вип. 28.—С. 91, 92.

¹³ Свєніков I. K. Звенигород. Краєзнавчий нарис.—Львів, 1987.—С. 24.

¹⁴ Аллатов М. В. Образ Георгия-воина в искусстве Византии и Древней Руси // Труды ОДРЛ.—1956.—Т. XI.—С. 23; Портфільйор Н. Г. Георгий в древней мелкой каменній пластіці // Сообщения Гос. Русского музея.—1964.—Т. VIII.

часи цей святий став, переважно, покровителем селян, їхньої худоби, майна¹⁵. Можна припустити, що саме в цій функції використовувалася іконка із Хрінників.

Зображення Юрія-Змієборця часті та різноманітні на кам'яних іконках XIII—XIV ст., зокрема воїна на коні, який вбиває списом дракона. Знахідка із Хрінників дуже близька за сюжетом до іконок із Загорського музею-заповідника, які можна датувати не раніше кінця XIV ст.

С. Листвин Дубнівського району Ровенської області. На одному з найбільших городищ Західної Волині (площа близько 20 га), де з початку 70-х років ведуться розкопки, знайдено кілька ювелірних виробів. Це частково пошкоджений бронзовий наконечник піхов меча, прикрашений з обох боків однаковим за сюжетом рельєфним орнаментом у вигляді скрученого тіла дракона (рис. 2, 3). Сюжет у вигляді дракона був розповсюджений на зброй вікінгів Швеції, Данії. Найближчою аналогією до описаного є повністю збережений наконечник з с. Данилівка, що на південь від м. Саратова, знайдений на березі Волги (рис. 2, 4). Він прикрашений зображенням дракона, голова якого переходить у переплетене тіло з двома ногами¹⁶. Шведський дослідник Т. Я. Ярне вважав, що данилівський наконечник є найбільш південно-східною знахідкою цього типу, типовою для зброй вікінгів¹⁷. На південно-західних землях Русі наконечники піхов є рідкісними знахідками. Один з них, оздоблений дещо відмінним орнаментом, знайдено в Звенигороді¹⁸. Описаний наконечник можна попередньо датувати XI ст.

Цікавою знахідкою є бронзова шпилька з фігурною голівкою у вигляді дзьоба птаха (рис. 2, 5) з с. Листвин. Бронзові шпильки з різними оформленнями голівок відомі в основному з північно-західних слов'янських земель і Новгорода. Їх поширення на вказаній території було обумовлене, як вважають дослідники, впливами балтів. У кінці XII — першій половині XIII ст. новгородські ювеліри почали виготовляти місцеві типи проколок з фігурним оформленням голівки у вигляді гребінця півня¹⁹. Вони є поки що найближчими аналогіями до вищеописаної з Листвина.

З інших знахідок слід назвати бронзовий перстень з монограмою у вигляді хреста, два бронзові кільця, прикрашені поперечними заглибленнями, срібну з трьома виступами сережку київського типу, прикрашенну зернью (рис. 2, 6—9).

Пліснеськ. З літописного Пліснеська, що був значним економічним і політичним центром на пограниччі Волинської і Галицької земель, відомі різноманітні вироби з кольорових та благородних металів: лунниці, браслети, персні, скроневі кільця, зброя²⁰. Під час охоронних розкопок 1980 р. на посаді знайдено бронзову лунницю і срібну намистину. Лунница, як і кілька знайдених раніше, відлита за восковою моделлю і оздоблена на лицевому боці чеканкою. Від уже відомих вона різниеться тим, що відлита разом з хрестиком. Ширина її становить 4 см, висота — 3 см (рис. 2, 10).

Намистина такого типу вперше знайдена на городищі. Вона бочкоподібна, пустотіла, прикрашена методом тиснення та дрібною зернью, а також потрійними масивними виступами. Така техніка виготовлення і орнаментації дрібних срібних прикрас особливо характерна для волинських ювелірів (рис. 2, 11).

Описані знахідки розширяють відомості про розвиток ювелірного виробництва, торгівлі і соціальних відносин у період Київської Русі і феодальної роздробленості.

Додамо, що більшість відкритих до цього часу давньоруських скарбів та окремих виробів з кольорових металів походять з порівняно невеликого району поміж Рівне, Луцьком і Дубно. Можна припустити, що саме тут майнова і соціальна диференціація суспільства, нагромадження багатств досягли більшого, ніж в інших районах Волині, розмаху.

Одержано 08.02.89

¹⁵ Портфидиров Н. Г. Древнерусская каменная пластика и ее сюжеты // СА.— 1972.— № 3.— С. 204.

¹⁶ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика XI—XVI веков.— М., 1968.— Рис. 25, 32.

¹⁷ Arne T. Einige Schwert-Ortbänder aus der Wikingerzeit.— Helsinki, 1923.— S. 48.— Fig. 2.

¹⁸ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.— К., 1957.— Табл. X, 5.

¹⁹ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х—XV вв.) — М., 1981.— Рис. 26.

²⁰ Кучера М. П. Древний Пліснеськ // АП УРСР.— К., 1962.— Т. 12.— С. 41—44.

РЕЦЕНЗІЇ

Залізняк Л. Л.

**Охотники
на северного оленя
Украинского Полесья
эпохи финального палеолита.—**

Киев: Наукова думка, 1989.—175 с.

Монографія Л. Л. Залізняка присвячена історії первісного населення північного заходу Східної Європи так званої «доби північного оленя». За останніх тисячоліть плейстоцену ця тварина домінувала в терофауні прильдовикової зони. На величезних рівнинах від Великобританії до Середньоруської височини встановився стабільний стереотип життезабезпечення первісного населення — господарсько-культурний тип мисливців на північного оленя. У рецензований книзі всебічно розкривається ця модель господарської адаптації первісності на прикладі реконструкції суспільства фінальнопалеолітичних мисливців свідерської культури.

Вивчаючи первісність, археолог стикається з двома типами проблем: культурно-історичними та соціально-економічними, що обумовлює роботу за двома відповідними напрямами. Спочатку автор вирішує традиційні для спеціаліста з первісної археології питання культурної класифікації та періодизації пам'яток методами типологічно-статистичного аналізу археологічних матеріалів, далі висвітлює питання реконструкції способу життя та соціальної структури населення нетрадиційними для археології методами, залишаючи дані етнографії та інших суміжних дисциплін. Обидва ці аспекти первісності тісно пов'язані між собою, тому наблизитись до розуміння конкретного суспільства можна, лише вивчаючи обидва комплекси проблем.

Для висвітлення питань природного оточення та хронології автор залишає дані з синхронних, однокультурних та споріднених стоянок сусідніх територій, що входять до однієї з Поліссям природно-ландшафтної зони, які доповнюють нечисленні палінологічні визначення та дати за C^{14} з пам'яток досліджуваного регіону. Застосування автором цього методу, як уже досить добре апробованого у науці, цілком виправдане для вирішення проблем, що виникають у зв'язку з поганою збереженістю органічних решток на пам'ятках Полісся.

Використовуючи дані археології, палеогеографії, зоології, геології та інших наук, здобуті на занавісах низинах Європи, дослідник фактично реконструює природне оточення та спосіб життя фінальнопалеолітичних мешканців усієї занавісової смуги Європи від Великобританії до Середньоруської височини, у тому числі Полісся. Таким чином, йому вдається подолати суттєвий недолік джерелознавчої бази кам'яного віку Полісся — погану збереженість органічних решток. Що ж до культурно-періодизаційних розробок автора, то вони безпосередньо пов'язані з Поліссям, побудовані на основі аналізу численних комплексів крем'яних виробів з цього регіону.

Другу частину праці присвячено відтворенню способу життя, господарства, соціальної структури, демографії первісного населення. Це нетрадиційна спроба системного підходу до реконструкції первісності міждисциплінарними методами, тобто за допомогою даних не тільки археології, а й етнографії, палеогеографії, зоології, геології та інших наук. Оскільки суспільство являє собою складну систему з внутрішніми функціональними зв'язками, то наблизитися до його розуміння можна лише з позицій комплексного системного підходу. Тому при реконструкції первісності археологія має взаємодіяти з суміжними дисциплінами.

Системний аналіз дозволяє автору реконструювати відсутні елементи через відомі складові та внутрішні зв'язки досліджуваної системи. Він дає змогу перехресно перевірити правильність наукових висновків за допомогою різних дисциплін.

© В. Р. Кабо, 1991

Для відтворення конкретного суспільства первісності Л. Л. Залізняк скористався досягненнями сучасної радянської та зарубіжної науки, які ще не знайшли широкого застосування у вітчизняній археології при реконструкції минулого. Йдеться про концепції етнографічного моделювання¹, господарсько-культурного типу² та системних досліджень. Вони є складовими частинами методики реконструкції первісних суспільств через їх господарсько-культурний тип чи модель господарської адаптації, за допомогою яких відтворюються головні риси суспільства мисливців на лівічного оленя фінального палеоліту. Методику етнографічного моделювання було розроблено радянськими етнографами. Її зміст полягає у побудові принципової моделі суспільства певного типу шляхом порівняльного аналізу аналогічних суспільств. Спираючись на цей метод автор моделює спосіб життя стародавнього населення конкретної природної зони шляхом порівняння суспільств одного рівня соціально-економічного розвитку.

Концепція господарсько-культурного типу передбачає, що для кожної природно-ландшафтної зони характерна своя, досить стабільна модель способу життя мисливців та збирачів, яка не залежить від етно-культурних традицій населення. У своїй реконструкції суспільства фінального палеоліту Л. Л. Залізняк виходить з того, що спосіб життя стародавніх мисливців та збирачів конкретної природної зони багато в чому був схожий з поведінкою етнографічних мисливців та збирачів тієї самої зони, звичайно, за умови повного вилучення з культури останніх пізніх новацій та запозичень як наслідків контактів з більш розвиненими народами.

Можна погодитися з автором, що ця закономірність загального порядку поширюється лише на найсуттєвіші елементи поведінки (річний господарський цикл, способи полювання та лову риби, типи жител, транспорт, одяг і т. ін.) і не стосується традиційної етно-культурної специфіки конкретної групи населення. Інакше кажучи, якщо основні риси економіки, річного господарського циклу фінальнопалеолітичних мисливців прильдовикової Європи та етнографічних мисливців тундрової зони XVII—XVIII ст. були подібними, то це не виключало можливості існування у межах цих зон окремих груп населення з вторинною етно-культурною специфікою матеріальної та духовної культури (орнаментація одягу, предметів побуту, мовні відмінності, специфічні форми знарядь тощо), що археологічно фіксуються як окремі культури.

Синтезувавши методику етнографічного моделювання з концепцією господарсько-культурного типу, Л. Л. Залізняк на прикладі реконструкції конкретного стародавнього суспільства вказав практичний спосіб використання запропонованої методики для відтворення первісності. Перший етап реконструкції передбачає визначення господарсько-культурного типу суспільства, що вивчається. Для цього за допомогою археологічних даних визначається рівень соціально-економічного розвитку, а на основі свідчень природознавчих наук — природне оточення.

На другому етапі будеться модель суспільства даного господарсько-культурного типу, в основу якої покладено порівняльний аналіз всіх суспільств цього типу незалежно від місця та часу їх функціонування. Оскільки найповніша інформація щодо первісних суспільств накопичена етнографами, то модель будеться насамперед на їх висновках. Етнографічні матеріали для реконструкції первісного суспільства автор залишає дуже обережно. Він прагне виключити пізні запозичення, спирається на матеріали, що стосуються традиційного способу життя. Етнографічну модель він буде на підставі якомога повнішого застачення репрезентативних даних про суспільства відповідного типу. Порівнюючи їх, Л. Л. Залізняк намагається виключити нетипове і виявите суттєве, характерне для суспільства даного типу.

На третій стадії реконструкції модель суспільства конкретного господарського типу переноситься в минуле. За допомогою даних археології, палеогеографії, зоології, геології та інших наук автор перевіряє, якою мірою розроблена на матеріалах етнографії модель характерна для суспільства, що функціонувало в аналогічних природних умовах у фінальному палеоліті. Перевірка здійснюється не тільки за даними археології, а й інших наукових дисциплін, бо чим більш комплексною та перехресною вона є, тим вірогіднішою має бути реконструкція.

Ця методика відтворення минулого є варіантом гіпотетико-дедуктивного методу, спираючись на який лідери «нової археології» на заході вивели археологію з глухого

¹ Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 60—107.

² Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 3—16.

кута емпіризму. Рецензована монографія є успішною спробою подолання фрагментарності археологічних джерел з позицій комплексного, системного підходу.

На особливу увагу заслуговує § 7 останнього розділу праці, присвячений реконструкції соціальної структури суспільства фінального палеоліту. Спираючись на здобутки радянських та зарубіжних етнографів і етно-археологів, автор виходить з посилання, що мисливські суспільства мали три основні структурні підрозділи: мала сім'я з 5—7 чоловік, община з 5—7 сімей (близько 25—30 чоловік) та плем'я — 500—1000 чоловік. Л. Л. Залізняку вдалося прослідкувати, що стоянки мисливців кам'яного віку, як правило, складалися із скupчення археологічних матеріалів діаметром 8—10 м, аналогічних скupченням, що залишали сім'ї ескімосів, бушменів, австралійських аборигенів. Однак висновки щодо належності згаданих скupчень матеріалів окремим сім'ям первісних мисливців могли б бути більш переконливими за умови ретельного аналізу структури скupчень та порівняння їх з результатами аналізу планіграфії сімейних скupчень етнографічних мисливців, проведеного Л. Бінфордом³.

Коли вдавалося дослідити общинне поселення пізнього палеоліту повністю, воно, як правило, складалося з 4—7 сімейних скupчень матеріалів (Мізин, Межирічі, Добранічівка, Радомишль, Юдиново, Прибрі 13, Смачка 14, Раска, Лаукська, Вільнюс, Пувочай). На основі аналізу планіграфії поселень Л. Л. Залізняк доходить висновку, що мала сім'я та община названої чисельності були характерні для первісних мисливських суспільств, починаючи з пізнього палеоліту. Заслуговує на увагу і висновок про відносну сталість чисельності общин прильдовикових мисливців, що підтверджує висновки етнографів щодо сталості та універсалності общинної структури у всіх мисливців та збирачів⁴. Менш переконливими є висновки про наявність племен у суспільствах пізнього палеоліту, що не випадково, оскільки на нашу думку, на цей час плем'я лише формувалося. Крім того, специфіка археологічних джерел не дозволяє фіксувати з повною достовірністю цю суспільну структуру. В праці є й інші твердження, з якими важко погодитись. Так, в світлі досліджень останніх років викликає сумнів висновок Л. Л. Залізняка, згідно якого стоянки мисливців на мамонтів могли функціонувати безперервно протягом одного або кількох років.

Заслуговує на увагу визначення прильдовикової економіки пізнього палеоліту як такої, що базується на мисливському контролі міграційних шляхів стадних плейстоценових травоїдних: Навпаки, для економіки мезоліту лісової смуги Європи характерною була розпорашеність невеликих мисливських груп по угіддях з метою їх максимального господарського освоєння. Досить аргументовано є думка про виникнення груп однокультурних пам'яток в результаті циклічності мисливського господарства, що обумовлювало періодичне повернення общини на місця своїх колишніх стоянок. Становлять науковий інтерес спроба відтворення річного господарського циклу фінально-палеолітичних мисливців на північного оленя і моделі етнокультурних процесів на стадії фінального палеоліту. Менш переконливі демографічні підрахунки, тому що ні спростиувати, ні остаточно довести їх неможливо через відсутність даних з демографії конкретного суспільства, що реконструюється.

Звичайно, висновки, зроблені за допомогою нетрадиційної для вітчизняної археології методики, не можуть бути остаточними і задовольнити всіх дослідників. Тим більше, що частина радянських археологів досить скептично ставиться до можливості застачення етнографічних матеріалів при реконструкції суспільств фінального палеоліту.

Однак слід враховувати, що репрезентований монографією Л. Л. Залізняка науковий напрям посилено розвивається за рубежем. Йдеться про представників «нової археології» та етно-археології, що широко застачують дані про суспільства етнографічних мисливців та збирачів для реконструкції первісних суспільств кам'яного віку. У вітчизняній археології Л. Л. Залізняк фактично продовжує напрям вивчення первісної історії, основу якого складають праці П. П. Єфіменка, С. М. Бібкова, В. М. Масона та ін. Застосована автором методика реконструкції стародавніх суспільств та результати, одержані за її допомогою, не позбавлені спірних моментів, але безсумнівно становлять науковий інтерес і мають право на існування поряд з традиційними археологічними методами дослідження первісності. Методика досить універсальна і може бути застосована для реконструкції інших первісних суспільств.

B. P. КАБО

³ Binford L. Nunamiat ethnoarchaeology.— New-York, 1978.— 508 p.; Binford L. In pursuit of the past.— Thames and Hudson, 1983.— 253 p.

⁴ Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община.— М., 1980.— 303 с.

ХРОНІКА

Огляд фонду музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира

(науковий архів Інституту археології АН УРСР)

О. О. Франко

Відкриття Київського університету (1834 р.) було важливою подією у багатовіковій історії Києва. Одночасно при університеті засновано музей старожитностей та кабінет нумізматичних матеріалів (мюнц-кабінет)¹. Колекція археологічних матеріалів, які спочатку становили знахідки і рідкісні речі, поступово перетворилась в археологічний музей, що став базою для навчання студентів і давав матеріал для вивчення людського суспільства від кам'яного віку до часів Київської Русі.

За час існування музею відкладалися документи, листування, фотографії. Обсяг фонду становить 118 одиниць (з 1833 по 1933 р.). Це комплекс матеріалів, які в основному висвітлюють розвиток археологічної науки на Україні в доковтневий період. Стан збереження документів задовільний. Матеріали описані, закatalогізовані, використовуються дослідниками. Документи фонду умовно можна віднести до таких розділів:

1) каталоги, описи, реєстри предметів і речей;

2) листування з різними товариствами, установами та окремими особами з питань придбання археологічних та нумізматичних колекцій;

3) матеріали III та XI археологічних з'їздів, які відбувалися в Києві;

4) документи, пов'язані з розкопками в Києві, Київській та Чернігівській губерніях;

5) фотоматеріали зібрані з каменю, металу та кераміки, художніх виробів.

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира.—Киев, 1884.—Т. 1.—С. 1—63; Музей старожитностей при Київському університеті // НА ІА АН УРСР.—Ф. 13.

© О. О. Франко, 1991

У музеї було кілька каталогів та інвентарних книг, в яких наводилася характеристика експонатів музею, вказувалося місце їх виявлення, кількість, звідки та від кого надійшли. Судити про загальну кількість експонатів музею важко, оскільки інвентарні дані є не за весь час існування музею, а лише за певні відтинки часу.

Інвентарна книга надходження за 1896—1902 рр. налічує 8642 найменування. Знахідки доповнені величезною колекцією М. Я. Тарновського, одержаною музеєм віднього в цей самий період². Речі надходять також від археологічних та архівних комісій, музеїв, міських управ, з розкопок В. В. Хвойки, колекцій і знахідок А. М. Раевського, О. Я. Кониського, А. С. Роговича та ін.

Друга інвентарна книга значно менша, експонати описані в ній за вітринами із врахуванням історичних періодів та місце-знаходження. Тут матеріали з Франції, подаровані Сен-Жерменським музеєм, Польщі, Росії і найбільше — з України³.

Інвентарна книга антропологічного відділу музею за 1924—1925 рр. налічує 167 найменувань. Описуються розміри експонатів, їх фізичний стан, місце виявлення, коли і від кого вони надійшли (справа 95).

Як відомо, базою для створення Київського університету став Кременецький ліцей, деякі прилади були одержані з Віленського університету. У фонді зберігся перелік малюнків полотен та графічних робіт, переданих ліцеєм у Київський університет (справа 96). Сюди ж з Вільно надійшли гравірувальні прилади та устаткування, гіпсові античні зліпки (справа

² Там же.— Спр. 94.

³ Там же.— Спр. 94 а.

97). Копії документів про передачу, завірені і підписані, залишилися у фондах музею.

Крім цього, у фондах є реєстри колекцій, подарованих Ф. І. Кнауаром, А. Патером, М. Я. Тарновським, М. М. Фундуклем та ін. (справа 57, 60, 63, 66).

Як свідчать документи, в музеї була бібліотека, зберігалися рукописи деяких художніх творів.

Найкраще відчувається життя музею у листуванні. З 6 липня 1834 р. по 1 серпня 1835 р. через бібліотекаря П. Ярковського проводилося листування між університетом і тимчасовим училищним комітетом з приводу перевезення бібліотеки, кабінетів живопису, скульптури, літографії, монц-кабінету, машин ліквідованих Віленського університету. Як видно з листування, одна частина бібліотеки та устаткування кабінетів надійшла до Київського та Харківського університетів, інша — до Віленської духовної та Медико-хірургічної академії і Другої Віленської гімназії. Листи дають уявлення про умови перевезення, кількість, назви книг, приладів та ін. (справа 43).

Журнал реєстрації листів П. Ярковського ще більше конкретизує процес прийому бібліотеки і навчальних приладів — він дає короткий зміст кожного вхідного і вихідного листа, характеристику машин, приладів (справа 44).

Величезне листування на кілька тисяч аркушів за період з 1834 по 1915 р. з правлінням, радою, бібліотекою університету, товариствами та приватними особами у справі придбання археологічних та numізматичних колекцій (справа 45—55, 77, 79, 80).

Завідували кабінетами П. Ярковський (1834—1844 рр.), А. Красовський (1845—1852 рр.), Я. Волошинський (1853—1864 рр.), К. Ф. Страшкевич (1865—1868 рр.), В. С. Іконников (1868—1872 рр.), О. І. Лінніченко (1865—1870 рр.), В. Б. Антонович (1872—1900 рр.), Ю. А. Кулаковський (1901—1914 рр.).

1874 р. у Києві відбувався III Археологічний з'їзд. У фондах збереглися матеріали підготовчого комітету, листування з попечителем Київського учбового округу, з університетом, російськими та закордонними археологічними товариствами та окремими осббами з приводу підготовки і проведення з'їзду, організації виставки слов'янських старожитностей, рецензування та публікації доповідей (справа 82—92).

До складу комітету ввійшли О. І. Селін, В. С. Іконников, О. І. Лінніченко, П. А. Лашкарьов, М. А. Рігельман, М. О. Тулов, П. П. Чубинський, М. І. Костома-

ров, Я. Ф. Головацький та ін. (справа 84/4, арк. 2). Вчений М. О. Максимович теж брав участь у підготовці з'їзду⁴.

Крім сухо археологічних питань, з'їзд розглянув питання з етнографії стародавньої архітектури, мови та літератури (на-приклад, про можливість видання нотних книг лаврського хору, архаїчні пережитки в північноукраїнській мові).

Документи вміщують відомості про підготовку й відкриття виставки, реставрування фресок у Кирилівському монастирі (справа 82, арк. 45), про проведення екскурсії для учасників з'їзду.

Цікавий лист з Чернівців, адресований М. А. Рігельману, про необхідність асигнувань для прибууття на з'їзд професора І. Бранка та композитора С. І. Воробкевича (справа 82, арк. 67, 68). Відомий чеський вчений О. Коллар, одержавши запрошення на з'їзд, повідомив про згоду взяти участь у його роботі (справа 82, арк. 193). Відгукулись на запрошення зарубіжні архітектори С. Мілутінович та М. Валтрович, професор І. Ягич, бібліотекар музею в Белграді Стоян Новакович, румунський громадський діяч Д. А. Папазоглу, французький вчений Луї Леже, вітчизняні вчені і громадські діячі О. О. Гатщук, М. А. Рігельман, О. О. Шмідт, О. О. Русов, І. В. Помяловський, П. С. Єфименко, Ф. К. Вовк, О. Ф. Кістяковський, М. І. Семевський, А. І. Поль, А. Л. Скальковський, І. К. Айазовський та ін. (справа 82, арк. 207—210).

Деякі вчені запропонували підготувати реферати: О. Ф. Кістяковський — з історії права, М. П. Драгоманов — з міфології, П. Г. Житецький — з філософії, М. П. Дашкевич — з історичної географії (справа 82, арк. 196). Листування, що стосується підготовки виставки дає відомості про ті речі, які були представлени учасникам з'їзду: археологічні знахідки, предмети культу, літописи, рукописи.

«Одесське общество истории и древностей» відправило на виставку знахідки з розкопок Херсонеса, Судака, рукописи з Олександрії в Єгипті, рукопис Г. Сковороди 1788 р., плани Афонської гори В. Барського, печатки, монети, медалі (справа 85, арк. 15). На виставку було представлено результати розкопок Десятинної церкви в Києві: дзвони, хрестики, мідний образ, а також шматок тинку з грецьким написом (справа 85, арк. 34). Ягеллонський університет прислав альбом із зображенням експонатів археологічних музеїв Krakova, Poznani i Galicinii. Се-

⁴ Марков П. Г. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст.— К., 1973.—С. 48.

ред них — мідні і бронзові речі, посуд, антропологічний матеріал (справа 85, арк. 35). Московське археологічне товариство представило знахідки з археологічних розкопок Московської, Мінської, Володимирської, Архангельської, Рязанської, Вітебської та інших губерній (справа 85, арк. 39—42)⁵. Загалом експонати на виставку надіслали майже 40 товариств, музеїв та колекціонерів (справа 85, арк. 52, 53).

Зберігся список депутатів від наукових товариств, організацій та іноземних представників: від Міністерства народної освіти Франції — Л. Леже, від Академії наук у Загребі — Ф. Рачкі, від археологічного товариства в Брюнні — Г. Рудик, від народного музею в Белграді — С. Новакович, від Пештського народного музею — Ф. Ф. Ромер, від народного Інституту Оссолінських — Е. Павлович, від Буковинської консисторії — М. Коморошан (справа 85, арк. 54, 55).

Зібрано матеріали, доповіді, прислані на з'їзд, програма, журнал реєстрації квитків, розісланих членам з'їзду, покажчик виставки (справа 86, 92). Деякі документи опубліковано⁶.

Менш повно представлені матеріали XI археологічного з'їзду, що відбувся 1899 р. також у Києві (листування підготовчого комітету, списки експонатів, додаток до каталога «виставки»)⁷. Тут же містився проект легенди археологічної карти для Стокгольмського археологічного конгресу 1874 р. (справа 93).

Окрему підгрупу становлять матеріали з історії стародавнього Києва: плани міста 1830 р. із позначеннями державних, громадських та приватних будівель (справа 13); план старого міста 1837 р.—вулиці Золотоворотська, Іринінська, Університетська та Михайлівський провулок,— (справа 14); план, профіль та фасад Золотих воріт, відкритих К. Лохвицьким 1832 р.⁸ (справи 5, 6), а також короткий опис їх, складений архітектором Н. П. Самоновим 1874 р. (справа 4). Останнім зроблено план Михайлівської церкви Видубецького

⁵ Археологический III съезд. Труды III археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. с признаками в тексте и с отдельным атласом, заключавшим в себе 25 таблиц.—К., 1878.—Т. 1.—361 с.

⁶ Там же.—361 с.

⁷ Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве.—К., 1899.—192 с.

⁸ Об открытии Лохвицким Ярославовых Золотых врат в Киеве // Журнал министерства внутренних дел.—1832.—№ 7.—С. 76, 77; Оголобин Н. Н. К истории открытия Золотых ворот 1832—1833 // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.—1891.—№ 5.—С. 142—

манастиря, збудованої 1088 р., на якому відзначено частини споруди, добудовані за часів митрополита Петра Могили (справа 10). У фонді є план Іринінської церкви з кладовищем біля Дірової могили, виготовлений 1834 р. К. Лохвицьким, з якого видно, що церкву збудовано одночасно із Золотими воротами, та проект пам'ятника, який мав бути на місці зруйнованої Іринінської церкви, накреслений Н. П. Самоновим 1869 р. (справи 11, 12). Ряд документів фонду дають відомості про розкопки у Києві та Київській губернії, про виявлені тут окрім знахідки — план городища «Грубек» із зображенням валів, розріз печери біля Кирилівського монастиря, кам'яна баба з Любомівки тощо (справи 17—21).

Серед матеріалів фонду є план валів у Переяславі-Хмельницькому (справа 26), плани островів Хортиці, Городища та Старої Січі (із зображенням укріплень могоиль, землянок — справа 22).

Про археологічні дослідження в Чернігові (Чорна Могила поблизу Елецького монастиря) та Чернігівській губернії 1891 та 1894 рр. (Новозибківський та Сурозький повіти) відомості дають щоденники розкопок П. М. Єременка. Деякі знахідки з розкопок було передано до музею старожитностей при Київському університеті (справи 1, 2а, б, в, 3, 56).

Матеріали, що стосуються Херсонської губернії, вміщують опис колекції речей, виявлених під час розвідки М. Ф. Біляшівського на берегах Південного Бугу, результати розкопок поблизу с. Андріївки Єлисаветградського повіту, рукописна карта цього повіту, зображення кам'яних баб та розрізів могил у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях (справи 29, 30, 62, 73).

В окрему підгрупу можна віднести фотографії (637 шт.) із зображенням знахідок від кам'яного віку до XVII ст. (справи 99—114). Лише частина з них інвентаризована (справи 98, 102/77—150). Деякі фотографії підписані. Серед матеріалів — фотографії розкопок В. В. Хвойки на Кирилівській стоянці та розвідок на Флорівській горі у Києві, фото майданчиків трипільської культури, старожитностей монастирів Югославії, Львова, антропологічних матеріалів.

Вивчення фонду Музею старожитностей при Київському університеті допомогло б значно розширити уявлення про початок та розвиток археології на Україні.

171; Высоцкий С. А. Отчет об археологических исследованиях Золотых ворот в Киеве // НА ИА АН УССР.—1971/18а.—90 с.; 1972/34.—22 с.; 1973/22д.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

**Геродот
про скіфів
і Скіфію**

А. О. Білецький

Егейське море з островами стало для мешканців його берегів справжньою школою мореплавства. На відміну від нього Чорне море, де, власне кажучи, нема островів (виняток — прибережні Березань, Змійний острів та острови в гирлах Дунаю) лякало своїми незнаними просторами давньогрецьких моряків. Спочатку воно було для них «Негостинним» (Аксейнос Понтос), але згодом, пливучи вздовж його берегів, вони заснували на його узбережжях свої колонії і стару назву заступила нова: «Гостинне море» (Евксейнос Понтос). Багато було цих колоній на території сучасної України і Криму: Тірас, Ольвія, Керкінітіда, Қалос Лімен, Херсонес, Лімен Сімболон, Феодосія, Мірмекій, Пантікапей, Німфей та ще багато інших. За відносно мирних часів тут процвітала мінова торгівля і в Грецію експортувалися збіжжя, шкури, солона риба, раби, а на північ привозили вино, олію, кераміку, вироби ремісництва, металеву зброю, предмети розкошів тощо.

Що ж являла собою ця північна територія грецької колонізації в античну епоху? Відповідь на таке запитання нам дають сучасна археологія і невтомний мандрівник Геродот. Для нас тепер байдуже, чи сам він побував на Україні, чи мав нагоду докладно розпитати добре повідомлених людей про неоглядні землі скіфських та всяких інших племен.

Твір Геродота «Історії» в дев'яти книгах, який на щастя майже неушкоджений зберігся до нашого часу, видається, перекладається, вивчається, коментується, як неоціненне джерело відомостей про цю землю, що на ній ми живемо.

Тут подається повністю в перекладі українською мовою четверта книга Геродотових «Історій» (озаглавлена alexandrijськими філологами III—II ст. до н. е. іменем музи трагедії Мельпомени) і ще деякі уривки з інших книг, де є згадки про скіфів та їхню країну. Те, що тут публікується, це частина повного перекладу українською мовою всіх книг Геродотових «Історій», але без належних приміток, оскільки найдокладніші коментарі до четвертої книги та доданих тут до неї уривків можна знайти в книзі «Народы нашей страны в Истории Геродота» (Доватур А. И., Каллиністов Д. П., Шишова И. А. Тексты, перевод, комментарий.— М.: Наука, 1982).

Звичайно, перекладач на українську мову мав багато попередників, які перекладали Геродота на різні європейські мови. Тут варто згадати відповідні до сучасних вимог переклади російською мовою: Мищенко Ф. Г. Геродот. История в IX книгах.— М., 1884—1886 (1888²); Стратановский Г. А. Геродот. История в девяти книгах (перевод и примечания, с приложением статьи В. Г. Боруховича, «Научное и литературное значение труда Геродота»).— Л.: Наука, 1972; Геродот. История. Кн. I и кн. IV (перевод И. Мартынова в переработке М. Л. Гаспарова в книге «Историки Греции. Геродот, Фукидид, Ксенофонт»).— М., 1976.— С. 27—165; уривки з «Історій» у перекладах В. В. Латишева та Є. А. Безсмертного було опубліковано у «Вестнике древней истории».— 1947.— Т. 2.— С. 249—288.

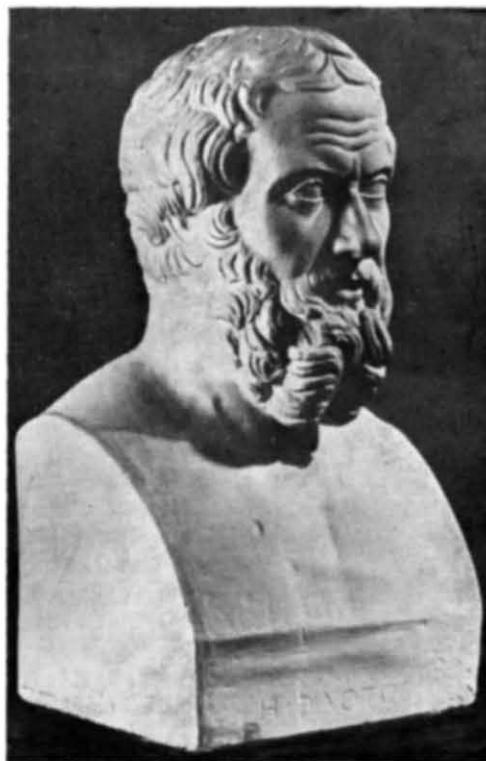
Перекладач на українську мову не мав на меті перевершити щодо точності перекладу своїх авторитетних попередників. Його завданням було ознайомити українських читачів із епохальним твором давньогрецького історика. Для досягнення цієї мети довелося подолати чимало труднощів, зокрема щодо передачі давніх реалій, географічних назв та власних імен. Геродот часто називав давніх персів мідійцями і цю назву в перекладі для кращого розуміння було замінено звичною назвою «перси», бо підкорені персами мідійці були лише частиною перського війська. Спартанці в Геродота називаються то спартанцями, то лакедемонцями, як і їхня столиця, то Спарта, то Лакедемон. У більшості випадків перевагу було віддано назвам «спартанці» і «Спарта». Коли йдеться про давніх греків, у перекладі вони скрізь називаються «еллінами», як і в самого Геродота. Звичайно, «елліни» — це традиційна в нас форма назви замість «Геллени» так, як і назва «Еллада» — замість «Геллада».

В таких випадках доводиться підкорятися традиції і зберігати всі її непослідовності, щоб не викликати недоволення освіченої публіки.

Геродот писав свій твір на іонійському діалекті давньогрецької мови, який відрізнявся зокрема в галузі фонетики від аттічного діалекту Афін і від пізнішого «спільного діалекту» (койне) елліністичної епохи. Так, наприклад, Геродот називає Азовське море «Маетіс» або «Маетідське озеро», а в пізніших авторів воно називається «Майотіс» і російські перекладачі передають цю назву як «Меотида», «Меотийське озеро» (так, наприклад, у Г. А. Стратановського). Кому віддати перевагу? В українському перекладі залишено ту форму, яку ця назва має в оригіналі, тобто в Геродотовому тексті. В основному передача грецьких власних імен і назв у нас тепер орієнтована на їхню передачу в російських текстах. Зрозуміло, що звукова система російської та української мов значно відрізняється від системи давньогрецької мови з усіма її діалектами.

Наша мова в галузі вокалізму — складу голосних — бідніша за вокалізм давньогрецької мови: в нас нема противставлення довгих та коротких голосних, нема справжніх дифтонгів. Проте в перекладі там, де інша (тобто монофтонгічна) передача не закріплена «академічно» традицією, збережена двобуквена передача давньогрецьких дифтонгів: Гілая, Гістіай, Папай, Адеймант, Пейсістрат. Арістогейтон, Гойтосір. Ойобаз, Ойноя тощо. Звичайно, розрізняти грецькі іоту та інсілон не було можливості, крім таких випадків як назва іюрки (IV, 22), а не іірки (в Г. А. Стратановського). Йотацію початкових «ε» допущено лише в такому випадку, як Європа, також ім'я Гелена за традицією передано, як Єлена, не кажучи вже про Єгипет (давньогрецьке Айгюптоς). За порадою колег скрізь подається Афіни замість Атени, Фіви замість Теби, тобто з так званим ітацизмом — вимовою літери «ета», як «і», а не «ε». Про непослідовності в передачі грецьких приголосних можна було б сказати багато, але тут обмежимося лише зауваженням про те, що крім поступок «шкільній» традиції грецька «тета» передається тут через українське «т», а не «φ»: агатіси, Тасос, Тера, тіссагети, Фтіотіда тощо, але за традицією — Марафон, Фермопіли, Фемістокл, Фракія, Корінф.

Щодо морфологічної передачі грецьких (в широкому розумінні: наведених у грецькому тексті як власні грецьких, так і негрецьких) імен і назв, то в них за традицією відкидаються закінчення називного відмінку (-ос, -ес), крім назв островів (Хіос, Самос, Лесбос) та імен жіночого роду такого типу, як Деметра, Додона, Кі-

Мармуровий бюст Геродота. Ватіканський музей, Рим.

рена і всіх із закінченням — ія (Карія, Лідія, Лікія тощо). Зміни закінчень імен пов'язані з їхньою морфологічною асиміляцією, тобто пристосуванням до морфології — словозміні нашої мови. Замість того, щоб додавати відмінкові закінчення до закінчення називного відмінку грецьких імен, перекладач уважав за можливе трохи видозмінити їхні закінчення, щоб зручніше було відмінювати імена в українському тексті. Отже, в ньому є Гіпаній, а не Гіпаніс, Анахарсій, а не Анахарсіс, Фасій (або Фасіс, коли назва не відмінюється), Галій, а не Галіс, Амасій, а не Амасіс.

У сучасній українській абетці не існує засобу розрізняті давньогрецький початковий сильний (або «густий») придих (h) і літеру гамму (γ, γ), це спричиняється до значного викривлення грецьких імен. Можна сказати, що в більшості імен, які пишуться з початковою літерою «г», її треба читати як нашу «г» в «голова, гарбуз, горщик», а виняток становлять нечисленні імена такі, як «Гараманті, Гелон, Герри, Гети, Гнур», де її треба читати, як у російських «гость, город, гнев». Якщо хтось запитає, чому в нас Ольвія, а не Ольбія, Борісфен (Борістен), а не Ворісфен, Беотія, а не Бойотія, то в цьому разі можна послатися на непохитну традицію, але про такі формальні незручності вже досить.

Варто сказати ще про труднощі передачі античних реалій. Очевидно, найкращим засобом передачі цих реалій була б транскрипція, але цей засіб вимагав би від перекладача пояснення десь під сторінкою тексту кожної реалії. Проте і щодо передачі реалій існує певна традиція, якою не варто нехтувати. Так, наприклад, грецьке «Басілевс» прийнято в усіх випадках перекладати нашим «цар» незалежно від того, чи це буде правитель великої держави, чи якогось містечка. В даному разі було використано цю традицію. Не можна було погодитися з досить поширеним, але неправильним уживанням слова «оракул» (грецьке χρεσμος). В правильному розумінні «оракул» це передказана жерцями «відповідь бога» (наприклад, Аполлона в Дельфах) на запитання того, хто звернувся до пророчого святилища (грецьке мантейон), але саме святилище не можна називати оракулом. Культові споруди в давній Греції складалися з священної округи (теменос) і власне святилища (гіерон), в якому був храм (наос), а в ньому доступний лише для жерців (адітон або мегарон) із статуюю (ідолом) божества. Відповідно до Геродотового тексту в перекладі розрізнюються священна округа, святилище, храм, внутрішнє приміщення (адітон).

З реалій античного мореплавства доводиться згадати такі назви суден, як тріери — військові кораблі з трьома рядами весел — верхнім, середнім і нижнім (відповідно — верхні весла були найдовшими, середні — коротшими, а нижні ще коротшими) та пентеконтери — п'ятнадесятвесельні транспортні судна. Такі терміни коментуються, а не перекладаються.

По-різному ставляться перекладачі до географічних назв, що зберігають у своєму складі апелятивні (загальні) форми. Так, наприклад, Левке акте можна залишити в її грецькій формі, але і перекласти, як «Білій берег». Зрозуміло, що не треба розкривати апелятивну форму назв типу: Айгос — потамой («Козячі річки») або Кіносура («Собачий хвіст»). Вони, як правило, залишаються в своїй оригінальній формі. Зрозуміло, що проблемами передачі власних імен і передачі античних реалій труднощі перекладу з давньої мови на сучасну не обмежуються.

Крім цього слід звернути увагу на стиль твору. Цей стиль уже був предметом спеціальних досліджень. Тут треба згадати хоча б книгу Доватура А. І. «Повествовательный и научный стиль Геродота» (Т. Л., 1957). Як і кожна література з відомих нам, давньогрецька література починалася з поетичних жанрів — епосу, гімнів, лірики. Давньогрецька література лише незадовго до Геродота дала перші зразки прози, причому такої, яку ми могли б назвати не канцелярською, а науковою і певною мірою художньою. «Історія» Геродота — це перший досить об'ємний твір цього нового для його часу жанру. Його стиль, позбавлений риторичних прикрас, наближується до простої розмовної мови його епохи, наскільки тепер ми можемо уявити собі цю мову. В українському перекладі (це треба прийняти з усіма застереженнями) було зроблено спробу, якнайпростіше відтворити стиль Геродотового оповідання, не уникаючи деяких недоладностей, незgrabностей, кострубатості, численних повторень. Треба уявити собі, що подорожуючи по різних країнах Середземномор'я і Близького Сходу, Геродот усюди робив нотатки, які згодом він опрацьовував і включав у свій твір, который він за браком часу чи інших причин не закінчив, як це довів М. Л. Гаспаров («Неполнота и симметрия в «Истории» Геродота» // ВДИ.— 1989.— Т. 2.— С. 117—122). Можна зауважити, що сучасна українська літературна мова не виявляє такого стилістичного розшарування, як сучасна літературна російська мова з її архаїзмами —

церковнослов'янізмами, але для перекладу такого тексту, як Геродотові «Історії» не було потрібне таке стилістичне розшарування. Сучасний виповідальний стиль без залежності від діалектизмів і варваризмів (точніше було б сказати — ксенізмів) виявився досить підходящим, на нашу думку, для цього першого повного перекладу історико-географічно-етнографічного твору, який цікавить нас, крім усього іншого, тим, що в ньому йдея про країну, котра є тепер нашою батьківщиною.

Геродот «Історія» *

Книга I

73. Отже, Крез виступив із війною проти Каппадокії, по-перше тому, що мав бажання приєднати цю землю до своєї держави, а ще зокрема тому, що повірив оракулові, а також хотів помститися за Астіага на Кірові. Цього Астіага, Кіаксарового сина, який був шурином Креза і царем мідійців, Кір, Камбісів син, переміг, а Астіаг ось як став Крезовим шурином. Якось загін заколотних скіфів-кочівників удерся в мідійську землю. На той час владарем мідійців був Кіаксар, син Фраорта сина Деіока, який спершу доброзичливо прийняв скіфів як благальників. Він навіть, довіряючи їм, віддав їм своїх синів для навчання їх скіфської мови і стрільби з луків. Коли минув деякий час, сталося так, що скіфи, які постійно ходили на полювання і приносили здобич, одного разу не принесли нічого. Коли вони повернулися з порожніми руками, Кіаксар (а він був, очевидно, людиною дуже запальна), повівся з ними досить грубо. Тоді вони, зазнавши образи від Кіаксара і вважаючи, що він повівся з ними несправедливо, вирішили зарізати і пошматувати одного з його синів, що був у них для навчання. Оббілувавши його так, як вони мали звичай оббіловувати тварин, вони принесли його м'ясо Кіаксарові, так ніби це була іхня здобич на полюванні. Після цього вони вирішили якнайвидіше тікати до Аліатта Садіаттова сина в Сарди. Так воно і сталося. Кіаксар і присутні в нього співтрапезники покуштували цього м'яса, а скіфи, що це вчинили, попросили притулку в Аліатта.

74. Після цього, коли Аліатт відмовився видати скіфів на вимогу Кіаксара, між лідійцями і мідійцями почалася війна, що тривала п'ять років, на якій часто мідійці перемагали лідійців або лідійці мідійців (одного разу навіть у нічній битві). В такий спосіб із перемінним успіхом тривала ця війна, а на шостий рік під час однієї битви день раптом перетворився на ніч. Про таке перетворення дня на ніч провіщав іонійцям пілетянин Фалес, визначивши рік, коли станеться це перетворення. *А лідійці і мідійці, щойно побачили, як настала ніч замість дня, припинили битву і поспішили укласти між собою мир.* Ті, що їх замірили, були кілкісць Сіеннесій і вавілонянин Лабінет. Це вони змустили їх обмінятися присягами і закріпити їх шлюбами. Вони видали Аліаттову дочку Аріеню за Кіаксарового сина, бо без міцних зв'язків спорідненості всякі угоди здебільшого не мають ні сили, ні тривалості. Присяги ці народи роблять так, як і елліни, але, крім того, вони злегка надрізують рамена і висмоктують із надрізів кров.

103. Коли помер Фраорт, його спадкоємцем став Кіаксар, син Фраорта і внук Деіока. Про нього кажуть, що він був воївничішим за своїх попередників. Він перший поділив азіатське військо на бойові загони і перший упорядкував їх залежно від виду зброї — на списоносців, лучників і вершників, тоді як перед тим усі вони були без усякого ладу перемішані і об'єднані. Це він уступив у битву з лідійцями, коли під час бою день перетворився на ніч. Саме він об'єднав навколо себе всю Горішню Азію по той бік ріки Галія. Зібравши всі сили підвладних

* Продовження в № 3 за 1991 р. журналу «Археологія».

йому народів, він виступив проти Ніна, воліючи помститися на ньому за свого батька і бажаючи зруйнувати це місто. І коли він переміг ассирійців у одній сутичці, і вже обложив Нін, проти нього виступило численне військо скіфів, очолюване царем скіфів Мадієм, сином Прототія. Ці скіфи, вигнавши кімерийців із Європи, вдерлися до Азії, і коли ті повтікали, вони, переслідуючи їх, прибули таким шляхом до Мідії.

104. Від озера Маєтіди до берегів річки Фасія і до Колхіди тридцять днів шляху для вправного пішохода, а від Колхіди вже не так далеко до Мідії, і на шляху туди лише один народ — саспейри і коли ми пройдемо повз них, то опинимося в Мідії. Проте скіфи, принаймні, не проїшли цим шляхом, але відхилилися від нього і обрали верхній шлях, значно довший, що тягнеться праворуч від Кавказької гори. Тоді зустрілися мідійці із скіфами і були розбиті в битві, втратили своє панування, а скіфи поширили свою владу в усій Азії.

105. Звідти вони попрямували до Єгипту. А коли вони прибули до Сірійської Палестини, їм назустріч вийшов Псамметіх, цар Єгипту, і дарами і умовленнями, юному пощастило переконати їх не йти далі. І коли вони відступали, вони опинилися в сірійському місті Аскалоні, більшість скіфів пройшла містом, не завдавши жодної шкоди, але деякі з них затрималися і пограбували храм Афродіти Уранії. А храм цей, наскільки я можу судити за відомостями, що маю, є найдавнішим з усіх храмів цієї богині, які існують, бо і храм на Кіпрі звідси бере свій початок, як кажуть самі кіпріоти, і храм на Кітерах, його побудували фінікійці, також бере свій початок з цієї частини Сірії. На цих скіфів, які пограбували храм в Аскалоні та на їхніх нащадків розгнівана богиня наслала жіночу хворобу. Справа в тому, що й самі скіфи так пояснюють походження цієї хвороби і мандрівники, що відвідують їхню країну Скіфію, можуть підтвердити становище цих хворих. Скіфи називають їх енареями.

106. Отже, скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там догори ногами. З одного боку, вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначили для кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз'їжджали на конях і грабували все, що тільки було в кого. Більшість із них запросили до себе на бенкет Кіаксар і мідійці, понапоювали їх як слід і перерізали. Так мідійці знову повернули собі свою владу в країні, яку мали і перед тим, заволоділи Ніном (як вони здобули, я розповім в іншій частині мого оповідання), і підкорили також і ассирійців за винятком області Вавілона. А після того Кіаксар, який був царем сорок років, рахуючи разом із владарюванням скіфів, помер.

130. Астіаг був царем тридцять п'ять років і в такий спосіб позбавився влади, а мідійці підкорилися персам через його жорстокість. Вони володіли Азією по цей бік ріки Галія впродовж ста двадцяти восьми років, якщо відняти той час, коли в ній владарювали скіфи. Проте пізніше, з бігом часу вони пошкодували, що так із ними сталося і повстали проти персів за часів Дарія, але наслідком їхнього повстання була поразка в битві і вони знову були поневолені. За царювання Астіага, перси під проводом Кіра повстали проти мідійців і відтоді стали владарями Азії. Що ж до Астіага, то Кір зовсім його не непокоїв, але тримав його при собі, поки той не помер. Оце все про народження і виховання Кіра. Так він став царем і згодом поневолив Креза, який перший виступив із війною проти нього, як я вже розповів перед тим. Кір, підкоривши його, став владарем усієї Азії.

Книга II

22. Трете пояснення, навіть якщо здається вірогідним, все ж таки менш відповідає дійсності. Бо і воно по суті нічого не може розтлумачити, стверджуючи, ніби води Нілу утворюються від таяння снігів, а ріка витікає з Лівії, перетинає Ефіопію і вливается в Єгипет. Отже, я не можу цього зрозуміти, як це можливо, щоб вона брала воду з снігів,

адже вона витікає з спечених країв і тече до прохолодніших? Для людини, яка здатна, принаймні, міркувати логічно щодо таких питань, цілком очевидно, що зовсім неймовірно, що Ніл витікає із снігів. Першім і найважливішим доводом є теплі вітри: ті, що віють від країв, звідки витікає ріка. Другим доводом є те, що в згаданих краях не випадають дощі і не буває морозів. Навіть, коли там може випасти сніг, то за п'ять днів неодмінно йтимуть дощі. Отже, коли б там випав сніг, то були б і дощі в тій країні. І, нарешті, третій довід — це колір шкіри людей, які від спеки чорні. Якщо додати до цього, що шуліки і ластівки впродовж усього року перебувають у тій країні і не відлітають звідти і що журавлі, уникаючи суворої зими в Скіфії, прилітають зимувати в ці краї. Навіть, коли б і випадав там сніг, хоча б і трохи, в тій країні, де протікає Ніл і звідки бере початок його течія, то нічого такого не відбувалося б, як це неодмінно доводить логіка.

103. Чинивши таке, він обійшов материк у всіх напрямах, поки з Азії він не прийшов до Європи і підкорив скіфів і фракійців. Там, я гадаю, було найвіддаленіше місце, до якого дійшло єгипетське військо. Бо в іхній країні, як можна впевнитися, було поставлено стовпи, а далі їх уже нема. Звідти він у своєму поході змінив напрям і, повертаючись, прибув до річки Фасія, а там я вже не можу твердити, чи то сам Сесостріс відокремив від свого війська якусь частину, байдуже яку саме, і залишив її там, щоб вони оселилися, чи деякі його воїни, втомившися від безперервних пересувань, залишилися там і оселилися при річці Фасії.

110. Цей самий цар був єдиним єгипетським царем, який царював також в Ефіопії. На спогад про себе він поставив перед святилищем Гефеста кам'яні статуї. Дві з них заввишки в тридцять ліктів, які зображені його та його жінку, а інші — чотирьох його синів і кожний із них заввишки в двадцять ліктів. Через багато років після того перський цар Дарій хотів поставити там перед ними ще одну статую, але жрець Гефеста не дозволив йому цього, бо той не зробив стільки, скільки єгипетський цар Сесостріс. Бо Сесостріс, сказав він йому, і ще багато інших народів підкорив, не менше, ніж Дарій, а серед них також і скіфів, а Дарій не спромігся подолати скіфів. Отже, було б несправедливим поставити його статую перед цими пам'ятниками, бо він своїми подвигами не перевершив Сесостріса. Тоді Дарій, як кажуть жерці, після цих слів погодився з жерцем.

167. Якщо таких звичаїв навчилися від єгиптян і елліни, про це я не можу сказати з певністю, оскільки бачу, що і фракійці, і скіфи, і перси, і лідійці, і майже всі варвари вважають за менш вартими поваги тих, що займаються ремеслами і іхніх нащадків та, навпаки, вважають за благородних тих, що нехтують такою ремісницькою працею, і найбільш шанують тих, хто займається військовою справою. Хоч як би то було, такий звичай мають і всі елліни і зокрема лакедемонці, а найменш за всіх зневажають ремісників корінфяни.

Книга III

116. У північній частині Європи, очевидно, є більше золота, ніж у будь-якій іншій землі. Звідки його добувають, я не можу сказати про це щось певне. Кажуть, проте, що однооскі люди аріаспі викрадають його в грифів. Але і цьому я не вірю, ніби народжуються люди в усьому схожі на інших людей, але з одним оком. В усякому разі, нам здається, що на краю землі, який оточує і обмежує її середину, існують речі, які вважаємо за найпрекрасніші і найрідкісніші.

Книга V

27. Отже, щодо цих, то лемносці відважно воювали, але обороняючись, були переможені. Над тими, що врятувалися, перси поставили правителем Лікарета, брата Меандрія, що став царем на Самосі. Цей

Лікарет помер, бувши правителем на Лемносі (.....). Причина цього була така: він обертав усіх на рабів і продавав, одних обвинувачуючи в дезертирстві під час походу проти скіфів, а інших у тому, ніби вони нападали на Дарієве військо, коли воно поверталося з Скіфії. Отаке він робив, бувши стратегом.

Книга VI

40. Отже, цей Мільтіад, син Кімона, скоро прибув на Херсонес, як його спіткали там нещастя, ще гірші за попередні. Бо за три роки до цих подій він був змушеній тікати від скіфів. Адже ці кочівники-скіфи, яких розгнівав цар Дарій, зібралися і пройшли аж до Херсонесу, а Мільтіад не залишився там, щоб їх затримати, але віддалився з Херсонесу, поки скіфи не відступили звідти. І тоді його повернули туди долонки. Отаке сталося за три роки до того, як його спіткали інші нещастя.

41. Довідавши, що фінікійці перебувають на Тенедосі, він навантажив на п'ять трієр усі цінні речі, що він їх мав, і відплів до Афін. І коли він вирушив із Кардії, він перетяв Меланську затоку. Він плив уздовж берегів Херсонесу, коли раптом на його кораблі напали фінікійці. Сам Мільтіад із чотирма кораблями втік на Імброс, але п'ятий корабель наздогнали й захопили фінікійці. Сталося так, що керманичем цього корабля був старший син Мільтіада, Метіох. Він був народжений не від дочки фракійського царя Олора, а від іншої жінки. І його разом із кораблем захопили фінікійці, і коли довідалися, що він Мільтіадів син, відвели його до царя, гадаючи, що той буде їм дуже вдячний, бо Мільтіад висловив серед усіх іонійців думку, що їм слід послухатися скіфів, коли скіфи наполегливо просили їх злати плавний міст і відплівти на батьківщину. Але Дарій, коли фінікійці привели до нього Мільтіадового сина Метіоха, не завдав йому жодної шкоди, і, навпаки, зробив йому багато доброчинностей: подарував йому будиночок і маєток, і дав йому в жінки персіянку, від якої народилися діти, що були визнані персами.

84. Отже, аргосці з цього приводу запевняють, що Клеомен збожеволів і погано закінчив своє життя. Проте, спартанці, навпаки, наполягають на тому, що божевілля Клеомена зовсім не було від бога, але він заприятелював із скіфами і навчився пити нерозведене вино і через це збожеволів. Отже, скіфи-кочівники після нападу Дарія на Іхню країну хотіли за всяку ціну помститися на ньому і послали людей до Спарти, щоб скласти союз із такою умовою, що вони зобов'язуються, ідучи вздовж ріки Фасія, вдертися в країну мідійців, а спартанців вони просили пройти до середини країни від Ефеса і потім зустрітися з ними і спільно почати наступ. Коли для цього прийшли скіфи, Клеомен, як кажуть спартанці, часто зустрічався з ними, навіть більше, ніж треба і через часте спілкування з ними навчився від них пити нерозведене вино. І від цього, як гадають спартанці, виникло його божевілля. І відтоді, коли доводиться комусь випити більш, ніж треба, кажуть: «Вихиляй як скіф». Так це подають спартанці, як це сталося з Клеоменом. Як на мене, я гадаю, що це була кара за те, що Клеомен зробив із Демаратом.

Книга VII

10. Всі інші перси замовкли, не наважуючись висловити думку про-тилежну до висловленої. Тоді Артабан, дядько з боку батька Ксеркса, і через це виявивши сміливість, узяв слово і сказав: «О царю! Якщо не буде висловлено думок, протилежних одна до одної, не буде можливим вибрати найліпшу з них і доведеться прийняти одну вже висловлену. Проте, коли їх уже буде висловлено, це буде можливим так, як щире золото лише тоді ми визнаємо таким, коли ми його тримо на проріному камені об інший золотий зливок і знаходимо, який із обох зливків є найкращим. Адже я і твоєму батькові, моєму братові Дарію,

радив нē виступати в похід на скіфів, людей, у країні яких ніде нема міст. Але він, сподіваючись, що зможе підкорити кочівників-скіфів, не послухався мене, але пішов у похід і повернувся, загубивши велику частину свого війська, найвідважніших людей. Проте ти, царю, збиравшся виступити проти людей, які значно перевищують скіфів, і як кажуть, вони видатні воївники і на суші, і на морі. І чого ти мусиш побоюватися від них, це мій обов'язок попередити тебе. Ти кажеш, що маєш намір перекинуті міст через Геллеспонт і потім провести по ньому твоє військо через Європу до Еллади. Ну, уяви собі, що станеться, якщо ти зазнаєш поразки чи на суходолі, чи на морі, або і там, і там, бо ці люди славляться своєю хоробрістю і про це можна судити навіть із того, що самі афіняни розбили таке велике військо, яке пішло в Аттіку, очолюване Дарієм і Артафреном. Скажімо, ім не пощастило у битвах на суходолі і на морі, але нарешті вони нападуть із своїм флотом і переможуть, а потім попливуть до Геллеспонту і розламають мости: цього слід побоюватися, царю мій. Це не просто припущення, які я роблю на підставі свого розуму, але я маю на увазі можливе нещастя, що його колись ми ледве уникли, коли твій батько з'єднав береги Фракійського Боспору, а потім перекинув міст через ріку Істр і пройшов, щоб завдати поразки скіфам. Чого тільки не робили скіфи, щоб умовити іонійців, яким твій батько доручив охороняти мости на Істрі, поламати переправу! І коли б було прийнято думку інших тиранів, і не став би проти Гістіай, мілетський тиран, Персія загинула б. Проте навіть страшно згадати про це, коли доля царя могла залежати від однієї людини. Отже, ти, принаймні, не наражайся на таку небезпеку, коли нема кончої потреби, але послухай мене. Тепер розпусті ці збори, а пізніше, коли тобі забагнеться, після належних роздумів, накажи зробити, що ти вважатимеш за краще. Бо я гадаю, що дуже вигідно приймати добре обмірковані рішення, оскільки навіть тоді, коли і не поведеться, рішення від цього не буде менш правильним, лише доля привела до того, що воно провалилося. Навпаки, в того, хто нерозважливо прийняв рішення, навіть і тоді, коли воно несподівано принесе успіх, незважаючи на це, воно все ж таки буде нерозважливим рішенням. Бачиш, як бог уражає блискавкою великих тварин і не дозволяє, щоб вони розбундувалися, тоді як малі тварини зовсім його не бентежать. І ще ти бачиш, як він жбуруляє стріли завжди в найвищі будови і дерева. Це тому, що богові подобається вражати все, що надто підноситься. Так буває, що численне військо знищується іншим, нечисленним. Коли, наприклад, бог через заздрість наганяє паніку або лякає їх громом так, що вони ганебно гинуть. Адже бог не дозволяє нікому бути надто високої думки про себе, крім його самого. В усіх справах скваність призводить до невдачі, з якої виникає для нас велика шкода. Навпаки, якщо хтось стримується, через це йому буває талан, навіть і тоді, коли він цього одразу не бачить, але нарешті він це розуміє.

Отже, царю мій, такі я даю тобі поради. Ну, а ти сине Гобрія, Мардонію, не кидай порожні слова в повітря щодо еллінів, які недостойні того, щоб про них говорити із зневагою. Бо зводячи наклеп на еллінів, ти підбурюєш Царя, щоб він вирушив у похід, і саме для цього, мені здається, ти прикладаєш стільки старанності. Не дай боже, щоб це сталося. Справді, нема нічого гіршого за обмову, бо в ній є двоє: один, що скривджує, та інший, якого скривджують. Отже, той, хто зводить наклеп, скривджує, бо обвинуває когось відсутнього, а інший учиняє несправедливість тим, що вірить, не одержавши точних відомостей. А ще інший, який не буває присутнім при розмові, скривджується через те обома, бо один із них звів на нього наклеп, а другий через те, що прийняв його за погану людину. Але, якщо справді існує потреба в поході проти цих людей, то нехай сам цар залишається тут у Персії, а ми обидва дамо наших дітей як заручників і ти очолюй похід, вибравши собі бажаних для тебе людей, і якщо справа царя матиме успіх, як ти це кажеш, тоді нехай будуть убитими мої діти, а разом із ними і я сам. Але якщо події відбудуться так, як я кажу, тоді нехай так

станеться з твоїми дітьми, а разом із ними і з тобою, якщо ти повернешся з походу. Проте, якщо ти не схочеш прийняти ці умови і наполягатимеш на тому, щоб іти в похід на Елладу, тоді я тобі заявляю, що хтось із тих, хто тут залишається, почве, як скажуть, що Мардоній, принісши велике лихо персам, шматується собаками та хижими птахами десь там у країні лакедемонців, якщо, мабуть, не перед тим, як прийти туди і тоді ти зрозумієш, проти яких людей ти намагаєшся вмовити царя піти в похід».

18. Так загрожував Артабанові привид і водночас намагався виколоти йому очі розпеченим залізом. І Артабан схопився з ліжка, закричав, побіг і сів біля Ксеркса і розповів йому докладно, що він побачив уві сні і ще додав до цього: «Я, царю мій, як людина, що бачила досі руйнацію багатьох могутніх держав від інших менших за них, я не хотів, щоб твій юний вік призвів тебе до нещастия, бо я знаю, що не-гаразд бажати чогось над міру, я маю на увазі похід Кіра проти мас-сагетів, а ще й похід Камбіса проти ефіопів і, нарешті, я брав участь із Дарієм у поході проти скіфів. Про це я знаю і я гадаю, що якби ти залишався спокійним, тебе благословляв би цілий світ. Проте, якщо тепер якась надлюдська сила штовхає нас проти еллінів, як здається, то на них обрушиться якась послана богом біда, і я сам зараз змінюю свою думку і підтримую твою. І ти сповісти персам наказ бога і накажи їм пристосуватися до перших твоїх вказівок для підготовлення і здійснити всі твої заходи, бо сам бог дає нам свою підтримку і, наскільки це залежить від тебе, дивись, щоб не було чогось упущено». Після їхньої розмови вони були натхнені і цим сновидінням, і одразу, щойно розвіднилося, Ксеркс оголосив своє рішення персам, а Артабан, який перед тим єдиний виступав проти нього, тепер почав прискорювати приготування до походу.

20. Протягом цілих чотирьох років після підкорення Єгипту він готовував військо і все, що для нього потрібне і наприкінці п'ятого року вирушив у похід із великою силою війська. Справді, з усіх походів, про які ми знаємо, цей без сумніву був найбільший. І настільки, що похід Дарія проти скіфів порівняно до цього здавався мізерним, а також й інші походи, як похід скіфів, коли вони переслідували кімерійців і вдерлися до країни мідійців і підкорили майже всю Передню Азію і поневелили її, за віщо пізніше Дарій хотів помститися на них, і навіть, як кажуть, похід Атрідів на Іліон, як і ще інший, що відбувся до Троянської війни, похід місійців і тевкрів, які пройшовши через Боспор у Європу, поневелили всіх фракійців і дійшли до Іонійського моря і далі на південь до ріки Пенея.

52. На це Ксеркс відповів: «Артабан! В думках, які ти висловив, ти без сумніву помилляєшся і, власне, в тому, що боїшся, чи не зрадять нас іонійці через свої почуття, що про них ми маємо найнадійніший доказ: і про це ти й сам можеш судити та й інші, які супроводили Дарія в поході на скіфів, бо тоді вони могли чи знищити все перське військо, чи врятувати його, проте вони виявили свої почуття справедливості та відданості і не завдали нам жодної шкоди. Крім того, вони залишили в нашій країні своїх дітей і своїх жінок і все своє майно, і тобі не спало на думку, що вони могли б учинити нам прикrostі. Отже, і цього не слід тобі побоюватись, але будь певний і постараїся захистити мою родину та мою державу, бо лише тобі серед усіх я доручаю мое берло».

НАШІ АВТОРИ

АНДРУХ Світлана Іванівна — співробітник кафедри загальної історії Запорізького державного університету. Спеціалізується в галузі скіфської археології.

БІЛЕЦЬКИЙ Андрій Олександрович — доктор філологічних наук. Спеціаліст з давньогрецької мови, епіграфіки та літературознавства.

ВІТРИК Ірина Сергіївна — співробітник ІА АН УРСР. Вивчає археологію Давньої Русі.

ВНУКОВ Сергій Юрійович — співробітник кафедри археології МДУ. Вивчає археологію скіфо-античного періоду.

ЗУБАР Віталій Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної археології.

КАБО Володимир Рафаїлович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту етнографії АН СРСР.

КОЛОСОВ Юрій Георгійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі первісної археології.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент АН УРСР, зам. директора ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної археології.

КРОПОТКІН Андрій Владиславович — співробітник Інституту археології АН СРСР. Спеціалізується в галузі археології римського часу.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник археологічного музею ЦНПМ Інституту зоології АН УРСР. Спеціалізується в галузі античної археології.

МАЛЬОВАНИЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Запорізького державного університету. Спеціаліст в галузі античної археології.

ОБЛОМСЬКИЙ Андрій Михайлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН СРСР. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

ПАНЬКОВ Сергій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі археології доби раннього заліза.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

ПЕЛЕЩИЦІН Микола Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Львівського державного університету. Спеціаліст в галузі первісної археології.

ПЕНЯК Степан Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної археології.

СОЗНИК Валерія Валентинівна — молодший науковий співробітник відділу історії близької округи Херсонеса Херсонеського історико-археологічного заповідника. Спеціаліст в галузі античної археології.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі давньоруської археології.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, учений секретар Державного музею образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна.

ФРАНКО Оксана Омелянівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі архівознавства.

ЦЕЦХЛАДЗЕ Гоча Ревазович — аспірант Інституту археології АН СРСР. Спеціалізується в галузі античної археології.

ЧАЙКА Роман Михайлович — зав. музеєм археології Львівського державного університету. Спеціалізується в галузі давньоруської археології.

ЩАВЕЛЬОВ Сергій Павлович — кандидат філософських наук, доцент Курського медичного інституту.

ЩЕГЛОВ Олександр Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Спеціаліст в галузі античної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГСП — Античные государства Северного Причерноморья
- АИУ — Археологические исследования на Украине
- АО — Археологические открытия
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВВ — Византийский временник
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВИ — Вопросы истории
- ВХУ — Вестник Харьковского университета
- ГИМ — Государственный исторический музей
- ДСЗП — Древности Северо-Западного Причерноморья
- ДСП — Древности Степного Приднепровья
- ИАДК — История и археология древнего Крыма
- ИАК — Императорская Археологическая Комиссия
- КБН — Корпус боспорских надписей
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- ЛВІА АН СРСР — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
- ЛГІА — Ленинградский государственный исторический архив
- МАМЮ — Московский архив Министерства юстиции
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МГУ — Московский государственный университет
- МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НС — Нумизматический сборник
- НО — Надписи Ольвии
- НОСА — Новейшие открытия советских археологов
- ОАМ — Одесский археологический музей
- ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья
- ПІО — Проблемы исследования Ольвии
- ПІСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
- ПСА — Проблемы скифской археологии
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СХМ — Сообщения Херсонесского музея
- СЭ — Советская этнография
- Труды ОДРЛ — Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР
- УІЖ — Український історичний журнал
- ХДІАЗ — Херсонеський державний історико-археологічний заповідник
- ЦГАДА — Центральный государственный архив древних актов СССР
- ЦГІА — Центральный государственный исторический архив СССР
- ЦГІАМ — Центральный государственный исторический архив г. Москвы
- ААН — Acta Archeologia Hungaricae
- АЕ — Archaeologai értesítő
- АР — Archeologické Rozhledy
- BSNR — Buletinul societății numismatice române
- FA — Folia archaeologica
- IOSPE — Inscriptiones antiqual orae septentrionalis Ponti Euxini. Graecae et Latinae
- CIL — Corpus inscriptionum Latinarum
- JRS — Journal of Roman Studies
- MCA — Materiale și cercetări arheologice
- Nol. Did. — Notitia Didignitatum accedunt notati urbis Costantinopolitanae et leterculi prouinciarum.— Ed. O. Seeck.— Berolini: Apud Weidmannes, 1876
- RA — Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft
- SCIV — Studii și cercetări de istorie veche
- SZAUSAV — Studijné Zvesti Archeologického Ustavu Slovenskej Akademie Vied

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

КОЛОСОВ Ю. Г. О перспективности исследования позднепалеолитических памятников Крыма	3
ПАНЬКОВ С. В. Металлургия железа в Восточной Европе I тыс. до н. э.	11
АНДРУХ С. И. К вопросу о пребывании скифов в Северо-Западном Причерноморье	20
СКРЖИНСКАЯ М. В. Скифия и эллинский мир Северного Причерноморья в «Истории» Геродота	33
КРЫЖИЦКИЙ С. Д., ЩЕГЛОВ А. Н. О зерновом потенциале античных государств Северного Причерноморья	46

Публикации археологических материалов

ЦЕЦХЛАДЗЕ Г. Р., ВНУКОВ С. Ю., СОЗНИК В. В. О происхождении одной группы коричневоглиняных амфор из Херсонеса	57
ПАЧКОВА С. П. Методика хронологизации керамики зарубинецкой культуры	62
КРОПОТКИН А. В., ОБЛОМСКИЙ А. М. Об этнокультурной ситуации в районе водораздела Днепра и Дона в III—V вв. н. э.	75
ВИТРИК И. С. Городища в нижнем течении р. Сулы	90

Память археологии

ЩАВЕЛЕВ С. П. Д. Я. Самоквасов: завещание археолога	98
СУХОБОКОВ О. В. Владислав Петрович Бузескул (1858—1931)	109

Дискуссии

ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. Становление античного способа производства в Нижнем Побужье (по археологическим данным)	112
--	-----

Археология в СССР и за рубежом

ЗУБАРЬ В. М. Новая латинская надпись из Болгарии и некоторые вопросы истории Таврики	118
МАЛЕВАНЫЙ А. М. Терракотовая гвардия императора	127

Новые открытия и находки

ПЕНЯК С. И. Бронзовый клад с Чернечей горы в Закарпатье	130
ТРЕЙСТЕР М. Ю. Бронзовая матрица с Херсонеса	133
ПЕЛЕЩИШИН Н. А., ЧАЙКА Р. М. Новые древнерусские ювелирные изделия с Западной Волыни	137

Рецензии

КАБО В. Р. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.—Киев: Наукова думка, 1989.—175 с.	142
---	-----

Хроника

ФРАНКО О. Є. Осмотр фонда музея древностей при Киевском университете св. Владимира (Научный архив Института археологии АН УССР)	145
---	-----

Первоисточники по древней истории и археологии Украины

БЕЛЕЦКИЙ А. А. Геродот о скифах и Скифии	148
ГЕРОДОТ «История»	151

Сагайдак М. А.

ДАВНЬОКИЇВСЬКИЙ ПОДІЛ [ПРОБЛЕМИ ТОПОГРАФІЇ, СТРАТИГРАФІЇ, ХРОНОЛОГІЇ]

12 арк.: іл. (в обкл.): 2 крб. 50 к.

У монографії узагальнено результати досліджень археологічних пам'яток одного з основних районів стародавнього Києва — Подолу. З'ясовується його роль і місце в організмі середньовічного міста. Розглядаються спірні питання історичної топографії, дається детальна характеристика культурного шару. Наводиться опис дендрохронологічних досліджень археологічних комплексів, на основі яких визначається хронологія побутування археологічних старожитностей. Ряд дат інтерпретується у зв'язку з природними явищами, відзначеними в літописах.

Стрижак О. С.

ЕТНОНІМІЯ ПТОЛЕМЕЄВОЇ САРМАТІЇ. У ПОШУКАХ РУСІ.

15 арк.: 3 крб. 20 коп.

У монографії, що обіймає період II — початку XIII ст. н. е., висвітлюються питання історико-лінгвогеографічного вивчення важливих етнічних назв Східної Європи і в першу чергу Української РСР. Дається мовознавчий аналіз, географічна прив'язка, а також історико-етнографічна атрибутація етнонімів, що увійшли в золотий фонд вітчизняної науки і зафіковані видатним географом античності К. Птолемеєм. Разом з тим, у монографії поглиблюються основні положення новітньої економіки, висвітлюються міжетнічні зв'язки Сарматії, Дакії, Паннонії, Галлії, північнокавказького, нововолзького, середньоазіатського та ін. регіонів V ст. до н. е.—XIII ст. н. е., вказуються джерела формування сучасного топонімікону УРСР.

М. В. Скржинська

ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ТА ЛІТЕРАТУРА ПРО ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я VII—IV ст. до н. е.

13 арк.: іл. (рос. м.)

Монографія присвячена найдавнішим писемним пам'яткам про минуле нашої країни, в яких історія й культура еллінів та варварів, що жили в Північному Причорномор'ї, відбилась через сприйняття великої грецької цивілізації. Літературні джерела оцінюються й інтерпретуються в контексті творчості й обставин життя давніх письменників, серед яких провідну роль відіграють «батько історії» Геродот, великі драматурги Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан, близкучі оратори Демосфен, Ісократ та Есхін. З міфологією греків і скіфів читач познайомиться не лише за літературними текстами, а й за вазовим живописом, що відтворює втрачені перекази й легенди. Книжку ілюстровано портретами давніх письменників й малюнками античних вазописців.

Для археологів, істориків, мовознавців, етнографів, представників історичної географії, краєзнавців, викладачів та студентів.

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, повинен вміщуватися:
 - а) машинописний текст у 2-х примірниках, обсягом 1 друкованій аркуш (24 стор. машинопису), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків, список скорочень і резюме;
 - б) коротка анотація на працю вміщується на початку статті після заголовка перед текстом;
 - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
 - г) резюме російською мовою;
 - д) анкетні дані автора.
 2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.
 3. Всі сторінки рукопису повинні бути одного формату.
 4. Рукопис (текст і посилання) друкуються через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається поле не менше 2,5 см, справа — 1 см; на кожній сторінці повинно бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60 ± 2 знаки в кожному.
 5. Всі географічні назви в офіційно прийнятій транскрипції.
 6. Словесні скорочуватися.
 7. Точно вказується джерело цитати.
 8. Креслення повинні добре читатися.
 9. Ілюстрації, у тому числі рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом.
 10. Ілюстрації тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються в 2-х прим.
 11. Креслення повинно бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітка квадратів, по-значення квадратів цифрами та літерами) виключаються.
 12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотному боці необхідно позначити.
 13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі листи білого паперу. Формат ілюстрації повинен бути не більше 13×22 см.
 14. Недопустимо рисунки вкліювати до тексту.
 15. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
 16. Всі типи ілюстрацій позначають: «рис. ...»
 17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назив статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідного посилання олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
 18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.
 19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.
 20. Нумерація посилань в тексті повинна бути суцільною (через всю статтю) і друкувати посилання необхідно під рядками тексту. В них необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, шифр, сторінки тощо).
-

3 крб. 20 коп.

ІНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235-3490. Археологія. 1991. № 1. 1—160